

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

"Ο Σοφοκλής ως παιδαγωγός στο σχολείο του μέλλοντος"

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Θεοδώρας Κ. Αθανασοπούλου

Διπλωματούχου Τμήματος Παιδαγωγικού Δημοτικής Εκπαίδευσης του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Ε.Κ.Π.Α.(1993)

Επιβλέπων Καθηγητής : κ. Λαμπρινός Πλατυπόδης, Δρ Φιλοσοφίας

Συνεπιβλέποντες : κ. Παναγιώτης Πανταζάκος, Καθηγητής Φιλοσοφίας του
Φ.Π.Ψ. του ΕΚΠΑ
κ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Καθηγητής Αρχαίας
Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Αύγουστος 2018

*Στη μνήμη
του πατέρα μου,
Κωνσταντίνου Θ. Αθανασόπουλου*

Περιεχόμενα	σελ. 3
Συντομογραφίες	σελ. 5
Πρόλογος	σελ. 8
Εισαγωγή	σελ. 9
Περίληψη	σελ. 16
Abstract	σελ. 18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ποίηση του Σοφοκλή

1.1 Ο ποιητής Σοφοκλής	σελ. 19
1.2 Καινοτομίες της ποίησης του Σοφοκλή εν σχέσει με τους άλλους δύο κορυφαίους τραγικούς, τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη	σελ. 23
1.3 Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας της ποίησης του Σοφοκλή	σελ. 26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η παιδαγωγική από την Αρχαία Ελλάδα στο Σήμερα

2.1 Ορισμός της έννοιας "παιδαγωγική"	σελ. 32
2.2 Η παιδαγωγική στην Αρχαία Ελλάδα	σελ. 34
2.3 Η παιδαγωγική σήμερα	σελ. 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι παιδαγωγικές μαρτυρίες του διασωθέντος έργου του

Σοφοκλέους

3.1 <i>Άντιγόνη</i>	σελ. 48
3.2 <i>Ήλέκτρα</i>	σελ. 58
3.3 <i>Τραχίνιαι</i>	σελ. 66
3.4 <i>Οιδίπους Τύραννος</i>	σελ. 74
3.5 <i>Αΐας</i>	σελ. 81
3.6 <i>Φιλοκτήτης</i>	σελ. 90
3.7 <i>Οιδίπους επί Κολωνῶ</i>	σελ. 99

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο Σοφοκλής στο Σχολείο του Μέλλοντος

4.1 Το σχολείο του σήμερα

α) Δυνατότητες και προοπτικές σελ. 107

β) Το όραμα της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, ενός σχολείου με
Όλους για Όλους σελ. 111

4.2 Ο ρόλος του Σοφοκλείου έργου στο σχολείο της Συμπεριληπτικής
Εκπαίδευσης σελ. 115

Επιλεγόμενα σελ. 120

Βιβλιογραφία σελ. 122

Διαδικτυογραφία σελ. 126

Συντομογραφίες

Α.Π.Σ: Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης

Α.Ε.Ι: Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

Α.Τ.Ε.Ι: Ανώτερα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

ΓΕ.Λ.: Γενικό Λύκειο

Δ.Ε.Π.Π.Σ: Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών

Δ.Ε.: Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Δ.Ο.: Διεθνής Οργανισμός

Δ.Υ.Ε.Π.: Δομές Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων

ΕΠΑ.Λ.: Επαγγελματικό Λύκειο

ΕΠΑ.Σ.: Επαγγελματική Σχολή

Ε.Ε.Ε.ΕΚ.: Εργαστήριο Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης

ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.Λ.: Ενιαίο Ειδικό Επαγγελματικό Γυμνάσιο Λύκειο

Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.: Επιχειρησιακό Πρόγραμμα " Εκπαίδευση και Αρχική
Επαγγελματική Κατάρτιση"

Ζ.Ε.Π.: Ζώνη Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας

Ι.Ε.Κ.: Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης

Ι.Ε.Π.: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ι.Π.Ο.Δ.Ε.: Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής
Εκπαίδευσης

Κ.Ε.Γ.: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Ο.Α.Ε.Λ.: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού

Ο.Η.Ε: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

Ο.Ο.Σ.Α: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

(Organisation for Economic Co-operation and Development)

Π.Ε.: Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Σ.Μ.Ε.Α.Ε.: Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης

Τ.Π.Ε.: Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας

Τ.Ε.Ι.: Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

Τ.Ε.Ε.: Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (Ειδικής Αγωγής)

Υ.Α.: Υπουργική Απόφαση

ΥΠ.Ε.Π.Θ.: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

ΥΠ.Π.Ε.Θ.: Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων

Φ.Ε.Κ.: Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

Βλ.: Βλέπε

Πβ.: Παράβαλε: κοίταξε συγκριτικά και σε εκείνο το σημείο, ανάτρεξε

αι.: αιώνας

ετυμ.: ετυμολογία

αρ.: αριθμός

κ.α.: και άλλα

κ.εξ.: και εξής

κ.λπ.: και λοιπά

ό. π.: όπως παραπάνω

παρ.: παράγραφος

π.χ.: παραδείγματος χάριν

σελ.: σελίδα

τχ.: τεύχος

τ.: τόμος

Πρόλογος

Με την παρούσα εργασία μου έχοντας διανύσει ως το τελικό αλλά όχι και έσχατο εύρος ενός ταξιδιού στον κόσμο της ηθικής φιλοσοφίας, ολοκληρώνεται μια μικρή προσπάθεια στη λογική κατανόησης του κόσμου, του είναι και της ύπαρξής μας.

Ξεκινώντας αυτή τη διαδρομή προσπάθησα να γνωρίσω μέσα μου πιο ουσιαστικά έναν άνθρωπο που σημάδεψε τη ζωή μου, που με μεγάλωσε και από παιδί μου μιλούσε για τους φιλοσόφους και τη σοφία της αλήθειας.

Σε αυτόν τον υπέροχο άνθρωπο που έφυγε νωρίς από τη ζωή μου, αφιερώνω την εκπόνηση αυτής της εργασίας μου, θέλοντας να τον ευχαριστήσω για όλα όσα με δίδαξε και με έμαθε στη ζωή μου, τον τρόπο που σκέφτομαι και πράττω. Αναφέρομαι στον πατέρα μου Κωνσταντίνο Αθανασόπουλο που από την αρχή σκέφτηκα πως αυτό το ταξίδι το κάνω μαζί του, για κείνον και για τα όνειρα που με έμαθε να κυνηγώ από παιδί.

Θέλω να ευχαριστήσω ολόψυχα όλους τους καθηγητές μας, που στάθηκαν πραγματικά δίπλα μας σε όλα και μας έδειξαν τον ωκεανό της σοφίας, που με υπομονή και επιμονή σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μας στάθηκαν αρωγοί στο πλευρό μας.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον κύριο Λαμπρινό Πλατυπόδη επιβλέποντα καθηγητή μου, ο οποίος ήταν δίπλα μου σε κάθε μου βήμα και μου συμπαραστάθηκε σε κάθε δυσκολία, οπλίζοντάς με, με υπομονή και επιμονή. Παράλληλα με ενθάρρυνε στις όποιες απογοητεύσεις ή αστοχίες μου και με βοήθησε πάρα πολύ στο ταξίδι μου αυτό! Ευχαριστώ τους καθηγητές κ.κ. Πανταζάκο Παναγιώτη και Μαρκαντωνάτο Ανδρέα, για την εμπιστοσύνη τους και τη συνδρομή τους ως συνεπιβλέποντες καθηγητές μου. Ευχαριστώ ολόψυχα την κυρία Κούρκουλου Σταυρούλα από τη γραμματεία του ΔΔΠΜΣ για την πολύπλευρη βοήθειά της και συνδρομή της στα ακαδημαϊκά έτη 2015-2017.

Ευχαριστώ επίσης όλους τους συναδέλφους που γνώρισα αυτό το διάστημα των σπουδών μας, που μαζί συνταξιδεύσαμε στα μονοπάτια της φιλοσοφίας και μοιραστήκαμε από κοινού απορίες, αγωνίες, χαρές και δυσκολίες.

Θεοδώρα Αθανασοπούλου

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή εκπονείται σε μια προσπάθεια ερμηνείας και σύνδεσης του έργου του Σοφοκλέους με την εκπαίδευση και την αγωγή μέσω της ποίησής του. Πέρα από τα ονόματα και τη μυθολογική πλοκή των έργων του, τα οποία είναι σαφώς γνωστά, θα αναζητηθεί η σχέση και η σύνδεση των παιδαγωγικών αξιών, αρχών του τότε και του σήμερα. Στην αρχαία Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα ο θεσμός των δραματικών αγώνων είχε καθαρά παιδαγωγικό χαρακτήρα. Οι δραματικοί ποιητές, δεν παρουσίαζαν, αλλά όπως λέγεται σε όλες τις βιβλιογραφικές αναφορές, δίδασκαν τους νέους.¹

Το θέατρο ήταν μέρος, τρόπος και μέσο διδασκαλίας, είχε την αξία της παιδαγωγικής άσκησης αποβλέποντας και στην κάθαρση. Η δημοκρατική Αθήνα του 5^{ου} αιώνα μέσω των δραματικών αγώνων καλλιεργούσε το ήθος των πολιτών, διέπλαθε το χαρακτήρα τους, ασκούσε αγωγή και αποτελούσε μέσο της διαπαιδαγώγησής τους.

Η παιδαγωγική δύναμη της δραματικής ποίησης, έγινε η αφορμή για να αναλυθεί, να συνδεθεί και να διερευνηθεί το κατά πόσον ένας ποιητής και «παιδαγωγός» της Αθήνας της κλασικής εποχής και συγκεκριμένα ο Σοφοκλής, θα μπορούσε στη σύγχρονη εποχή, μια εποχή γεμάτη με νέες προκλήσεις εξαιτίας των ταχύτατων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων, να είναι αποτελεσματικός ως παιδαγωγός και να άγει τον εποικοδομητισμό,² στη μάθηση. Να παρέχει όχι απλά γνώσεις στους μαθητές, αλλά να διαπλάθει το ήθος και το χαρακτήρα τους, όπως και στην Αθήνα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα.

Σήμερα μέσα από μια σειρά νόμων, υπουργικών αποφάσεων και διατάξεων, νέων παιδαγωγικών αρχών-μεθόδων-τεχνικών, μεταρρυθμίσεων, καινοτόμων δράσεων, νέων αναλυτικών προγραμμάτων και επαναξιολογήσεων, επιχειρείται μια

¹ Lesky (1981) 356, 395· Μαρκαντωνάτος (2008) 264· Δρακόπουλος, Ναστούλης, Ρώμας (2014) 27,28,31.

² Ο (Επ)οικοδομισμός ή κονστρουκτιβισμός (*Constructivism*) είναι μια θεωρία γνώσης,επιστημολογία που υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι δημιουργούν γνώση και νοήματα από μια αλληλεπίδραση μεταξύ των εμπειριών τους και των ιδεών τους.

συνεχής προσπάθεια που αποβλέπει στην αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος προκειμένου να ανταποκρίνεται στη νέα πραγματικότητα της πολυπολιτισμικής εκπαιδευτικής κοινότητας και κοινωνίας.

Βέβαια τα ερωτηματικά και οι προβληματισμοί που γεννιούνται ως προς το κατά πόσο ανταποκρίνεται το ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας ή στο κατά πόσο η αγωγή των νέων έχει τα αποτελέσματα που θα ικανοποιούσαν την κοινωνία είναι πολλά και αυξάνουν συνεχώς. Προβληματισμοί του τύπου όπως, το εκπαιδευτικό μας σύστημα αμβλύνει τις διαφορές; Μειώνει τις εντάσεις; Βοηθάει στην ανάπτυξη της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων; Αυτά είναι μερικά από τα ζητήματα που μας προβληματίζουν συνεχώς μπροστά στις νέες προκλήσεις και τα αδιέξοδα που παρουσιάζονται.

Σε σχέση με τον παραπάνω συλλογισμό για την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου, αλλά επίσης και για το ρόλο του παιδαγωγού στο νέο σχολείο, που έχει ανάγκη η κοινωνία μας, στο «ένα σχολείο με όλους για όλους» θα γίνει προσπάθεια να προσεγγιστεί ο παιδαγωγός Σοφοκλής μέσα από τα παιδαγωγικά μηνύματα, αξίες και αρχές που διαπνέουν, διαπερνούν εμφανώς ή μη, το έργο του.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη δραματική ποίηση ως πράξη μίμησης. Αναλύεται δηλαδή ο ρόλος και η αξία της ως συστατικό στοιχείο έκφρασης και δημιουργίας. Διερευνάται και αναζητείται ο ιδιαίτερος ρόλος της, με εργαλείο και την αριστοτελική *Ποιητική*, όπου, αν και ο ίδιος ο Αριστοτέλης δεν εισηγείται σε κανένα σημείο αναφοράς του ότι ο ποιητής είναι δάσκαλος, τα χαρακτηριστικά όμως και οι ιδιότητες που προσδίδει στον ποιητή, χαρακτηρίζουν τον ίδιο το δάσκαλο. Ο πρωταρχικός σκοπός της ποίησης για τον ίδιο είναι η αναζήτηση του καλύτερου, του βελτίονος, που οδηγεί τον άνθρωπο και στην κάθαρση. Η ποίηση κατά τον Αριστοτέλη ως καθήκον έχει την αναπαράσταση των ανθρώπινων πράξεων και της ίδιας της ζωής. Στο ίδιο κεφάλαιο αναλύεται η ποίηση του Σοφοκλή μέσα από τις καινοτομίες που ο ίδιος επιχειρεί. Καινοτομίες ως προς το ύφος και το ήθος των ηρώων του, τη στάση τους απέναντι στο θείο, τη σύνδεση ανάμεσα στις επιθυμίες τους και τις πράξεις τους, τις συνέπειες που αυτές επιφέρουν, καθώς και το βάρος ή το τίμημα αυτών των πράξεων. Οι αλλαγές του ως προς την ανάλυση της δομής της δραματικής ποίησης, στο περιεχόμενο, στα κατά ποιον αλλά και στα κατά ποσόν

μέρη της, καθώς και οι παιδαγωγικές αρχές των έργων του, αναλύονται στο κεφάλαιο αυτό με ειδική αναφορά στον ειδικό ρόλο του «διαπαιδαγωγείν», που υπηρετεί με την ποίησή του ο Σοφοκλής.

Στο δεύτερο σύντομο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην έννοια και το ρόλο της παιδαγωγικής, στη μόρφωση και την ανατροφή των παιδιών. Αναπτύσσονται οι αρχές, οι αξίες και οι μέθοδοι που από την αρχαιότητα ως την εποχή μας συνέβαλαν και συμβάλλουν στη σωματική, ηθική, πνευματική, ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη και ολοκλήρωση του ανθρώπου. Η παιδαγωγική στηριζόμενη στις ορθές αρχές και μεθόδους της αγωγής των παιδιών έχει ως απώτερο σκοπό τη μάθηση και την αγωγή. Συνδέεται διαχρονικά με τη γενικότερη μόρφωση και αγωγή των ανθρώπων και δεν απευθύνεται στεγανά και μόνο στη σχολική κοινότητα. Αφορά το σύνολο της διαβίου μάθησης αναφορικά με τον άνθρωπο ως ον πολιτικό, όπως ορίζεται η φύση του από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά* του, δίνοντας μέσα από την έννοια της πολιτικής φύσης του τη διάσταση της κοινωνικο-πολιτικής υπόστασής του, η οποία είναι μέρος και αποτέλεσμα της ανάγκης του ανθρώπου για συνεχή μάθηση και εξέλιξη.

Η Παιδαγωγική ως επιστήμη έχει προκύψει από τη "μητέρα των πάντων", τη Φιλοσοφία. Ενδιαφέρεται για την ολόπλευρη ανάπτυξη και εξέλιξη των νέων. Τα ιδεώδη της παιδαγωγικής μέσα στο χρόνο διαμορφώνονται έτσι ώστε να είναι αποτελεσματικά και να ανταποκρίνονται στα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά της εκάστοτε κοινωνίας. Από τα χρόνια του Ομήρου ιδεώδες ήταν το «*αἰὲν ἀριστεύειν*»³. Στην Αρχαία Ελλάδα κυριαρχούν δύο ιδεώδη: το στρατιωτικό της Σπάρτης και το ανθρωπιστικό του «*καλοῦ κ' αγαθοῦ πολίτη*» της Αθήνας. Κατά τους Πατέρες της εκκλησίας στα βυζαντινά χρόνια κι αργότερα, επικράτησε το παιδαγωγικό ιδεώδες της ομοίωσης προς το Θείο, όπως προκύπτει από τη φράση: «*Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν*».⁴ Μετά την Αναγέννηση το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το νόημα και το σκοπό του κόσμου, στο ίδιο το άτομο. Από τις αναφορές αυτές γίνεται κατανοητό ότι οι εκπαιδευτικοί σκοποί διαφοροποιούνται από εποχή σε εποχή.

³ Όμηρος, *Ύλιάδα* Z 208.

⁴ *Γένεσις* 1, 26.

Η διαπαιδαγώγηση των νέων ανθρώπων, απασχόλησε πλήθος φιλοσόφων, ανάμεσα σε αυτούς και τον Πλάτωνα, ο οποίος στην *Πολιτεία* 406α αναφέρεται στην έννοια της παιδαγωγικής ως περιποίηση και αγωγή⁵. Στον όρο «παιδαγωγός» διακρίνουμε ότι ο Όμηρος είχε αποδώσει το ρόλο του εκπαιδευτή και του καθοδηγητή με τη γενικότερη σημασία που έχουν τα ρήματα: εκπαιδεύω, καθοδηγώ⁶. Επίσης ο όρος παιδαγωγός με την έννοια του "συνοδού" ή του "δούλου" συναντάται και στην αρχαία Ρώμη με το λατινικό όνομα *paedagogus*.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται συνολικά το διασωθέν έργο του Σοφοκλή η *Αντιγόνη*, η *Ηλέκτρα*, οι *Τραχίνιαι*, ο *Οιδίπους Τύραννος*, ο *Αίας*, ο *Φιλοκτήτης*, και ο *Οιδίπους επί Κολωνώ*. Σε όλο το έργο του, το άτομο το οποίο βρίσκεται στο επίκεντρο, έρχεται σε σύγκρουση αναπόφευκτη, τραγική και ένοχη με την τάξη που εκπροσωπούν οι θεοί. Ο Σοφοκλής, αν και είναι ιδιαίτερα ευσεβής, δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στην ανθρώπινη στάση σε σχέση με αυτήν των θεών, παρότι το ανθρώπινο πεπρωμένο είναι προδιαγραμμένο από τις βουλές των θεών, οι οποίες δεν είναι πια τυχαίες και αυθαίρετες όπως περιγράφονταν σε παλαιότερους τραγικούς, αλλά σκόπιμες. Σε αυτό το κεφάλαιο μελετώνται οι ήρωες, οι πράξεις τους, καθώς και οι συνέπειες που επιφέρουν αυτές στην εξέλιξη και την πλοκή των μύθων. Σχολιάζονται η ευθύνη των ηρώων, το ήθος και ο χαρακτήρας τους, καθώς και η υπηρεσία τους ως προς το δίκαιο και το νόμο. Προσεγγίζονται και παρουσιάζονται οι βασικές παιδαγωγικές αρχές και αξίες του Σοφοκλή, μέσω των οποίων ο ίδιος συμβάλλει στη διαπαιδαγώγηση των νέων.

Σε όλο του το έργο ο Σοφοκλής μελετά τον άνθρωπο σε βάθος και τον αποκαλύπτει. Το ενδιαφέρον του για την αληθή φύση του ανθρώπου συντέλεσε στη γέννηση του ανθρωπισμού στην Ελλάδα. Μέσα από τα έργα του Σοφοκλή με καθαρώς κατά την άποψή μας επιστημονικά κριτήρια, διακρίνεται ο ρόλος της ίδιας φύσης και της αγωγής. Αυτός ο ρόλος σχετικά με τα παραπάνω αφορά στον προβληματισμό για τις σύγχρονες θεωρίες μάθησης,⁷ οι οποίες εξετάζουν τις εκ

⁵ Κογκούλη (2003) 30.

⁶ Πλάτων, *Πολιτεία* 606e1.

⁷ Οι θεωρίες μάθησης χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες: α) τις συνειρμικές ή συμπεριφοριστικές, β) τις γνωστικές ή διάμεσες, γ) τις κοινωνικογνωστικές, δ) τις θεωρίες προγραμματικής δράσης.

γενετής ικανότητες, τα συναισθηματικά και ψυχικά χαρακτηριστικά του ατόμου, δηλαδή τη φύση του DNA (ατομικά χαρακτηριστικά) από τη μια, τα στοιχεία ανάπτυξης και εξέλιξης που αποκτά ο άνθρωπος μέσα από την αγωγή και την εκπαίδευσή του από την άλλη (περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά). Επίσης οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας ότι όλες οι επιστήμες που έχουν ως σημείο αναφοράς κι έρευνας τον άνθρωπο, εξετάζουν σε επίπεδο μαθησιακής ετοιμότητας τη σχέση του περιβάλλοντος και του γενετικού υλικού που τον καθορίζει.

Τα έργα του Σοφοκλή χαρακτηρίζονται από ολιστική διάσταση, στηρίζονται στην ιδέα, ότι ο άνθρωπος ως πολυδιάστατο ον, αποτελεί ένα αδιάσπαστο σύνολο σώματος και νου. Ο νους για παράδειγμα δεν αφορά μόνο τη διάνοια, αλλά και το συναίσθημα, το ένστικτο και τη διαίσθηση. Τα θέματα που προσεγγίζει συνολικά στο έργο του ο Σοφοκλής, όπως: 1) η σχέση πολιτείας και πολίτη, 2) οι σχέσεις και οι θέσεις των φύλων στη ζωή, 3) η ηθική, 4) το δίκαιο, 5) η μετανάστευση, 6) η αποδοχή της ετερότητας, 7) η σχέση μεταξύ γραπτών και άγραφων νόμων, 8) η ευθύνη ως ατομική ή κοινωνική υπόθεση, 9) η ελευθερία και η αξία της ως στοιχείο αξιοπρέπειας, είναι θέματα που έχουν ιδιαίτερη παιδαγωγική και εκπαιδευτική αξία στις μέρες μας που η παγκοσμιοποίηση ως μια κοινωνική αλλαγή, εξελίσσεται με ταχύ ρυθμό, συνδέοντας τις κοινωνίες μεταξύ τους και διαμορφώνοντας έναν κόσμο σε μια μοναδική κοινωνία. Οι ήρωες του Σοφοκλή περιγράφονται όπως θα έπρεπε να είναι με τις χαρακτηριστικές αρετές της ανδρείας, φρονήσεως, δικαιοσύνης, τιμιότητας και γενναιότητας. Συγκεκριμένα τους εντάσσει μέσω των ρόλων τους πρωταγωνιστές στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι της εποχής. Ο Σοφοκλής θεωρώντας τους ανθρώπους ισότιμα και ενεργά μέλη της κοινωνίας καθιστά τον καθένα ξεχωριστά υπεύθυνο για καθετί που αφορά τη ζωή και την οργάνωση της πολιτείας ως απίστευτα δυνατό και ικανό να πράξει τα πάντα.

Η συλλογικότητα και το ομαδικό πνεύμα, η συνεργασία και η υποταγή του εγώ στο εμείς, η ενσυναίσθηση και η κατανόηση, η αλληλοβοήθεια και η δημοκρατία είναι βασικές αρχές στα περισσότερα έργα του Σοφοκλή. Είναι φανερό ότι και στον *Οιδίποδα* και στην *Αντιγόνη* και στον *Φιλοκτήτη*, ο Σοφοκλής προασπίζει το δίκαιο, το σωστό και το ενάρετο μέσα από το ήθος των ηρώων του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, γίνεται εκτενής αναφορά στα χαρακτηριστικά, την ιδεολογία και τη δεοντολογία του σύγχρονου σχολείου στην προοπτική του σχολείου του μέλλοντος, του σχολείου εκείνου που όλοι οι μαθητές έχουν θέση χωρίς διαχωρισμούς, φραγμούς και διακρίσεις. Το σχολείο του σήμερα είναι αυτό που λόγω της πολυπολιτισμικής κοινωνίας έχει ανοίξει τις πύλες του αγκαλιάζοντας τα παιδιά του κόσμου, με σκοπό την ένταξή τους και την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνική μας πραγματικότητα. Το σύγχρονο σχολείο με τα μέσα που διαθέτει, τον εξοπλισμό και την υλικοτεχνική υποδομή στην οποία στηρίζεται, σε σχέση με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που γίνονται τα τελευταία χρόνια, προσπαθεί μπροστά στις εξελίξεις και αλλαγές που συμβαίνουν να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις της εποχής. Οι αλλαγές στα βιβλία, στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης (ΑΠΣ), καθώς και στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), διαμορφώνουν τις συνθήκες εκείνες ώστε το σχολείο να είναι ανοιχτό στην κοινωνία και τη διαφορετικότητα. Παρά τις μεταρρυθμίσεις, τις καινοτόμες δράσεις και τις καλές πρακτικές που εφαρμόζονται, τα προβλήματα της εκπαιδευτικής πραγματικότητας δεν έχουν εκλείψει. Η ανησυχητική αύξηση επεισοδίων bullying, σχολικού εκφοβισμού και βίας, η αδυναμία διαχείρισης της ετερότητας, δημιουργούν πολλά ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο το σχολείο μπορεί να είναι αποτελεσματικό και κατά πόσο μπορεί ουσιαστικά να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις και ιδιαιτερότητες.

Πώς θα μπορούσε άραγε να έχει θέση η δραματική ποίηση ως παιδαγωγικό μέσο και πρακτική στη σχολική κοινότητα; Με ποιον τρόπο η παιδαγωγική προσέγγιση του Σοφοκλή μπορεί να αποτελέσει μέσα στη σχολική κοινότητα μια αποτελεσματική δυναμική εξέλιξης; Πώς ο σύγχρονος δάσκαλος χρησιμοποιώντας τις παιδαγωγικές αρχές του Σοφοκλή στο αυριανό σχολείο θα μπορούσε να είναι αποτελεσματικός ως παιδαγωγός; Σε αυτό εδώ ακριβώς το σημείο προβληματισμού διαφαίνεται πως ο Σοφοκλής με απόλυτο σεβασμό στο άτομο ως μονάδα, αλλά και στο σύνολο ως ζωντανή και δυναμική δομή αλληλεπιδρά στην ανάπτυξη και ολοκλήρωση του χαρακτήρα των ανθρώπων. Οι τραγωδίες του από παιδαγωγικής απόψεως μπορούν μέσω της διδασκαλίας τους από την πρωτοβάθμια κιόλας εκπαίδευση, να παίξουν ουσιαστικό ρόλο στο εκπαιδευτικό έργο και στην αγωγή των παιδιών.

Στο τελευταίο μέρος της εργασίας θα εκτεθούν οι προβληματισμοί που απορρέουν σχετικά με το κατά πόσο ο Σοφοκλής ως παιδαγωγός, μέσω των προτύπων του, θα μπορούσε να είναι υποστηρικτής και εμπνευστής του σχολείου του μέλλοντος. Στο σχολείο αυτό χωρούν όλα τα παιδιά, τα οποία εκπαιδεύονται ισότιμα ως πολίτες του κόσμου, ως άνθρωποι ελεύθεροι και ίσοι, ως άτομα όπου ο σεβασμός αναπτύσσει το πνεύμα και τους πνευματικούς τους ορίζοντες, που συμβάλλει στην ανάπτυξη της κρίσης και στην υπευθυνότητα του πολίτη του μέλλοντος.

Όλοι οι μαθητές τοποθετούνται στο κέντρο της μάθησης ανακαλύπτοντας τη γνώση δημιουργικά, αναπτύσσοντας δεξιότητες με χαρούμενο κι ευχάριστο τρόπο. Αυτό το σχολείο, ανοιχτό στην κοινωνία και σε όλους τους ανθρώπους είναι το σχολείο που έχει λόγο ύπαρξης στη σύγχρονη κοινωνία. Ο Σοφοκλής εμπνέει στη δημιουργία αυτού του μοντέλου σχολείου και προτρέπει με τα έργα του το σύγχρονο δάσκαλο να ανοίξει τις πόρτες του σχολείου στην κοινωνία. Μέσα από το έργο του ο Σοφοκλής πολύ σοφά διδάσκει ως σύγχρονος παιδαγωγός την αξία που έχει η υπηρεσία του «εγώ» στο «εμείς», η ανάγκη της συνειδητοποίησης της ομαδικότητας και της συλλογικότητας, του γενικού καλού, του ωφέλιμου στο σύνολο της συνειδητοποίησης του πολιτικού όντος και της ευθύνης του απέναντι στο σύνολο. Στο έργο του συναντάμε τον παιδαγωγό Σοφοκλή να εξαίρει και να προασπίζει τη μεγάλη σημασία και σημαντικότητα που έχει η κοινωνική συνείδηση και η καλλιέργειά της. Σε όλο του το έργο καταφανώς διακηρύσσει ότι οι βασικοί στόχοι της υγιούς δημιουργικής αγωγής πρέπει να είναι αφενός ο σεβασμός προς την «ιδίαν» φύση του κάθε ανθρώπου και αφετέρου η προβολή και ανάδειξη των έμφυτων αρετών του.

Με την ολοκλήρωση της εργασίας και ύστερα από τη μελέτη της ποίησης του Σοφοκλή και της παιδαγωγικής του διάνοιας, ευελπιστώ το ταξίδι μου αυτό να αποτελέσει αφορμή για την ίδια πρώτα, ώστε ο παιδαγωγικός συλλογισμός μου να εμβαθύνει περισσότερο και ουσιαστικότερα στο σχολείο που όλοι είμαστε διαφορετικοί και ίσοι, όπου η ενσυναίσθηση προέχει ως παιδαγωγική αρχή και ο επικοινωνιακός της μάθησης αποτελεί σκοπό και μέσο προόδου και ανάπτυξης.

Περίληψη

Το έργο των τραγικών ποιητών δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην τέχνη του ποιητικού λόγου, αλλά ουσιοποιείται και επεκτείνεται μέσω των μηνυμάτων, τους διαλόγους, το ήθος και τις πράξεις των ηρώων, στην διαπαιδαγώγηση και στην καλλιέργεια της προσωπικότητας νέων. Αποτελούσε τη διδακτική ύλη στο σχολείο της υπαίθρου, που ενεργοποιώντας τα συναισθήματα των θεατών και ιδιαίτερα των νέων, δίδασκε το δίκαιο και το έντιμο, το σωστό και το πρόπον, το καθήκον και το χρέος, την πίστη και την ευγένεια, τη φρόνηση και την ευβουλία.

Η συγκεκριμένη εργασία με τη λογική ότι το δράμα ανακινεί τον εσωτερικό και αθέατο κόσμο των εκπαιδευομένων κατά την επεξεργασία των μηνυμάτων του κι επιτυγχάνει την ολιστική προσέγγιση της σκέψης και του εσωτερικού κόσμου του ατόμου, επιχειρεί να διερευνήσει κατά πόσο το αρχαίο δράμα, όπως αυτό αποτυπώνεται μέσα από το συνολικό έργο του Σοφοκλή, μπορεί να αξιοποιηθεί παιδαγωγικά ως εργαλείο και να συμβάλλει εποικοδομητικά στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Μελετώντας κι αναλύοντας το έργο του Σοφοκλή προβάλλεται παιδαγωγικά η αξία του σεβασμού στη διαφορετικότητα, η πίστη στη δημοκρατία, καθώς και η ανάγκη της συνοχής στην κοινωνία. Η σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία στα πλαίσια μιας μη φοβικής, ανοιχτής κοινωνίας επιβάλλει την παροχή δημοκρατικών, παιδαγωγικών αρχών μέσα από το σχολείο. Το πνεύμα της παγκοσμιοποίησης, που με ταχύτατο ρυθμό αναπτύσσεται και εξαπλώνεται, οδηγεί στην αλλαγή της δομής του σχολείου από μονο-πολιτισμικό σε πολυ-πολιτισμικό. Στο σχολείο με όλους για όλους που αφορά τη συμπερίληψη, η αποδοχή είναι αυτή που λειτουργεί ως αναμορφωτής της συμπεριφοράς. Σε αυτό το σχολείο που η ένταξη, η ενσωμάτωση και η αποδοχή της ετερότητας προέχουν παιδαγωγικά, ο Σοφοκλής ως παιδαγωγός διδάσκει και διαπαιδαγωγεί τους νέους μέσω των αρχών και αξιών που προβάλλει στο έργο του. Επιπλέον με το ποιητικό έργο του στηρίζει το θεσμό της συμπερίληψης στην εκπαίδευση, η οποία εκφράζεται ως ανάγκη στο σύνολο της κοινωνίας, όπως έχει στις μέρες μας διαμορφωθεί.

Λέξεις κλειδιά: Σοφοκλής, δραματική ποίηση, εκπαίδευση, παιδαγωγική της ένταξης, διαπολιτισμική εκπαίδευση, συμπερίληψη.

Abstract

The work of the tragic poets is not confined solely and exclusively to the art of poetic speech but it is realized and expanded through the messages, the dialogues, the ethos and the acts of the heroes, to the education and cultivation of the personality of the young. It was the focus topic of the outdoor school which, by activating the feelings of the young, taught them the fair and the honorable, the right and the proper, the duty and the obligation, the loyalty and the kindness, the wisdom and the prudence.

On the basis that drama shakes the inner world of the learner when processing its messages and achieves the holistic approach of one's thought and inner world, this dissertation attempts to examine the extent to which the ancient drama, as depicted in Sophocles' work as a whole, can be used as a pedagogical tool and contribute constructively to modern educational reality.

In the study and analysis of Sophocles' work, the respect of diversity is projected as a pedagogical value along with the faith in democracy and the need for social cohesion. Within the context of a fearless, open society, the modern multicultural society imposes the provision of democratic, pedagogical principles in education. In a rapidly developing and expanding globalized world, school structure shifts from mono-cultural to multicultural. In the school "of all for all" of inclusion, acceptance is a key factor of reforming character. In this school where inclusion, integration and acceptance of diversity pedagogically come first, Sophocles as an educator teaches and educates young people through the principles and values that are projected in his work. What is more, through his poetic work he supports the institution of inclusion in education, which is expressed as a need in today's society as a whole.

KEYWORDS: *Sophocles, dramatic poetry, education, inclusive pedagogy, intercultural education, inclusion.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ποίηση του Σοφοκλή

1.1 Ο ποιητής Σοφοκλής

Κατά την αρχαιότητα η ποίηση τόσο στο γενικό, όσο και στον ειδικό της ρόλο σχετικά με τη τέχνη ως πράξη έκφρασης και δημιουργίας, διέπεται από αρχές, κανόνες και λογική, προκειμένου ο ρόλος του ποιητή να είναι αξιόλογος. Ξεκινώντας από το έργο του Αριστοτέλη «*Περὶ Ποιητικῆς*» διαφαίνεται ολοκάθαρα όπως ο ίδιος υποστηρίζει, ότι η πορεία των αρχών που οφείλει ο ποιητής να ακολουθεί είναι η μετάβαση από το ήθος και τη διάνοια στην πράξη κι από την πράξη στη ζωή, από τη ζωή στο μύθο, από τον μύθο στην ποίηση κι από την ποίηση στην τέχνη.

Οι παρατηρήσεις του Αριστοτέλη για τη φυσική αρχή της ποίησης που συγκεντρώνονται στο ακόλουθο χωρίο: «τό τε γὰρ μιμεῖσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παίδων ἐστὶ καὶ τούτῳ διαφέρουσι τῶν ἄλλων ζώων ὅτι μιμητικώτατόν ἐστι καὶ τὰς μαθήσεις ποιεῖται διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας, καὶ τὸ χαίρειν τοῖς μιμήμασι πάντας»,⁸ [διότι η μίμησις είναι σύμφυτος εις τους ανθρώπους από παιδιά και κατά τούτο υπερέχουν των άλλων ζώων, ότι (ο άνθρωπος) είναι μιμητικώτατον και τις πρώτες μαθήσεις αποκτά δια της μιμήσεως (επίσης δε σύμφυτον είναι) ότι χαίρομεν ὅλοι για τα μιμήματα. Μτφ. Σ. Μενάρδου], αναδεικνύουν ότι η ποίηση για τον Αριστοτέλη είναι μίμηση.

Αναφερόμενος στην έννοια της μίμησης ή αναπαράστασης υποστηρίζει ότι η μίμηση δεν ισοδυναμεί, αλλά προηγείται της απλής αναπαραγωγής ή αντιγραφής.⁹ Είναι ο τρόπος του για να πει ότι η ποίηση αποτελεί ένα ιδιαίτερο είδος δημιουργικής πράξης, και ότι η μίμηση δεν αντιτίθεται στη φαντασία, αλλά μάλλον σ' ό, τι είναι καθαρά φανταστικό ή αδύνατο. Το καθήκον του ποιητή είναι να αναπαριστά τις ανθρώπινες πράξεις και τη ζωή, αλλά όχι αναγκαστικά τη ζωή εδώ και τώρα.

⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς* 1448b5-9.

⁹ Συκουτρής (2008) 52-53.

Η ποίηση για τον Αριστοτέλη ως πνευματική δραστηριότητα της ανθρώπινης ζωής, αναζητά το βέλτιον.¹⁰ Μέσω αυτής ο άνθρωπος οδηγείται στον ίδιο τον άνθρωπο, κάνοντας τη φύση, τέχνη. Αν και πουθενά στην *Ποιητική* του ο Αριστοτέλης δεν εισηγείται ότι ο ποιητής είναι δάσκαλος ή «προμηθευτής» κάποιου συγκεκριμένου είδους αληθειών, ωστόσο όταν κάνει αναφορά στην τραγωδία συγκεκριμενοποιεί ορισμένες ιδιότητες που χρειάζονται σ' έναν ποιητή, οι οποίες χαρακτηρίζουν το δάσκαλο.

Κατά τον Αριστοτέλη παρόλο που ο ποιητής παρομοιάζεται με ζωγράφο «*ἐπεὶ γὰρ ἐστὶ μιμητὴς ὁ ποιητὴς ὡσπερανεὶ ζωγράφος ἢ τις ἄλλος εἰκονοποιός, ἀνάγκη μιμεῖσθαι τριῶν ὄντων τὸν ἀριθμὸν ἔν τι αἰεί, ἢ γὰρ οἷα ἦν ἢ ἔστιν, ἢ οἷα φασὶν καὶ δοκεῖ, ἢ οἷα εἶναι δεῖ. ταῦτα δ' ἐξαγγέλλεται λέξει ἐν ἧ καὶ γλῶτται καὶ μεταφοραὶ καὶ πολλὰ πάθη τῆς λέξεώς ἐστι· δίδομεν γὰρ ταῦτα τοῖς ποιηταῖς.*»¹¹ [...επειδή δηλαδή ο ποιητής είναι μιμητής, καθώς πχ. ο ζωγράφος ή άλλος τις εικονοποιός, πρέπει κατ'ανάγκην να παριστά τα πράγματα πάντοτε κατά μίαν εκ των τριῶν υπαρχουσῶν απόψεων: είτε ὅπως ἦσαν ἢ εἶναι, είτε ὅπως τα λέγουν και τα πιστεύουν, είτε ὁποία πρέπει να εἶναι. Μτφ. Σ. Μενάρδου], διαπιστώνεται ότι δεν είναι απλά ο μιμητής μιας κατάστασης ή μιας πράξης, γιατί το ἔργο του αναφέρεται στο «καθολικό» και όχι στο «μερικό». Με βάση την προηγούμενη συλλογιστική του Αριστοτέλη, η ποίηση διαφέρει επίσης από την ιστορία και το ἔργο του ιστορικού, ὅπως διατυπώνεται στο παρακάτω χωρίο: «*εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι, καὶ οὐδὲν ἦττον ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρου ἢ ἄνευ μέτρων), ἀλλὰ τούτῳ διαφέρει, τῷ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο. Διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν· ἢ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει.*»¹² [...διότι είναι δυνατόν το ἔργο του Ηροδότου εις στίχους να τεθῆ, και ὁμως να εἶναι εἶδος ἱστορίας ἔμμετρον ὁχι ὀλιγώτερον παρ' ὅσον αν ἦτο ἄνευ μέτρων - αλλ' υπάρχει η εξής διαφορά: ὅτι ο μεν (ιστορικός) λέγει τα γενόμενα, ο δε (ποιητής) ὅπως εἶναι ἐπόμενον να συμβούν. Δια τούτο εἶναι και φιλοσοφώτερον και σπουδαιότερον (πράγμα) η ποίησις από την ιστορίαν, διότι η μεν

¹⁰ Συκουτρής (2008) 61.

¹¹ Αριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς* 1460b10.

¹² ὁ.π. 1451b6.

ποίησις μάλλον τα καθόλου (συμβαίνοντα) λέγει, η δε ιστορία τα καθ' ἕκαστον (ἄνθρωπον συμβάντα)].¹³

Διακρίνεται εμφανώς ότι ο ποιητής για τον Αριστοτέλη είναι αυτός που ασχολείται με το καθολικό και το καθόλου, το πάντοτε δυνατόν από τη φύση και τη δυνατότητα των πραγμάτων. Ο ποιητής είναι δημιουργός των «οἷα ἂν γένοιτο» δηλαδή [αλλά όσα είναι επόμενον να συμβούν].¹⁴ Με αναφορά ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ον που προοδεύει, αυτοποιοούμενο, έχοντας στα χέρια του την Προμηθεϊκή ικανότητα της εξέλιξης, το ένστικτο της προαγωγής, εκδηλώνεται στο έδαφος της μίμησης. Η μίμηση έχει δύο αρτηρίες, η μία οδηγεί στη μάθηση και η άλλη στη χαρά. Αυτές τις δύο ανάγκες έχει ακριβώς ως αποστολή να ικανοποιήσει ο ρόλος της ποίησης. Το ένστικτο της μίμησης, λέει ο Αριστοτέλης, υπάρχει στον άνθρωπο απείρως περισσότερο απ' ό,τι στα άλλα ζώα, «μιμηκώτατον ἐστι»¹⁵ γεννιέται μαζί με τον άνθρωπο (συν+έμφυτον) και εκδηλώνεται από την παιδική κιόλας ηλικία.¹⁶

Ο Αριστοτέλης διακρίνει την τραγωδία σαν ξεχωριστή μορφή ποιητικής τέχνης, την οποία ορίζει και περιγράφει ως εξής: «Ἔστιν οὖν Τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἐχούσης, ἠδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν».¹⁷ [Τραγωδία λοιπόν είναι η μίμησις πράξεως σοβαρᾶς και τελείας (καθ'εαυτήν), η οποία έχει (αρκετόν) μέγεθος, δια λόγου ηδυσμένου με χωριστά ἕκαστον εἶδος (ηδύσματος) εις τα (διάφορα) αυτής μέρη, διεξαγομένη δια δράσεως και ουχί δι' ἀπαγγελίας, επιτυγχάνουσα δια του ελέου και του φόβου (που διεγείρει) την κάθαρσιν των τοιούτων (οικτρῶν και φοβερῶν) παθημάτων. Μτφ. Σ. Μενάρδου].

Οι γνώσεις μας γύρω από την αρχαία ελληνική τραγωδία προέρχονται σχεδόν ολοκληρωτικά από το έργο τριών δραματουργῶν του πέμπτου αἰῶνα: του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη. Οι τριάντα μία (31) σωζόμενες συνολικά

¹³ Συκουτρής (2008) 78.

¹⁴ ό.π. 76.

¹⁵ Αριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς* 1448b3.

¹⁶ Συκουτρής (2008) 28.

¹⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς* 1449b25.

τραγωδίες των τριών τραγωδών είναι ευρήματα φιλοσοφικού και παιδαγωγικού στοχασμού και προβληματισμού ακόμα και στις μέρες μας. Η βάση όλων των γνωστών ελληνικών τραγωδιών είναι η μυθολογία και η ιστορία. Ο κάθε δραματουργός μπορούσε να διασκευάζει τις ιστορίες, εισάγοντας κίνητρα τέτοια ώστε να προκληθούν γεγονότα δράσης, μέσα από τους χαρακτήρες των έργων του.

Με βάση αυτή τη συλλογιστική, η Τραγωδία αναγνωρίζεται ως Έπος. Αποτελεί ιερή συμμαχία της συνείδησης και του ασυνειδήτου, απελευθερώνει τον άνθρωπο και θέτει το δίκαιο ως σημαντική αρχή, διδάσκοντας και καλλιεργώντας τις ψυχές των θεατών. Οι ήρωες των τραγωδιών χαρακτηρίζονται από τραγικότητα, μια κατάσταση που υποδηλώνει τη σύγκρουσή τους με υπέρτερες δυνάμεις. Ο τραγικός ήρωας συνεχώς συγκρούεται με τη μοίρα, με τη θεία δίκη, με τους ανθρώπους, αλλά και με τον ίδιο του τον εαυτό. Η σύγκρουση αυτή καθεαυτή οδηγεί από την άγνοια στη γνώση. Οι αντιφατικές αυτές καταστάσεις, τα διλήμματα, τα αδιέξοδα που βιώνει ο ήρωας μαζί με τις συνέπειες που επιφέρουν σε αυτόν και στους άλλους, ως πράξεις οδηγούν στη λύτρωση και την ηθική ελευθερία καταξιώνοντας την προσωπικότητα του τραγικού ανθρώπου. Αυτή η σύγκρουση είναι και η κινητήριος δύναμη της μάθησης και της απόκτησης της γνώσης.

Η αριστοτελική κάθαρση ως προϊόν σύγκρουσης κατέχει θέση πρωτίστης σημασίας και αποτελεί απώτερο σκοπό για το Σοφοκλή, ο οποίος άφησε το δικό του στίγμα ως ποιητής, δημιουργός και δάσκαλος. Η ελευθερία του πνεύματος στη δραματική ποίηση της εποχής έδινε στον κάθε δημιουργό-ποιητή την κατεξοχήν αποκλειστικότητα της τέχνης του. Το έργο του Σοφοκλή διαπνέεται από την τάση του έλλογου ανθρωποκεντρισμού, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου αποτελεί και απολογία του ανθρώπου προς επιβεβαίωση της αξίας του.

1.2 Καινοτομίες της ποίησης του Σοφοκλή εν σχέσει με τους άλλους δύο κορυφαίους τραγικούς, τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη

Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα ο Σοφοκλής (497/6¹⁸ - 406), ενσαρκώνοντας ο ίδιος το αθηναϊκό πνεύμα της εποχής, αντανακλά περιλάμπρα το Χρυσό Αιώνα, στον οποίο υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους δημιουργούς και εκπροσώπους του Ελληνικού Ανθρωπισμού. Ανήκει μάλιστα στη γενιά εκείνη, η οποία με ιερό δέος παρέλαβε την κληρονομιά των Περσομάχων, και την τίμησε επάξια, ώστε η Αθήνα να καταστεί κατά το χαρακτηρισμό του φίλου του Περικλή¹⁹ το «Σχολείο της Ελλάδος» και έκτοτε κατά το χαρακτηρισμό των συγχρόνων μας, το «Σχολείο όλου του Δυτικού κόσμου». Ο Σοφοκλής αγαπούσε πολύ την Αθήνα έχοντας το χαρακτηρισμό φιλαθηναϊότητας,²⁰ την άφησε μόνο για να την υπηρετήσει, ενώ αρνήθηκε τις προσκλήσεις στις βασιλικές αρχές. Η εκπαίδευσή του σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παρέχονται από τον Ανώνυμο Βιογράφο του, υπήρξε παραδειγματική. Η οικογένειά του και το κράτος τού προσέφεραν όλα τα απαιτούμενα μέσα, υλικά και ηθικά, για την τέλεια αγωγή του: *«καλῶς τ' ἐπαιδεύθη καὶ ἐτρέφη ἐν εὐπορίᾳ»*(Βίος 1).

Μέσω της αγωγής και της άσκησής του, ο Σοφοκλής διακρίθηκε τόσο σε γυμνικούς, όσο και σε μουσικούς αγώνες. Μουσική παιδεία διδάχτηκε μάλιστα από τον Λάμπρο, ο οποίος ήταν ένας από τους περιφημότερους μουσικούς της εποχής και διδάσκαλος του Σωκράτη. Όπως αναφέρει ο Lesky: «Ο Βίος επίσης εξαιρεί την εκπαίδευση του παιδιού στη μουσική και τη γυμναστική, κι αυτό συμφωνεί με τον τιμητικό τρόπο με τον οποίο έλαβε μέρος στον εορτασμό της νίκης της Σαλαμίνας.»²¹

Ο Σοφοκλής έγραφε παιάνες και ελεγείες,²² συνέθετε δράματα που η υπόθεσή τους αντλούνταν και είχε ως πηγή τον επικό κύκλο. Από τα εκατόν είκοσι τρία στο σύνολο των δραμάτων του Σοφοκλέους, τα σαράντα τρία στηρίζονται στον Τρωικό Επικό Κύκλο, ενώ σωζόμενα σε ακέραιη μορφή στις μέρες μας είναι

¹⁸ Lesky (1981) 390.(Η πληροφορία περί της γέννησης του Σοφοκλή που συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη πιθανότητα είναι αυτή του Πάριου χρονικού που οδηγεί στα 497/6).

¹⁹ Αρβανίτης (1973) 15.

²⁰ Lesky (1981) 390.

²¹ ό.π. 390.

²² ό.π. 393-394.

επτά.²³ Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των έργων του είναι η αποφυγή των μεγάλων συνθέσεων. Ο Σοφοκλής επεξεργάζεται τα γεγονότα με πειστικότητα και λεπτομέρεια, με αποτέλεσμα η ποίησή του να είναι εύλωτη και τραγικότητα. Με ευχάριστη μεγαλοπρέπεια, η τέρψη, οι αξιοπρεπείς χαρακτήρες και τα αξιόλογα χορικά αναδεικνύουν με σαφήνεια τις αρετές του Σοφοκλή.²⁴

Όπως μάλιστα αναφέρει ο καθηγητής κ. Μαρκαντωνάτος: *Αξιοσημείωτο είναι ότι ο φιλόσοφος Πολέμων, ο οποίος έζησε κι έδρασε τον 3ο π.Χ. αιώνα, απέδωσε στον Σοφοκλή τον χαρακτηρισμό «τραγικός Όμηρος», ενώ παράλληλα αποκάλεσε πατριάρχη της ελληνικής λογοτεχνίας τον «επικό Σοφοκλή». Ο καθηγητής υποστηρίζει ότι ο τέλειος τρόπος με τον οποίο ο Σοφοκλής απεικονίζει τους χαρακτήρες των ηρώων του, σε συνδυασμό με την έξοχη στοχαστική θέαση της ανθρώπινης μοίρας και αποφεύγοντας προσμίξεις απρόσφορες, η σοφόκλεια δραματουργία αποκτά διαχρονική αξία.*²⁵

Οι τραγωδίες του Σοφοκλή διαπνέονται από σεβασμό στην παράδοση και έντονη θρησκευτικότητα, γιατί και ο ίδιος ήταν ιδιαίτερα ευσεβής. Τον απασχόλησαν ιδιαίτερα τα ζητήματα της δικαιοσύνης, της υπεροχής των άγραφων νόμων, της ύβρεως, της μοίρας και της ελεύθερης βούλησης του ατόμου. Οι ήρωες του Σοφοκλή κάνουν ελεύθερα τις επιλογές τους και υφίστανται τις συνέπειες των πράξεών τους. Τα πρόσωπα των ηρώων του είναι σύνθετα και σωστά ψυχογραφημένα. Οι πρωταγωνιστές του είναι ευγενείς, αλλά όχι άψογοι και συχνά υποβάλλονται σε μια τρομερή δοκιμασία, η οποία είναι μαρτύριο και δρόμος προς την αυτογνωσία. Σε σύγκριση με τον Αισχύλο, ο Σοφοκλής δίνει μεγαλύτερη έμφαση στους ατομικούς χαρακτήρες και λιγότερο στο ρόλο του χορού.

Στο Σοφοκλή ενυπάρχει η ιδέα πως τα γεγονότα ρυθμίζονται από ένα μηχανισμό ανώτερο από τον άνθρωπο. Στις τραγωδίες του Σοφοκλή όλα όσα συμβαίνουν, έχουν κίνητρα πολύ προσεκτικά επιλεγμένα. Οι σκηνές οδηγούνται στην κορύφωση μέσα σε έντονο κλίμα εναγώνιας προσμονής (suspense) και πάντοτε η δράση έχει λογική και συνέπεια. Η ποίηση του Σοφοκλή θαυμάζεται παγκόσμια για

²³ Lesky (1981) 395-422.

²⁴ ό.π. 250-255.

²⁵ Μαρκαντωνάτος (2004) 6-13.

την ομορφιά της και τη σαφήνεια της έκφρασης. Μάλιστα υποστηρίζεται πως ο *Οιδίπους Τύραννος* είναι η τελειότερη από όλες τις ελληνικές τραγωδίες.

1.3 Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας της ποίησης του Σοφοκλή

Το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε την επισημότερη δημόσια εκδήλωση του λειτουργήματος της αγωγής, δεν υπήρξε απλά ψυχαγωγικό δρώμενο.²⁶ Οι θεατρικές διδασκαλίες παρείχαν τη μοναδική ευκαιρία της συνέλευσης όλων ανεξαιρέτως των κατοίκων. Συμπεριλαμβάνονταν οι εφήβοι για τους οποίους μάλιστα προοριζόνταν ειδικές θέσεις στο χώρο του θεάτρου, καθώς και οι γυναίκες που είχαν το δικαίωμα κατ'εξάιρεση να παρακολουθήσουν τις τραγωδίες. Οι θεατρικές διδασκαλίες κατά τους δραματικούς αγώνες ήταν τα σχολεία που διαμόρφωναν τον ελληνικό κόσμο, τις αξίες και αρχές του, καθώς και το γόνιμο προβληματισμό ελεύθερων ανθρώπων. Η τραγωδία ήταν η προβολή της εικόνας της πόλης, μεταμορφωμένης σε θέατρο παρουσιασμένο στη σκηνή μπροστά στους συγκεντρωμένους πολίτες.

Από τα παραπάνω είναι ορατός ο αστικός, πολιτικός, αλλά και ο δημοκρατικός χαρακτήρας της τραγωδίας. Οι αρχαίοι συγγραφείς, τραγωδοί και ποιητές είχαν το ρόλο του δασκάλου γιατί με τα έργα τους εκπαίδευαν τους θεατές. Η συναισθηματική συμμετοχή των θεατών με τη δικαίωση του τραγικού ήρωα ή την αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας και της ηθικής τάξης, οδηγούσε στη λύτρωση και τον εξαγνισμό τους. Με αυτόν τον τρόπο οι θεατές γίνονταν πνευματικά και ηθικά καλύτεροι.

Οι πολίτες πήγαιναν στα θέατρα τα οποία θεωρούνταν χώροι παιδείας και παρακολουθούσαν παραστάσεις, για να αποκτήσουν μόρφωση, διαφορετικά συγκαταλέγονταν στους αμόρφωτους. Χαρακτηριστικά ο Πλάτωνας υποστήριζε πως: «ούκοῦν ὁ μὲν ἀπαίδευτος ἀχόρευτος ἡμῖν ἔσται, τὸν δὲ πεπαιδευμένον ἱκανῶς κεκορευχότα θετέον;»²⁷ [Άραγε, λοιπόν, ὁ ἀπαίδευτος θά εἶναι γιά μᾶς ἀμέτοχος στόν χορό καί πρέπει νά θεωροῦμε πεπαιδευμένον αὐτόν πού χόρευε ἱκανοποιητικά; Μτφ. Η.Π.Νικουλούδης]. Η ισχύς του νόμου των θεωρικών αποδεικνύει τη σαφή συνείδηση των Αθηναίων σχετικά με την παιδευτική αξία του θεάτρου.

²⁶ Αρβανίτης (1973) 15.

²⁷ Πλάτων, *Νόμοι Β'* 654 a-b.

Τα έργα του Σοφοκλή χαρακτηρίζονται από ολιστική διάσταση, διαπνέονται από διαχρονικότητα, εκφράζουν αλήθειες της ανθρώπινης ζωής και επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες όσον αφορά την προσωπικότητα, τα συναισθήματα και τα κίνητρα της δράσης των βασικών ηρώων. Το πλούσιο θεματικό εύρος των έργων της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας αποτελεί αφορμή για επεξεργασία και ανάλυση πλείστων ζητημάτων με παιδαγωγικές διαστάσεις και όχι μόνο. Ο κριτικός εκπαιδευτικός προβληματισμός των έργων του Σοφοκλή χωρίς περιορισμούς τοποχρονικούς έγκειται στα θέματα της οικογένειας, τις σχέσεις παιδιών-γονέων, τις ιδέες και αντιλήψεις που διέπουν τη λειτουργία της οικογένειας καθώς και τις συμπεριφορές που εκδηλώνονται στους κόλπους της. Ο σεβασμός στον άνθρωπο, η διαμόρφωση ατομικής συνείδησης, η ανάπτυξη του συναισθήματος της ευθύνης απηχούν στις παιδαγωγικές του απόψεις και παράλληλα, φανερώνουν την παιδαγωγούσα δύναμη που προσλαμβάνουν οι τραγωδίες του.

Τα θέματα που κυριαρχούν στα έργα του Σοφοκλή είναι της σχέσης πολίτη-πολιτείας, του φύλου, της ταυτότητας, της ηθικής και της δικαιοσύνης. Σχολιάζεται η σχέση ανάμεσα στους νόμους των ανθρώπων και το θεϊκό δίκαιο, αλλά και αναλύονται ζητήματα που αφορούν τη μετανάστευση, τη σχέση των γραπτών και άγραφων νόμων, τη δημοκρατία, την εκπαίδευση, την έννοια της δουλείας, αλλά και της ελευθερίας ως αξίας ανθρώπινης. Μέσα από την προσέγγιση θεμάτων παιδαγωγικού προβληματισμού της Σοφοκλείας παιδείας διαπιστώνεται ότι λειτουργεί, ο ειδικός ρόλος του «διαπαιδαγωγείν». Ζητήματα αντίθεσης μεταξύ των δύο φύλων συναντάμε στο έργο του Σοφοκλή *Αντιγόνη*, όπου περιγράφει και προβληματίζει τους θεατές με τη θέση της Αντιγόνης, ως γυναίκας στην κοινωνία, τη συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στην ίδια και στην εξουσία του Κρέοντα, καθώς επίσης και θέματα δουλείας, τυραννίας, νόμου, δικαιοσύνης, γραπτού κι άγραφου δικαίου. Η θέση της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία, όπως και η σχέση με τη μοίρα αναλύονται στις *Τραχίνιαι*. Στον *Αίαντα*, όπως στον *Οιδίποδα Τύραννο* και στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* εντοπίζονται τα θέματα και ζητήματα ταυτότητας, οι διαδρομές δηλαδή ανάμεσα στο πρόσωπο και τον εαυτό, η αντίληψη του «ορώ» και του «ορώμαι» καθώς και η ηθική διάσταση των πράξεων και των ατομικών επιλογών του ανθρώπου. Ζητήματα οικογενειακής τιμής, θέματα ήθους και αξιών αναλύονται στην *Ηλέκτρα*, ενώ η δύναμη της παιδευτικής επίδρασης και της ελευθερίας της

ανθρώπινης φύσης είναι τα θέματα που θίγονται στο έργο του Σοφοκλέους, *Φιλοκτήτης*. Ο σεβασμός στον άνθρωπο, η διαμόρφωση ατομικής συνείδησης, η ανάπτυξη του συναισθήματος της ευθύνης κ.λ.π. απηχούν στις παιδαγωγικές του απόψεις και, παράλληλα, φανερώνουν την παιδαγωγούσα δύναμη που προσλαμβάνουν οι τραγωδίες του.

Ο Σοφοκλής με τη δεξιοτεχνία την οποία χειρίζεται τον ποιητικό λόγο, πλάθει τις μορφές των ηρώων του αφομοιώνοντας το ανθρώπινο ιδεώδες της περικλεϊκής εποχής, κατά τρόπο τέλειο. Με αυτό τον τρόπο καθιστά την τραγωδία αθάνατο πρότυπο ανθρώπινης παιδείας. Ο ίδιος παρουσιάζει τους ανθρώπινους τύπους μέσω των ηρώων του «οἴους δεῖ εἶναι»²⁸ δηλαδή όπως οφείλουν να είναι, άποψη και ισχυρισμός που συνδέεται άμεσα με τη σοφιστική διδασκαλία. Οι Σοφιστές ακολουθώντας την πνευματική και πολιτισμική επανάσταση της εποχής τους εξύψωναν τον άνθρωπο και τις δυνατότητες του. Όπως λέει ο Πρωταγόρας ο αβδηρίτης και φίλος του Περικλή, μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος υποστηρίζοντας ότι: «*Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν*».²⁹

Ο άνθρωπος κατά το Σοφοκλή είναι η πηγή των πάντων, δημιουργεί κοινωνίες και ασύλληπτα έργα που μένουν αναλλοίωτα στα βάθη των αιώνων. Οι δυνατότητες του είναι τεράστιες· δεν είναι τυχαίο λοιπόν που ο Σοφοκλής τον αποκαλεί τρομερό ον, λέγοντας στην *Αντιγόνη* ότι: «*πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει*».³⁰ [Πολλά γεννούν το δέος· το μέγα δέος ο άνθρωπος γεννά. Μτφ. Κ. Μύρης]. Ταυτόχρονα ο άνθρωπος κατά το Σοφοκλή οφείλει να αναπτύσσει τις αρετές εκείνες που τον εντάσσουν στο πλαίσιο της πόλεως, ως ισότιμο και ενεργό μέλος του πολιτικού της *γένεσθαι*. Οι αρετές αυτές που γίνονται σημείο αναφοράς για όλους τους πολίτες και όχι σε μια ορισμένη κατηγορία ανθρώπων είναι η ανδρεία, η σωφροσύνη, η φιλία, το δίκαιον, η φρόνησις. Χωρίς αυτές η ύπαρξη, η συνοχή, η ομόνοια και η διατήρηση της πόλεως-κοινωνίας δεν μπορούν να υποστηριχθούν.

²⁸ Αριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς* 1460b-1461b. «*ὅπως οφείλουν να είναι*»: «*οἶον καὶ Σοφοκλῆς ἔφη αὐτὸς μὲν οἴους δεῖ ποιεῖν, Εὐριπίδην δὲ οἴοι εἰσὶν, ταύτῃ λυτέον*».

²⁹ Πλάτων, *Θεαίτητος* 166d.

³⁰ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ.332-333.

Η παιδεία επομένως αποτελεί τον κύριο φορέα εξύψωσης του πολίτη σε ενάρετο ον, αποδεικνύει ότι ο ποιητής δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τις νέες παιδευτικές τάσεις που είχαν αναφανεί στην Αθήνα την εποχή αυτή. Ο Σοφοκλής προβάλλει την επίγνωση και το σεβασμό της «ιδίας φύσεως» του κάθε ανθρώπου ως υψίστη παιδαγωγική αρχή που πρέπει να αποτελεί τον «έκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ»³¹ ὄρο της διαπαιδαγώγησής του. Παράλληλα, με την παιδαγωγική του αυτή αρχή εκφράζει ένα πολιτικό μήνυμα εναντίον εκείνων των σοφιστών της εποχής του που με παραπειστικά επιχειρήματα προσπαθούσαν να κάνουν « τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν », ³² [τον άδικον λόγον δίκαιον. Μτφ. Νιρβάνας], δηλαδή κατακρίνει έμμεσα ως ασεβή όποιον επιχειρεί να αλλοιώσει ό,τι ευγενές υπάρχει στη φύση των νέων παραβιάζοντας την ηθική τους βούληση. Στο έργο του Σοφοκλή είναι διάχυτη η αντίληψη ότι η φύσις – το σύνολο δηλαδή των έμφυτων ψυχοπνευματικών ιδιοτήτων και προδιαθέσεων κάθε ανθρώπου – καθορίζει τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς του. Η αντίληψη αυτή εκφράζει το πνεύμα της εποχής του ποιητή, καθώς ο άνθρωπος μεταστρέφεται από τις οντολογικές και μεταφυσικές αναζητήσεις προς την έρευνα του εαυτού του και την επίγνωση της φύσης του.

Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Σοφοκλή αποτυπώνονται με τον πιο εύλωτο τρόπο στον Φιλοκτήτη. Στο έργο του αυτό η γνήσια φύσις θριαμβεύει επί του κακού με την κατάλληλη διαπαιδαγώγηση. Ωστόσο παρά την αποδοκιμασία του για τα μέσα και τους τρόπους της σοφιστικής διδασκαλίας, ο Σοφοκλής φαίνεται ότι κάνει έναν γόνιμο διάλογο με το Σοφιστικό κίνημα της εποχής του και υιοθετεί κάποιες θεμελιώδεις αρχές του. Για παράδειγμα αρχίζει να υποχωρεί στο έργο του η αριστοκρατική αντίληψη της ευγενείας και προβάλλεται το μήνυμα της εκ φύσεως ισότητας των ανθρώπων.

Συχνά όταν αναφερόμαστε στον όρο παιδαγωγική παρέμβαση, εννοούμε τον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί της εκάστοτε Πολιτείας, αλλά και οι μεμονωμένοι άνθρωποι, συντελούν στο να διαμορφωθεί η συνείδηση των νέων κυρίως ανθρώπων. Δηλαδή αναφερόμαστε στη διαδικασία, η οποία συντελεί στο να δημιουργηθούν: το

³¹ (ετυμολογία): Για να δηλωθεί ότι κάτι είναι εντελώς απαραίτητο και χωρίς αυτό δεν είναι δυνατή η πραγματοποίηση του υπό συζήτηση θέματος ή αντικειμένου.

³² Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους* 23d5· πβ. Αριστοτέλης, *Ρητορική* 2. 24: 1402a23.

κλίμα, η μέθοδος και τα μορφωτικά αγαθά προκειμένου ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος, αλλά και ο/η κάθε πολίτης, να καταστεί ικανός να αντιλαμβάνεται τον εσωτερικό και εξωτερικό του κόσμο. Να γίνεται ικανός να ερμηνεύει, να αξιολογεί, να πράττει και να δημιουργεί την ατομική και δημόσια ζωή του. Τον 5ο π.Χ. αιώνα ο Δημόκριτος υποστηρίζει ότι: «*άνθρωποισι γὰρ εὐθυμὴ γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίου συμμετρίῃ τὰ δ' ἔλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσιας ἐμποιεῖν τῇ ψυχῇ.*»³³ [Γιατί την ψυχική γαλήνη τη φέρνει στους ανθρώπους η συγκρατημένη διασκέδαση και η σύμμετρη ζωή. Η στέρηση και η υπεραφθονία τείνουν να μετατρέπονται στο αντίθετό τους και να προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις. Μτφ. Δ. Κούρτοβικ]. Βασική επιδίωξη της ζωής για το Δημόκριτο είναι η ευθυμία, που περιλαμβάνει την ψυχική γαλήνη και σταθερότητα. Κατά τον ισχυρισμό του οι άνθρωποι δεν ευτυχούν με τα σωματικά αγαθά, ούτε με τα χρήματα, αλλά με την ορθή σκέψη και την πολυμάθεια. Ο ίδιος επισημαίνει τη μορφωτική δύναμη της διδασκαλίας, ενώ οι Σοφιστές και ο Σωκράτης καθιστούν την παιδεία κορυφαίο προς συζήτηση, πρόβλημα.

Ο Σοφοκλής δομεί όλο το έργο του με αντίθετους χαρακτήρες. Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα εκφράζουν ιδεαλισμό, ενώ οι αντίστοιχες αδελφές τους, Ισμήνη και Χρυσόθεμη, ρεαλισμό. Η Αντιγόνη και ο Τειρεσίας εκπροσωπούν το καθήκον απέναντι στην πολιτεία. Ο Αίας είναι εκπρόσωπος της γενναιότητας, ενώ ο Αγαμέμνων της αξιωματικής υπερηφάνειας, Ο Νεοπτόλεμος είναι εκφραστής της τιμής, ενώ ο Οδυσσεύς του κέρδους. Κάθε χαρακτήρας έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του στοιχεία. Μέσα από τις αρετές, τα πάθη, τις προκαταλήψεις, τη στάση απέναντι στον έρωτα, στην οικογένεια, στην πόλη και στους θεούς, δεικνύει άλλοτε ορθολογισμό και άλλοτε παραλογισμό, στον τρόπο στοχασμού του.³⁴

Οι αναλύσεις του Σοφοκλή είναι εύστοχες και συχνά εντυπωσιακές, δεν κοιτάζει ο ποιητής μόνο την πράξη ιδωμένη απέξω, φυσικά και τον ενδιαφέρει και το μέσα στον άνθρωπο:

³³ Δημόκριτος 57-*Απόσπασμα Περί εὐθυμίας* 191.

³⁴ Δαμάσκος (2016) 125-126.

"Ἐξοῖδα, παῖ, φύσει σε μη πεφυκότα τοιαῦτα φωνεῖν μηδέ τεχνᾶσθαι κακά· ἄλλ. ἡδύ γάρ τι κτῆμα τῆς νίκης λαβεῖν, τόλμα· δίκαιοι δ' αὔθις ἐκφανούμεθα. Νῦν δ' εἰς ἀναιδές ἡμέρας μέρος βραχύ δός μοι σεαυτόν, κᾶτα τόν λοιπόν χρόνον κέκλησο πάντων εὐσεβέστατος βροτῶν» (Φιλοκτήτης, στ. 79-85). [Ξέρω καλά, παιδί μου, πως δεν είσαι πλασμένος απ' τη φύση να μιλάς τέτοια γλώσσα και τέτοιες πανουργίες να επιχειρίζεις· μα τόλμησέ το για μια φορά και συ, που έχει τι γλύκα να κάνει χτήμα του κανείς τη νίκη! δίκαιοι ξανά θενά 'μαστε κατόπι· τώρα για λίγες ώρες της ημέρας δώσ' μου θυσία τη συνειδήσή σου κι όλος ο επίλοιπος καιρός δικός σου, τον πιο ευσεβή του κόσμου να σε λένε. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Ο Σοφοκλής μέσα από το έργο του εκπέμπει το παιδαγωγικό και πολιτικό συνάμα μήνυμα ότι σε μία υγιή κοινωνία η *παίδευσις* του κάθε ανθρώπου πρέπει να εναρμονίζεται με την ιδίαν φύσιν αυτού και να συντελεί στην ανάπτυξη των έμφυτων ικανοτήτων του. Κατά αυτόν τον τρόπο αποδεικνύει την ακλόνητη πίστη του στη δυνατότητα βελτίωσης του ανθρώπου μέσω της αγωγής και διακηρύσσει τις αρχές της ανθρωπιστικής παιδείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η παιδαγωγική από την Αρχαία Ελλάδα στο Σήμερα

2.1 Ο ορισμός της έννοιας "παιδαγωγική"

Ο όρος «Παιδαγωγική» προέρχεται από την αρχαία ελληνική γλώσσα και συγκεκριμένα τις λέξεις *παῖς* + *ἄγω* όπου *παῖς* σημαίνει παιδί και *ἄγω*: οδηγώ, καθοδηγώ, με λίγα λόγια σημαίνει αγωγή του παιδιού. Είναι η επιστήμη της αγωγής των παιδών και αφορά τη μόρφωση και την ανατροφή τους. Η παιδαγωγική στηρίζεται στις ορθές αρχές και μεθόδους αγωγής και αιώτερος σκοπός της είναι η μάθηση και η διάπλαση των νέων. Διαχρονικά συνδέεται με τη γενικότερη μόρφωση και αγωγή των ανθρώπων. Δεν απευθύνεται στεγανά και μόνο στη σχολική κοινότητα, αλλά στο σύνολο της δια βίου μάθησης που συνδέεται με τον άνθρωπο ως ον πολιτικό, όπως τον ορίζει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του, «ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον».³⁵ Κατ'αυτόν τον τρόπο αποδίδει στην έννοια της φύσης του ανθρώπου την κοινωνικο-πολιτική του διάσταση, η οποία είναι μέρος και αποτέλεσμα της ανάγκης του για συνεχή μάθηση και εξέλιξη.

Η Παιδαγωγική ως επιστήμη έχει προκύψει από τη «μητέρα των πάντων» τη Φιλοσοφία. Ενδιαφέρεται για την ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών και αφορά τη σωματική, ηθική, πνευματική και ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη και ολοκλήρωση τους. Ως έργο της έχει την έρευνα όλων των προβλημάτων που έχουν σχέση με την αγωγή του παιδιού, διότι αποτελεί μια θεωρητική και πρακτική επιστήμη. Η Παιδαγωγική είναι δηλαδή μια κοινωνική επιστήμη, η οποία εξετάζει τον άνθρωπο, τις αλλαγές της συμπεριφοράς του από την παιδική και εφηβική του ηλικία. Ενδιαφέρεται για τις αλλαγές αυτές σε σχέση με τις επιδράσεις που ασκούν στη διαδικασία της αγωγής και της μάθησης.³⁶

³⁵ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1, 1253a 1-4.

³⁶ Ξωχέλλης (1989) 11.

Σήμερα, ο όρος παιδαγωγική θεωρείται ανεπαρκής για να καλύψει το ευρύ φάσμα των φαινομένων της αγωγής. Η αντίληψη για τον χρόνο της αγωγής που περιέχεται στη λέξη παιδαγωγική (αγωγή του παιδιού) έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά, εφόσον θεωρείται ότι ο άνθρωπος επιδέχεται αγωγή σε όλη τη διάρκεια της ζωής του.

2.2 Η παιδαγωγική στην Αρχαία Ελλάδα

Η παιδαγωγική ήταν γνωστή από το 6ο π.Χ. αιώνα, την συναντάμε από την αρχαιότητα μέσα από θεωρητικές προσεγγίσεις του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ο Σωκράτης ως παιδαγωγός της διαρκούς αναζήτησης της αλήθειας και του καλού, με την περίφημη ειρωνεία του και τη γνωστή «μαιευτική» του μέθοδο, είναι ο πρώτος που αντικατέστησε την μέχρι τότε αυταρχική αγωγή και διδασκαλία με τη γόνιμη συνεργασία μεταξύ δασκάλου και μαθητή. Η Παιδαγωγική επίσης συναντάται στον Πλάτωνα με την έννοια της περιποίησης και της αγωγής. Τόσο ο Πλάτωνας όσο και ο Αριστοτέλης είναι αναμφισβήτητο ότι υπήρξαν μεγάλοι παιδαγωγοί της εποχής. Τα έργα και οι μέθοδοί τους επηρεάζουν μέχρι και σήμερα τους παιδαγωγούς.

Στην αρχαιότητα οι δούλοι (εκπαιδευτές) ήταν αυτοί που επόπτευαν την εκπαίδευση των αρσενικών παιδιών των κυρίων τους, οδηγούσαν δηλαδή το παιδί από το σπίτι στο σχολείο καθώς και στο γυμναστήριο. Επίσης ο όρος παιδαγωγός με την έννοια του «συνοδού» ή του «δούλου», συναντάται και στην αρχαία Ρώμη με το λατινικό όνομα *paedagogus*.³⁷

Στον όρο «παιδαγωγός» διακρίνουμε από τον Όμηρο να σηματοδοτείται η έννοια του εκπαιδευτή και καθοδηγητή με τη γενική της σημασία. Στην αρχαία Ελλάδα, γενικώς ο Όμηρος θεωρείται παιδαγωγός, όπως ειπώθηκε από τον Πλάτωνα: «την Ελλάδα πεπαίδευκε».³⁸ Τα έπη του Ομήρου όντως έχουν στόχο εκτός των άλλων να καλλιεργήσουν και να διαπαιδαγωγήσουν τους νέους. Πράξεις δικαιοσύνης, τιμής, μεγαλοψυχίας όπως αποτυπώνονται μέσα από τους ήρωες του, διδάσκουν και παιδαγωγούν τους νέους στα χρόνια του Ομήρου αλλά και στους μετά από αυτόν χρόνους. Τα χαρακτηριστικά των ηρώων του παρουσιάζονται ως πρότυπα μίμησης. Η έννοια του προτύπου έχει τη σημασία του ορθού παραδείγματος, το οποίο αποτελεί ιδιαίτερα έντονο χαρακτηριστικό στην αρχαία ελληνική αγωγή, αφού δρα με κανονιστικό τρόπο στη συμπεριφορά των ατόμων.

³⁷ Στη Ρωμαϊκή Δημοκρατία ο *παιδαγωγός* ήταν σκλάβος ή ελεύθερος, που δίδασκε τους γιους των Ρωμαίων πολιτών την ελληνική γλώσσα.

³⁸ Πλάτων, *Πολιτεία* 606e.

Μετά τα ομηρικά χρόνια αν και εξαιτίας των μεταναστεύσεων, μετακινήσεων το ελληνικό στοιχείο είχε διασπαστεί, η θρησκεία και η γλώσσα αποτελούσαν συνδετικό κρίκο που ένωνε τον ελληνισμό. Οι διάφορες πόλεις ανάλογα με τις κοινωνικο-πολιτικές δομές και ανάγκες τους διαμόρφωναν διαφορετικά παιδαγωγικά-εκπαιδευτικά συστήματα, αφού η παιδεία ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτείας και του πολιτεύματός της, όπως αποτυπώνει η χαρακτηριστική φράση του Αριστοτέλη: «*Το παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας.*»³⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφοροποίησης της αγωγής αποτελεί αυτό των Αθηναίων και των Σπαρτιατών.

Η σπαρτιατική αγωγή των νέων είχε κυρίως στρατιωτικούς σκοπούς και στόχους. Από τα επτά τους χρόνια τα παιδιά των Σπαρτιατών τα αναλάμβανε η πολιτεία με σκοπό να τους παρέχει αγωγή κι εκπαίδευση τέτοια ώστε να εξελίσσονται σε άξιους και ικανούς στρατιώτες μάχης. Ιδιαίτερη σημασία απέδιδαν στη σωματική άσκηση, ωστόσο τους ενδιέφερε και η πνευματική συγκρότηση των νέων, το ρόλο αυτό τον αναλάμβαναν οι «*εἴρηνες*».⁴⁰ Επίσης οι νέοι εκπαιδεύονταν μέσω ερωτήσεων περίσκεψης ώστε να αναπτύσσουν κριτική σκέψη και λόγο μέσω της πειθούς με λακωνικότητα. Τα κορίτσια της Σπάρτης εκπαιδεύονταν κι αυτά, όχι όμως με την αυστηρότητα και την σκληρότητα της εκπαίδευσης των αγοριών. Η εκπαίδευσή τους ολοκληρωνόταν μετά το γάμο τους, όπου ως κύριο καθήκον είχαν πλέον τη γέννηση υγιών και ικανών αγοριών που θα υπερασπίζονταν τη Σπάρτη. Οι γυναίκες της Σπάρτης από μικρές εκπαιδεύονταν να μην είναι μαλθακές και με γενναιότητα να παραδίδουν στους άντρες Σπαρτιάτες την ασπίδα τους για τον πόλεμο, λέγοντας τη φράση: «*ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς*»,⁴¹ [*ἢ να επιστρέψεις νικητής μ' αυτή ἢ να σε φέρουν νεκρό πάνω σ' αυτή*].

Στην Αθήνα αντίστοιχα αυτής της εποχής παρουσιάζεται ένα εντελώς διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα. το οποίο απέβλεπε στον «*καλό κάγαθό πολίτη*». Ο *καλός κάγαθός* άνδρας αποτελούσε για την αθηναϊκή πολιτεία τον απώτερο και ανώτερο στόχο του εκπαιδευτικού της συστήματος. Η μόρφωση των νέων αφορούσε

³⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1310a.

⁴⁰ Ήταν εκλεγμένοι ηγέτες της αγέλης που είχαν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους στα είκοσί τους χρόνια και ήταν βοηθοί των παιδονόμων, οι οποίοι έφεραν μαστίγιο.

⁴¹ Πλούταρχος *Λακωνῶν Ἀποφθέγματα* 16: *Ἄλλη προσαναδιδοῦσα τῶ παιδί τὴν ἀσπίδα καὶ παρακελευομένη· "τέκνον" ἔφη, "ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς."*

την πνευματική, ηθική, σωματική αλλά και την αισθητική ανάπτυξη των. Χαρακτηριστική για τη σημασία και την έννοια της «καλοκαγαθίας» είναι η προσευχή του Σωκράτη στο τέλος του πλατωνικού έργου *Φαίδρος ΣΩ*: «Ὡ φίλε Πάν τε καὶ ἄλλοι ὅσοι τῆδε θεοί, δοίητέ μοι καλῶ γενέσθαι τάνδοθεν: ἔξωθεν δέ ὅσα ἔχω τοῖς ἐντός εἶναι μοι φίλια. πλούσιον δέ νομίζοιμι τόν σοφόν: τό δέ χρυσοῦ πλῆθος εἶη μοι ὅσον μήτε φέρειν μήτε ἄγειν δύναιτο ἄλλος ἢ ὁ σώφρων»,⁴² που σημαίνει: [ΣΩ: Αγαπημένε μου Πάνα και εσεῖς οι ἄλλοι θεοί τούτου ἐδώ του τόπου, κάνετε να γίνω μέσα μου ὁμορφος, και τα ἐξωτερικά μου αποκτήματα να εἶναι αγαπημένα, μέσα σε μια αρμονία, με τα ἐσωτερικά. Να θεωρώ ὅτι πλούσιος εἶναι ο σοφός. Κι η ποσότητα του πλούτου που θα ἔχω, να εἶναι τόση που να μην μπορεῖ να τη φέρει μαζί του και να πορεύεται με αυτήν ἄλλος, παρά μόνο ο συνετός ἄνθρωπος. Μτφ. Π.Δόικος].

Η ἐκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα εἶχε ἐλεύθερο χαρακτήρα, τα σχολεῖα ἦταν ἰδιωτικά και οι γονεῖς ἦταν υπεύθυνοι για την ἐκπαίδευση και ἀγωγή των παιδιών τους, ὅπως μας παραδίδει και ο Πλάτων: «*παραγγέλοντες ἐν μουσικῇ καὶ γυμναστικῇ παιδεύειν*»,⁴³ [παραγγέλλοντας στον πατέρα σου να σε μορφώσῃ με μουσική και γυμναστική. Μτφ. Βασίλης Τόγιας].

Την ἐκπαίδευση των παιδιών μέχρι τα επτά τους χρόνια ἀναλάμβαναν η μητέρα ἢ η τροφός, μετὰ και πέραν των επτά χρόνων ο παιδαγωγός (δούλος) εἶχε την ἐυθύνη της συνοδείας των παιδιών ἀπό το σπίτι στο σχολεῖο. Ο πρώτος δάσκαλος μάθαινε στα παιδιά ἀνάγνωση, γραφή και ἀριθμητική. Στη συνέχεια ο κιθαριστής τα ἐκπαίδευε στη μουσική τέχνη και τα μούσε στη λυρική ποίηση. Ο παιδοτρίβης ως ἐιδικός ἐκπαιδευτής καθοδηγοῦσε τα παιδιά και τους ἐφήβους σε σωματικές ἀσκήσεις και ἐπέβλεπε την ὀρθή διεξαγωγή τους. Ἀντίθετα, τα κορίτσια ἔμεναν σπίτι και μάθαιναν συνήθως τις δουλειές του νοικοκυριού. Την ἐποχή ἐκείνη οι γυναῖκες της Αθήνας ως κύρια ἀπασχόλησή τους εἶχαν το νοικοκυριό, δεν ἀσκούσαν κάποιο ἐπάγγελμα και δεν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα, ὅπως και οι δούλοι, διότι στερούσαν μορφώσεως, η οποία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση στην ἀμεση δημοκρατία της ἐποχής.

⁴² Πλάτων, *Φαίδρος* 279c (1-7).

⁴³ Πλάτων, *Κρίτων* στ.50d-8.

Στην ανώτερη εκπαίδευση κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, καινοτόμοι ήταν οι σοφιστές. Αυτοί αποτέλεσαν τους πρώτους δασκάλους κατ' επάγγελμα. Η ρητορική τέχνη μέσω της πειθούς ήταν το αντικείμενο της διδασκαλίας τους, η οποία όμως δεν ήταν ανιδιοτελής, ούτε είχε στόχο την ανακάλυψη της αλήθειας, κάτι που αποτελούσε τον κυριότερο στόχο για τους φιλοσόφους της εποχής.

Οι Σοφιστές δεν είχαν ως στόχο τους τη συστηματική και επίμονη επιδίωξη της ανακάλυψης της αλήθειας και την ειλικρινή αφοσίωση σε αυτήν, αλλά ήταν αμειβόμενοι δάσκαλοι της σοφίας, που επιδίωκαν να μεταδώσουν στους νέους όχι την αληθινή γνώση, αλλά τη μέθοδο για να εκφράζουν πειστικά το ψεύδος ως αλήθεια. Μάλιστα οι σοφιστές έρχονταν πολύ συχνά σε αντιπαράθεση με τους φιλοσόφους της εποχής, αναφορικά με το ρόλο και το παιδαγωγικό τους έργο. Ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης και πρωτίστως ο Σωκράτης καταδίκασαν και κατέκριναν τη σοφιστική παιδεία.

Το εκπαιδευτικό σύστημα της Αθήνας θεωρείται από τον Πρωταγόρα ως πρότυπο παιδείας και αγωγής. Στο κείμενο *Πρωταγόρας* του Πλάτωνος παρουσιάζεται παρακάτω το εκπαιδευτικό σύστημα της Αθήνας ως εξής:⁴⁴

⁴⁴ Αθανασόπουλος (2013-2014).

Βαθμίδες εκπαίδευσης	Φορείς αγωγής	Μορφωτικά αγαθά	Μέθοδος	Στόχοι	Μέσα
Προσχολική αγωγή (έως 6/7 ετών)	γονείς παραμιάνα παιδαγωγός	αξίες συμπεριφορά	νουθεσίες διδασκαλία τιμωρία	μετάδοση ηθικών αξιών	απειλές χτυπήματα
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση (6/7-14 ετών)	δάσκαλοι γραμματιστές κιθαριστές	Αξίες γραφή μουσική	διδασκαλία	«ευκοσμία»	αμοιβές τιμωρίες
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση (14-18/20 ετών) (ακολουθούσε η τριτοβάθμια εκπαίδευση, που δεν αναφέρεται εδώ)	γραμματιστές κιθαριστές παιδοτρίβες	ποιήματα μεγάλων ποιητών γραφή μουσική γυμναστική	διδασκαλία μίμηση προτύπων	ευρυθμία ευαρμοστία (αρμονία) ευεξία	ανάγνωση και αποστήθιση
Τελικό στάδιο αγωγής (18/20 ετών και εξής)	η πόλη	Νόμοι	ἄρχειν και ἄρχεσθαι	πολιτική αρετή	ποινές εὐθύναι ⁴⁵

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Παναγιώτης Γ. Αθανασόπουλος, με βάση το ΨΗΦΙΑΚΟ ΒΟΗΘΗΜΑ του ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ.

Οι Αθηναίοι ήταν οι πρώτοι που εισήγαγαν την έννοια της δια βίου μάθησης. Η εκπαίδευσή τους είχε ιδιωτικό χαρακτήρα. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης είχε σκοπό και πρώτιστο στόχο τη δημιουργία ηθικά ενάρετων πολιτών. Η αρχαία τραγωδία είχε πολύ σημαντική θέση στη δια βίου μάθηση των αρχαίων Ελλήνων, ο παιδαγωγικός ρόλος της είχε και το σκοπό της πολιτικής διαπαιδαγώγησης των πολιτών. Όπως η συμμετοχή των πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου, στη Βουλή των πεντακοσίων και στους άλλους θεσμούς της δημοκρατίας⁴⁶ είχε σημαντική αξία για τους αρχαίους Αθηναίους, έτσι και η παρακολούθηση των δραματικών αγώνων ασκούσε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης, ευθύνης και ενσυναίσθησης. Η δραματική ποίηση έχοντας στοιχεία από τη θρησκεία, το κοινωνικό και το πολιτικό γίνεσθαι, αποτελούσε τον κόμβο εκείνο που εκτός της πολιτιστικής της συνεισφοράς με το συνδυασμό της κοινωνικής και της πολιτικής κριτικής με την εκπαίδευση, παρήγαγε και πολιτισμική δράση. Ο βασικός στόχος των τραγικών ποιητών ήταν να συνεισφέρουν μέσω των έργων τους στην εμπέδωση της δημοκρατίας της εποχής. Πρωτίστως στόχο τους είχαν να προσφέρουν

⁴⁵ «*Εὐθύναι*» ονομαζόταν η λογοδοσία που ήταν υποχρεωμένος να κάνει μπροστά σε ειδικούς Ελεγκτές ένας ἄρχοντας για τις πράξεις του, όταν τελείωνε ο χρόνος της θητείας του. Έτσι Ονομάζονταν και οι κυρώσεις που του επιβάλλονταν, αν διαπιστωνόταν κατάχρηση της εξουσίας του ή παραλείψεις.

⁴⁶ Meier (1997) 19.

στους Αθηναίους πολιτική παιδεία, να καλλιεργήσουν το συναίσθημα της συλλογικότητας και να διδάξουν ηθικά τους θεατές. Το αρχαίο δράμα στην Αθήνα του 5ου αιώνα, δεν ήταν απλώς και αποκλειστικά μια μορφή τέχνης με ψυχαγωγικούς στόχους και μόνο, αλλά στη φιλοσοφία του αποτελούσε έναν κοινωνικό θεσμό που απέβλεπε στην προάσπιση των δημοκρατικών ιδεωδών της εποχής, εμβαθύνοντας σε κοινωνικούς, ηθικοπλαστικούς, αλλά και εκπαιδευτικούς στόχους.

Στους μετέπειτα χρόνους η ελληνική παιδεία και σοφία αποκτά οικουμενικό χαρακτήρα, το άτομο πλέον ως πολίτης του κόσμου αντιμετωπίζεται εκπαιδευτικά ως στόχος διαμόρφωσης του τέλειου ανθρώπου. Η μόρφωση αποκτά πολιτιστική διάσταση και όχι εθνική σύμφωνα με τη διακήρυξη του Ισοκράτη:⁴⁷ *«Τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασι, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας παρὰ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»*,⁴⁸ [Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευματική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Ἑλληνες κατόρθωσε να μη συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Ἑλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρόπο της δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν την ίδια με εμάς καταγωγή. Μτφ. Στέλλα Μπαζάκου-Μαραγκουδάκη].⁴⁹

Σημαντική είναι η θέση του Αριστοτέλη στα *Πολιτικά* του, που υποστηρίζει ότι η παιδεία πρέπει να αποτελεί κοινωνικό θεσμό και να αποβλέπει στη δημιουργία του ελεύθερου πολίτη: *«Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινήν ποιητέον, φανερόν· τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν»*⁵⁰ [Ότι, λοιπόν, πρέπει να υπάρχει ειδική νομοθεσία για την παιδεία και ότι πρέπει αυτή να είναι η ίδια για όλους, έγινε φανερό από τα παραπάνω. Αλλά δεν πρέπει να

⁴⁷ Ο Ισοκράτης ρητοδιδάσκαλος της κλασικής αρχαιότητας, γεννήθηκε το 436 π.Χ. και πέθανε το 338 π.Χ.

⁴⁸ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 50-51.

⁴⁹ *Αττικοί Ρήτορες* (1983) 95.

⁵⁰ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1337a 11-32.

διαφεύγει την προσοχή μας, ποια πρέπει να είναι αυτή η παιδεία και με ποιο σύστημα πρέπει να εκπαιδεύονται οι νέοι. Μτφ. Μοσχόβης].

Συμπερασματικά καταλήγουμε στο ότι η φιλοσοφία της δημιουργίας του ελεύθερου και ικανού πολίτη να σκέφτεται και να δρα είναι το πρωταρχικό μέλημα της εκπαίδευσης στην ολότητά της, που πηγάζει από την αρχαιότητα.

2.3 Η παιδαγωγική σήμερα

Στη σημερινή εποχή που η δημοκρατία είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη και θεσμοθετημένη, η εκπαίδευση των νέων είναι βασική μέριμνα και υποχρέωσή της. Μέσα από μια σειρά μεταρρυθμίσεων στο εκπαιδευτικό μας σύστημα και ύστερα από πλήθος νόμων, εγκυκλίων, προεδρικών διαταγμάτων και υπουργικών αποφάσεων, σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, η παιδεία αποτελεί το αναφαίρετο δικαίωμα όλων των Ελλήνων. Συγκεκριμένα το άρθρο 16, παράγραφος 2 του ελληνικού συντάγματος ορίζει ότι:

*«Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».*⁵¹

Η σημερινή εκπαιδευτική δομή στη χώρα μας αποτελείται από τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης (Πρωτοβάθμια-Δευτεροβάθμια-Τριτοβάθμια), ενώ υπάρχουν δύο τύπων σχολεία ως προς το σύστημα αγωγής, αυτά της «τυπικής» ή γενικής αγωγής και της ειδικής. Στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση εντάσσονται τα Νηπιαγωγεία και τα Δημοτικά σχολεία, καθώς και τα Ειδικά Νηπιαγωγεία, Ειδικά Δημοτικά. Στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση εντάσσονται τα Γυμνάσια και τα Λύκεια ΓΕ.Λ., ΕΠΑ.Λ., ΕΠΑ.Σ. σχολές μαθητείας του Ο.Α.Ε.Δ. καθώς και τα Ε.Ε.Ε.ΕΚ., τα Ειδικά Γυμνάσια, τα Ειδικά Λύκεια και τα ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.Λ., τα οποία αφορούν την εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρία, γνωστές ως μονάδες Σ.Μ.Ε.Α.Ε. Η υποχρεωτική εκπαίδευση στη χώρα μας, σήμερα είναι εννέα έτη, όπου συν τον ένα χρόνο (ή δύο) της υποχρεωτικής φοίτησης στο Νηπιαγωγείο, ανέρχεται με τα σημερινά δεδομένα στα δέκα (ή έντεκα) χρόνια.

Μετά τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση παρέχεται σε όσους το επιθυμούν, η μετα-Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και αφορά τα Ι.Ε.Κ. και τέλος ολοκληρώνεται το εκπαιδευτικό μας σύστημα με την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση που περιλαμβάνει τα

⁵¹ Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ότι το άρθρο 12 παράγραφο 2 του ελληνικού συντάγματος, δε διαφέρει από το πνεύμα του Αριστοτέλη, ο οποίος υποστήριζε και αντιμετώπιζε στα *Πολιτικά* του αιώνες πριν το ζήτημα της παιδείας, ως κρατική, νομοθετική υπόθεση και μέριμνα.

Α.Ε.Ι. και τα Α.Τ.Ε.Ι. Στο παρακάτω σχεδιάγραμμα αποτυπώνεται πλήρως το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας:⁵²

ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ																	
6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	ΗΛΙΚΙΑ				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ΒΑΘΜΙΑΔΑ					
ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ						ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ (ΚΑΤΩΤΕΡΗ) ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ Α ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			ΜΕΤΑ - ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ (ΑΝΩΤΕΡΗ) ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			ΜΕΤΑ - ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ		
															ΑΝΩΤΑΤΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ		
															ΑΝΩΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΗ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗ ΜΙΑΚΗ		
															ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ		
ΔΗΜΟΤΙΚΟ						ΓΥΜΝΑΣΙΟ			ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ			ΙΕΚ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ					
ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ ΠΡΟΝΗΠΙΟ⁵³									ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ								
ΕΙΔΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ⁵⁴																	

Η ετερότητα των μαθητών ως προς τη φυλή, τη θρησκεία, την εθνικότητα, τις ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες-αναπηρίες κλπ. αποτέλεσαν αντικείμενο επιστημονικής μελέτης σχετικά με το ποιο είναι το καταλληλότερο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι παιδαγωγικές έρευνες στράφηκαν στις έννοιες της κοινωνίας της γνώσης, της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, της συμπερίληψης, της ένταξης, της δια

⁵² Το σχεδιάγραμμα αποτελεί αποτύπωση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας μας, το οποίο βρίσκεται σε διαδικασίες συνεχών αλλαγών, με αποτέλεσμα ως την έκδοση της παρούσης εργασίας να υπάρχουν εκ νέου αλλαγές στη δομή και τη φοίτηση.

⁵³ Υποχρεωτική εκπαίδευση στο Προνήπιο και Νηπιαγωγείο με βάση την Υ.Α. 66981 / Δ1/ 27-4-2018 (ΦΕΚ1586 τ.Β'/2018). Πιλοτικό πρόγραμμα για 184 δήμους της χώρας.

⁵⁴ Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης: Ειδικό Νηπιαγωγείο, Ειδικό Δημοτικό, Ε.Ε.Ε.ΕΚ., Ειδικό Γυμνάσιο, Ειδικό Λύκειο, ΕΝ.Ε.Ε.Γ.-Λ.

βίου μάθησης, της συνεχιζόμενης εκπαιδευτικής κατάρτισης και της ανάγκης ενός σχολείου με όλους για όλους.⁵⁵

Ως δια βίου μάθηση νοείται: «Κάθε μαθησιακή δραστηριότητα, η οποία αναλαμβάνεται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής των ατόμων, με σκοπό τη βελτίωση των γνώσεων, των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων στο πλαίσιο μιας προσωπικής, κοινωνικής προοπτικής και /ή μιας προοπτικής που σχετίζεται με την απασχόληση.»⁵⁶

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ πέντε είναι οι βασικοί άξονες αναφοράς της διά βίου μάθησης:

- α. ο τονισμός της χρηστικής αξίας της εκπαίδευσης,*
- β. οι ίσες ευκαιρίες μάθησης, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας, φυλής ή προγενέστερης εκπαίδευσης,*
- γ. η αναγνώριση της άτυπης μάθησης -αυτό που θα ονόμαζε κάποιος-«μάθηση παντού»,*
- δ. η ποικιλία στις μεθόδους και τα μέσα μάθησης (π.χ. ανοικτή και εξ' αποστάσεως εκπαίδευση),*
- ε. στάση και τρόπος ζωής που να εμπεριέχουν τη δια βίου μάθηση.⁵⁷*

Είναι φανερό ότι η κοινωνία της γνώσης επέφερε μια σειρά αλλαγών σε όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα παγκοσμίως. Φυσικά οι αλλαγές αυτές επήλθαν και στη φιλοσοφία του ελληνικού συστήματος, σηματοδοτώντας ραγδαίες εξελίξεις σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα για την ελληνική εκπαιδευτική πράξη και λειτουργία. Η μόρφωση των νέων αποτελεί το σημαντικότερο αγαθό και θα πρέπει να αποτελεί και την βασική μέριμνα της πολιτείας, με μεθόδους, στόχους, προγράμματα, δράσεις, αξιολόγηση, διαθεματικές προσεγγίσεις.

Με βάση δηλαδή αυτή τη λογική τα σχολεία πρέπει να παρέχουν ίσες ευκαιρίες στη μάθηση και τη διδασκαλία στους μαθητές, με λίγα λόγια χρειάζεται ένα

⁵⁵ Αγγελίδης, Χατζησωτηρίου (2013) 20.

⁵⁶ European Commission, Com (2001) 678. (Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/?fuseaction=list&coteId=1&year=2001&number=678&version=ALL&language=en> . Τελευταία ανάκτηση στις 3/8/2018.)

⁵⁷ Σταμέλος, Βασιλόπουλος, Καβασακάλης (2015) 117.

εκπαιδευτικό σύστημα που να είναι ικανό να χειριστεί τις υπάρχουσες κοινωνικές καταστάσεις.⁵⁸

Η ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα στην προσπάθειά της να θέσει το μαθητή στο επίκεντρο των αλλαγών, σχεδίασε και οργάνωσε το νέο σχολείο με αναβαθμισμένα προγράμματα σπουδών (ΑΠΣ/ΔΕΠΠΣ), που στόχο τους έχουν τη συνολική βελτίωση του επιπέδου σπουδών και της ποιότητας της εκπαίδευσης. Μέσα από τη συνεχή παροχή επιμόρφωσης και εξειδίκευσης των δασκάλων και καθηγητών, την αξιολόγηση των προγραμμάτων και του εκπαιδευτικού παραγόμενου έργου της σχολικής μονάδας, διακρίνεται η προσπάθεια της ανταπόκρισης του νέου σχολείου στις απαιτήσεις του 21ου αιώνα. Το σχολείο αυτό στη σύγχρονη πολυπολιτισμική πραγματικότητα στοχεύει στην παροχή ίσων ευκαιριών, στη δημιουργία καλών πρακτικών, στην άμβλυση των διαφορών των μαθητών και στην ενίσχυση των δημοκρατικών εκπαιδευτικών διαδικασιών. Δε στοχεύει στην παροχή αποκλειστικά και μόνο γνώσεων, αλλά ενεργοποιεί τους μαθητές μέσα από project και ομαδοσυνεργατικές εκπαιδευτικές δράσεις να ανακαλύπτουν τη γνώση και την πληροφορία. Το σχολείο μέσω των καινοτόμων δράσεών του, της εισαγωγής των ΤΠΕ από την Πρωτοβάθμια κιόλας Εκπαίδευση, μέσα από την πολυαισθητηριακή και διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, φαίνεται να αποτελεί μια πραγματική εκπαιδευτική επανάσταση στις μέρες μας.

Ωστόσο με βάση τα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα παρόλη την προσπάθεια παροχής ποιοτικής εκπαίδευσης στα παιδιά, η εκπαιδευτική κοινότητα εκφράζει απογοήτευση για το σχολείο του σήμερα. Η αύξηση της έξαρσης και έντασης των περιστατικών της σχολικής βίας (bullying), η αδιαφορία των μαθητών για το σχολείο και την μελέτη των μαθημάτων τους, η αδιαφορία των γονέων για τη σχολική επίδοση των παιδιών τους, η απαξίωση του εκπαιδευτικού έργου από την τοπική κοινωνία, αλλά και γενικά την κοινωνία στο σύνολό της είναι ζητήματα ανησυχίας και προβληματισμού. Ερωτήματα του τύπου: Είναι άραγε αποτελεσματικό το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα; Ανταποκρίνεται στις ανάγκες της εποχής; Θα μπορέσει να ξεπεράσει τις ως τώρα δυσκολίες που υπάρχουν; Με τις αλλαγές που

⁵⁸ Αγγελίδης (2011) 45-46.

γίνονται θα μετατραπεί το σχολείο σε χώρο αγάπης, έκφρασης, δημιουργίας και ενδιαφέροντος για τους μαθητές, Θα μπορέσει ως οφείλει να αποδείξει τον επικοδομητικό του ρόλο στην αγωγή των παιδιών;

Το όραμα της επίτευξης ενός συμμετοχικού και συμπεριληπτικού σχολείου που βασίζεται στη σύνδεση μεταξύ θεωρίας και πράξης, χωρίς διακρίσεις, κατηγοριοποιήσεις και στερεότυπα είναι ξεκάθαρο στην εκπαιδευτική κοινότητα. Το σχολείο οφείλει να υποστηρίζει την ισότητα και το σεβασμό στη διαφορετικότητα και να είναι ανοιχτό στην κοινωνία. Ο στόχος του σχολείου είναι η δημιουργία του αυριανού ελεύθερου, πεπαιδευμένου και ηθικού πολίτη, που με κρίση και ενσυναίσθηση, θα είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει με συλλογική συνείδηση τα προβλήματα και τις απαιτήσεις των κοινωνικών εξελίξεων.

Σήμερα που η κοινωνία μας διαμορφώνει μια πολυπολιτισμική ταυτότητα και ο πολίτης είναι πλέον πολίτης του κόσμου, ένα σχολείο με αρχές το σεβασμό, την ισότητα και την ελευθερία είναι η σημαντικότερη πρόκληση στην εκπαίδευση. Είναι ο δρόμος προς τη δημοκρατία και την ηθική καταξίωση της κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι παιδαγωγικές μαρτυρίες του διασωθέντος έργου του Σοφοκλέους

Ο Σοφοκλής μέσα από το ήθος και το χαρακτήρα των ηρώων του, τις αντιθέσεις και τις διαφωνίες που εξελίσσονται κατά την πλοκή και σύνθεση των δραμάτων του, τη γνωσιακή αξία των ιδεών και θέσεων που προβάλλει, διδάσκει και παιδαγωγεί το κοινό του κι ιδιαίτερα τους νέους. Ως παιδαγωγός αναδεικνύει με όλους τους δυνατούς τρόπους το πώς ο άνθρωπος γίνεται καλύτερος. Ο Σοφοκλής διαπλάθει τον ακέραιο, ηθικά σωστό και δίκαιο πολίτη, ενεργό στα δρώμενα της πολιτείας, που με το πνεύμα της δημοκρατίας αξιοποιεί τις έννοιες, τιμή, δίκαιο, ελευθερία, ισότητα, υπακοή, καθήκον, σύνεση, αρετή, ευθύνη, αξιοπρέπεια, σεβασμό, τόλμη, γενναιότητα, φρόνηση, αγώνα για τη γνώση και την αλήθεια. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά εξυψώνει με περίτεχνο τρόπο στο έργο του ο δάσκαλος Σοφοκλής.

Η πρόθεση του Σοφοκλή να διδάξει είναι ορατή σε πολλούς στίχους των έργων του, όπου κάνει λόγο για τη φύση και την προσωπικότητα του κάθε ανθρώπου. Το συγγενές προς τον όρον «*φύσις*» πλούσιο λεξιλόγιο συναντάται σε όλο το έργο του Σοφοκλή με τις παρακάτω σημασίες: *φύω-ομαι, έκφύω, φιτύω* (ενν. γεννώ), *φύσας, φύσαντες, φυτεύσας, φυτάλμιος, φυτοσπόρος, φυτουργός, φύτωρ* (ενν. πατέρας, γονείς, γεννήτορας), *ἔφυν, πέφυκα* (ενν. έχω γεννηθεί με ιδιότητες ή προδιαθέσεις), *ἐκφύω, ἐκπέφυκα* (ενν. κατάγομαι ή πρόερχομαι εκ τινος), *φύσις* (ενν. υπόσταση, ουσία πραγμάτων), *ἀφύης* (ενν. διανοητικώς μη ώριμος ακόμη ή ο άπειρος ακόμη εκ της ζωής δηλαδή ο άμεστος, άπραγος, άπλερος, αφελής, απονήρευτος, άκακος). Οι συγκεκριμένες αναφορές γίνονται τόσο στα νεανικά έργα του, όσο και στα έργα της ωριμότητάς του και τεκμηριώνουν το παιδαγωγικό αξίωμα ότι ο άνθρωπος που περιφρονεί τη φύση του, δυστυχεί.

Πλούσιο είναι επίσης το λεξιλόγιο που σχετίζεται με την αγωγή και τη διδακτική, το οποίο δηλώνει καταφανώς την ανάδειξη των τομέων αυτών από το Σοφοκλή σε πρωταρχικές λειτουργίες που οδηγούν στην καταξίωση του ανθρώπου. Με αρκετά μεγάλη συχνότητα συναντάμε στο έργο του τη λέξη: *παῖς* καθώς και τα

σύνθετά της, ἄπαις, ἀντίπαις, ἀνδρόπαις, ἀτόπαις, παιδαγωγός, παιδαγωγῶ, γερονταγωγῶ, παιδοτρόφος, τροφός τροφεύς, θρέμμα, τροφή, εὐθύνω, καταρτύω, πωλοδαμνῶ, διδάσκαλος, διδάσκω (και τα σύνθετά του ἐκδιδάσκω, προδιδάσκω), μανθάνω (και τα σύνθετά του ἐκμανθάνω, προμανθάνω, συμμανθάνω), μάθημα, μάθησις, αὐτοδαές (με την έννοια του αυτοδίδακτου).⁵⁹

Ξεκινώντας από την *Αντιγόνη*, την *Ηλέκτρα*, τις *Τραχίνιες*, τον *Οιδίποδα Τύραννο*, τον *Αίαντα*, το *Φιλοκτήτη* και τέλος με τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται, αναλύονται και σχολιάζονται οι παιδαγωγικές αρχές και αξίες του έργου του Σοφοκλή, βάση των οποίων ο άνθρωπος αναπτύσσει και διαπλάθει το είναι και το χαρακτήρα του.

⁵⁹ Για το σχετικό λεξιλόγιο του ποιητή βλ. Αρβανίτης (1973) 38-54 και 97-101.

3.1 Αντιγόνη

Ο Σοφοκλής δίδαξε την *Αντιγόνη* πιθανότατα στα Μεγάλα Διονύσια το 441 π.Χ., κερδίζοντας τη πρώτη νίκη του. Θεωρείται μία από τις τελειότερες τραγωδίες. Η υπόθεσή της αφορά την απόφαση της Αντιγόνης να προχωρήσει στην ταφή του νεκρού αδερφού της και να αγνοήσει την εντολή του Κρέοντα για απαγόρευση της ταφής του Πολυνείκη. Η απόφαση του Κρέοντα να ταφεί ο Ετεοκλής ως υπερασπιστής της πατρίδας και να μείνει άταφος ο Πολυνείκης ως προδότης είναι δικαιολογημένη από το πολιτικό δίκαιο της εποχής. Η απαγόρευση σε έναν Αθηναίο πολίτη, ως ένοχο προδοσίας να ταφεί στην πόλη του δεν ακουγόταν παράξενα στο αθηναϊκό κοινό. Ο νόμος προέβλεπε ότι είχαν το δικαίωμα να αφήσουν κάποιον άταφο, αρκεί να τον απομακρύνουν από τα σύνορα της πόλης.

Η πεμπουσία της τραγωδίας αυτής -που αποτελεί και το κύριο αντικείμενο στοχασμού του ποιητή- περικλείεται από το πρώτο στάσιμο, που τραγουδά ο χορός πως ο άνθρωπος είναι ικανός για όλα, περνά φουρτούνες, οργώνει απέραντη γη, δαμάζει ζώα στεριάς και θάλασσας, ιδρύει πολιτείες, γιατρεύει ανίατες αρρώστιες και μόνο το θάνατο δεν μπορεί να αντιμετωπίσει. Το ζήτημα που προκύπτει είναι αν ο άνθρωπος έχει τη γνώση του απόλυτου θεϊκού δικαίου ή περιφρονεί την αιώνια τάξη και οδηγεί τον εαυτό του και την κοινωνία στον αφανισμό.

Το έργο είναι εμπνευσμένο από το μυθολογικό κύκλο των Λαβδακιδών, ο οποίος, χάρη στις πολυάριθμες παραλλαγές του, στάθηκε αρωγός στη γόνιμη καλλιτεχνική φαντασία των τραγικών ποιητών.⁶⁰ Ο Σοφοκλής καταφέρνει να αγγίξει με μοναδικό τρόπο το μύθο και να αποδώσει τις δικές του παιδαγωγικές αρχές και αξίες. Οι φιλόσοφοι της εποχής έθεταν το πρόβλημα της σύγκρουσης ανάμεσα στην εξουσία και τον πολίτη, μέσα από τις διδασκαλίες τους, ενώ ο Σοφοκλής το παρουσίασε επί σκηνής. Εισαγάγει μία νέα αντίληψη για την πολιτική ευθύνη, η οποία είναι η απελευθέρωση του ατόμου μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας. Αυτό αποκτά υπόσταση μέσω μίας γυναίκας, η οποία είναι εκ θέσεως υπό την εξουσία των πολιτών.⁶¹

⁶⁰ Μαρκαντωνάτος & Πλατυπόδης (2012) 19.

⁶¹ Meier (1997) 238.

Η Αντιγόνη ως μορφή αποτελεί την εξέγερση του ατόμου κατά της πολιτείας, της συνείδησης κατά του νόμου και του δίκαιου κατά της βίας.⁶² Η πολιτική εξουσία, την οποία αντιπροσωπεύει ο Κρέοντας, αντιπαρατίθεται σε μια άλλη μορφή ισχύος την ηθική, την οποία υπερασπίζεται έως θανάτου η ανυποχώρητη Αντιγόνη. Ουσιαστικά το θέμα είναι η σύγκρουση μεταξύ της προσωπικής ευσέβειας και του θρησκευτικού της χρέους έναντι της πολιτικής εξουσίας και δύναμης.⁶³

Όλο το έργο είναι έργο συνεχών συγκρούσεων ανάμεσα στην οικογένεια και τη πολιτεία, στο άτομο και την εξουσία, στους ανθρώπινους και τους θεϊκούς νόμους.⁶⁴ Στους παρακάτω στίχους διαφαίνεται από τα λόγια του Χορού η ανυποχώρητη και αδιάσειστη απόφαση της Αντιγόνης: «Σοί δ'εί δοκῶ νῦν μῶρα δρῶσα τυγχάνειν σχεδόν τί μῶρφ μωρίαν ὀφλισκάνω.»⁶⁵ [Δείχνει τ' ωμό το φυσικό της κόρης πως είναι από πατέρα ωμό· δεν ξέρει να γέρνη μες στις δυστυχίες κεφάλι. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρη].

Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, «η τραγωδία αυτή έχει το μεγαλύτερο πολιτικό βάθος».⁶⁶ Σχετίζεται, όσο κανένα άλλο έργο με την ουσία της πόλεως και με την πολιτική της έκφραση, ήτοι την πολιτική εξουσία. Ο Κρέων είναι ο κατ' εξοχήν εκφραστής αυτής της πολιτικής εξουσίας υπό τη φαινομενικότητα του υπερασπιστή της νομιμότητας [του ανθρώπινου νόμου]. Και η Αντιγόνη με βάση τις καθιερωμένες ερμηνείες παριστάνεται να υπερασπίζεται τον θείο νόμο έναντι του προαναφερθέντος ανθρώπινου νόμου. Όπως σημειώνει ο Καστοριάδης, «διάφοροι ερμηνευτές επιχείρησαν να διαβάσουν την Αντιγόνη ως λίβελλο ενάντια στον ανθρώπινο νόμο και υπέρ του θείου», στην καλύτερη περίπτωση «ως απεικόνιση της διαμάχης» ανάμεσα σε αυτούς τους νόμους. Ο φιλόσοφος δεν αρνείται αυτή τη διαμάχη, μάλιστα την αξιολογεί ως δρώσα δύναμη της πλοκής του έργου και ως την πιο αισθητή όψη του. Ωστόσο διακρίνει πίσω από το προφανές αυτής της διαμάχης αρκετές άλλες δυνατότητες συνάφειας, δυνάμει των οποίων η Αντιγόνη εκπροσωπώντας τον θείο νόμο, εκπροσωπεί συγχρόνως και την υπεράσπιση της πατρίδας, καθώς μια τέτοια

⁶² Αρβανίτης (1973) 138-139.

⁶³ Μαρκαντωνάτος (2004) 80-81.

⁶⁴ Bowra (1990) 10.

⁶⁵ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 469-470.

⁶⁶ Καστοριάδης (2013) 238.

υπεράσπιση για τους Έλληνες, σύμφωνα με το φιλόσοφο, δεν ταυτίζεται μόνο με τον ανθρώπινο νόμο, αλλά και με τον θείο.

Η πολιτική χροιά της Αντιγόνης είναι εμφανής στην τραγωδία μέσα από την περίτεχνη δομή της, τον υψηλό στοχασμό και τις τέλει αναλογίες ως προς τη δομή της. Ο Σοφοκλής θέτει την ηρωίδα αντιμέτωπη με τα μεγάλα ανθρώπινα διλήμματα της εποχής, πολλά από τα οποία ισχύουν και για τη εποχή μας.

Κατά τον Lesky⁶⁷ «Η Αντιγόνη δεν είναι ένα δράμα θέσεων, στη συμπεριφορά όμως και τον πόνο αυτών των ανθρώπων γίνεται αρκετά ευδιάκριτο το πρόβλημα, αν η πολιτεία μπορεί να θεωρεί τον εαυτό της σαν έσχατη και ανώτατη αξία ή αν και αυτή πρέπει να σέβεται νόμους, που δεν προήλθαν από αυτήν και που ξεφεύγουν αιώνια από τη δικαιοδοσία της».

Υπό το πρίσμα αυτό, η σύγκρουση είναι μοιραία, καθώς κανένας συμβιβασμός δεν είναι εφικτός. Κατά συνέπεια και το αποτέλεσμα είναι τραγικό. Με τα λόγια της Αντιγόνης: «Οὔτοι συνέχθην, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν»⁶⁸ [Εγώ δεν είμαι για να μοιράζομαι έχθρες, αλλ' αγάπη. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], ο Σοφοκλής παραπέμπει στον κλασικό ανθρωπισμό της εποχής του, σύμφωνα με τον οποίο η αγάπη ήταν εγγενής προορισμός του ανθρώπου, όχι θρησκευτική εντολή ή κοινωνική υποχρέωση. Στην Αντιγόνη βρίσκει την ιδανική ηρωίδα που μέσα από την υπέροχη φράση και αγέρωχη στάση της διαπαιδαγωγεί και διδάσκει τη σημασία της αγάπης στον άνθρωπο.

Σε όλη την τραγωδία του Σοφοκλή κυριαρχούν αντιθετικά ζεύγη όπως: Κρέοντας-Αντιγόνη, γραπτοί-άγραφοι νόμοι, δίκαιο-άδικο, άρχοντας-αρχόμενος, φρόνηση-μωρία, αγαθός-κακός, φίλος-εχθρός, άνδρας-γυναίκα, άπειρος-έμπειρος, ευτυχία-δυστυχία. Οι αντιθέσεις αυτές δεν είναι απαραίτητες μόνο για τις μεταβάσεις από τη μία κατάσταση στην άλλη, αλλά και για να κατανοηθεί ο δρων άνθρωπος σαν προσωπικότητα ατομική και κοινωνική. Η αντιπαράθεση των δύο πρωταγωνιστών, Αντιγόνης και Κρέοντα είναι χαρακτηριστική. Παρουσιάζονται ως δύο κόσμοι

⁶⁷ Lesky (1981) 401.

⁶⁸ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 521.

διαφορετικοί μεταξύ τους, με αυτονομία κινήσεων και ισχύος. Ο άρχοντας Κρέοντας εμφανίζεται ως θεματοφύλακας των νόμων, προκειμένου να προφυλάξει την πόλη από τον κίνδυνο. Η Αντιγόνη επικαλείται τους άγραφους θεϊκούς νόμους, οι οποίοι είναι αμετάβλητοι και έχουν αιώνια ισχύ, με σκοπό να δικαιολογήσει την απόφασή της για την «παράνομη» ταφή του Πολυνείκη. Ως αποτέλεσμα επέρχεται η ηθική και πολιτική αρετολογία στη σοφόκλεια Αντιγόνη.

Μέσα από την τραγωδία και τις άμεσες αναφορές στο δίκαιο, το σεβασμό στους νόμους, αλλά και τον τρόπο, με τον οποίο ορίζονται, καθώς και τις έμμεσες αναφορές κυρίως σε ό,τι αφορά στις εκφάνσεις της θεϊκής αλλά και της ανθρώπινης εξουσίας, ο Σοφοκλής διδάσκει το σημαντικό ρόλο του δίκαιου και του σεβασμού στη ζωή. Σε πολλά σημεία του έργου, θα έλεγε κανείς, ότι το δίκαιο και το άδικο αποτελούν το ισχυρό όπλο των ηρώων.

Το δίκαιο το επικαλούνται και τα υπόλοιπα πρόσωπα στην τραγωδία, ενώ ο τρόπος με τον οποίο το αναφέρουν ανάλογα με την περίπτωση είναι αξιοσημείωτος. Από την αρχή του έργου η Αντιγόνη αρνείται να δεχτεί ως νόμο το διάταγμα του Κρέοντα σχετικά με την απαγόρευση της ταφής του Πολυνείκη και αναφέρεται στην καθολικότητα του διατάγματος με απορία: «*νῦν τί τοῦτ' αὖ φασί πανδήμῳ πόλει κήρυγμα θεῖναι τὸν στρατηγὸν ἀρτίως;*»⁶⁹ [Και τώρα τι ἔναι αυτή πάλι η προσταγή, που λένε πως ότι και διαλάλησε στη χώρα και σ' όλους τους πολίτες ο άρχοντάς μας; μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Συγκεκριμένα, αποκαλεί με υποτιμητικό τρόπο την απόφαση του βασιλιά ως απλό κήρυγμα σε πολλά σημεία της τραγωδίας.⁷⁰

Η πρώτη αναφορά της Αντιγόνης στο δίκαιο και το νόμο των θεών αφορά το θέμα της ταφής των νεκρών, η οποία θεωρούνταν από όλους τους πολίτες ως απαράβατο χρέος. Αναφέρει ότι ως προς τον Ετεοκλή ο Κρέοντας εκπλήρωσε το χρέος αυτό και υπαινίσσεται ότι ο βασιλιάς φέρθηκε άδικα στον άλλο της αδελφό, τον Πολυνείκη. Συγκεκριμένα όπως λέει: «*τὸν δ' ἀθλίως θανόντα Πολυνείκους νέκυν ἀστοῖσί φασιν ἐκκεκηρῦχθαι τὸ μὴ τάφῳ καλύψαι μηδὲ κωκῦσαί τινα, ἔαν δ' ἄκλαυτον,*

⁶⁹ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 7-8.

⁷⁰ στ. 27: *ἐκκεκηρῦχθαι* στ.32: *τὸν ἀγαθὸν Κρέοντα κηρύξαντ' ἔχειν* στ. 34: *σαφῆ προκηρύζοντα* στ. 453-454: *οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ὄμνην τὰσὰ κηρύγματα* στ. 460-461: *θανουμένη γὰρ ἐξήδη, τίδ' οὔ;* *Κεῖμῃ σὺ προῦκήρυξας.*

ἄταφον, οἰωνοῖς γλυκὸν θησαυρὸν εἰσορῶσι πρὸς χάριν βορᾶς.»⁷¹ [μα το άθλιο το κορμί του Πολυνείκη στους πολίτες διαλάλησε, κανένας στη γης να μη το κρύψει ούτε το κλάψει, μα αθρήνητο και άταφο να τ' αφήσουν, γλυκό για τα όρνια θησαυρό, που γύρω καρτερούν λιμασμένα για θροφή τους. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], αντιθέτως υποστηρίζει ότι: «Ἐτεοκλέα μὲν, ὡς λέγουσι, σὸν δίκη χρησθεὶς δικαία καὶ νόμῳ, κατὰ χθονὸς ἔκρυψε τοῖς ἔνερθεν ἔντιμον νεκροῖς.»⁷² [Τον Ετεοκλή, όπως λεν, και με το δίκιο, πρόσταξε να τον θάψουν, για να πάει με τιμή στους νεκρούς του Κάτω κόσμου. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Ο Σοφοκλής διδάσκει μέσα από το χαρακτήρα και την ηθογραφία της Αντιγόνης τη δύναμη του ηθικού χρέους. Όπως η ίδια χαρακτηριστικά λέει στην αδελφή της Ισμήνη ότι: «Εἶναι περισσότερος ο χρόνος, κατὰ τον οποίο πρέπει εγὼ να ἀρέσω στους χθόνιους παρά στους ἐδῶ. Γιατί ἐκεῖ θα κείτομαι αἰώνια. Ἀν ὅμως ἐσὺ νομίζεις ὀρθὸ να περιφρονεῖς τους νόμους των θεῶν,⁷³ περιφρόνησέ τους» (στ. 74-77). Στους στίχους αυτούς αποδίδεται ο ρόλος του ηθικού καθήκοντος στη ζωή του ανθρώπου. Επίσης όταν η Ισμήνη επιμένει πως η αδελφή της επιθυμεί τα αδύνατα, η Αντιγόνη επικαλεῖται για μια ακόμη φορά το δίκαιο, λέγοντάς της: «Ἀν πεις αὐτά, θα μισηθεῖς και ἀπὸ μένα και θα κοίτεσαι μισητὴ κοντὰ στο νεκρὸ δίκαια» (στ. 93-94).

Διδάσκει πως βασική προϋπόθεση για την ορθότητα των ανθρώπινων πράξεων είναι η διαδικασία γνώσης-σκέψης και γνώμης-απόφασης μέσα από συγκεκριμένες αναφορές στην Αντιγόνη. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος της ηρωίδας που εναντιώνεται στην ασύνετη εξουσία του Κρέοντα και μέσα από τα λόγια της ο Σοφοκλής επαναστατεῖ ο ἴδιος ἐναντίον του κράτους που εκδίδει διατάγματα που αντιβαίνουν στη λαϊκή παράδοση. Η ευσεβής απάντηση της Αντιγόνης στην ασύνετη εξουσία του Κρέοντα αποδεικνύει τη δύναμη και το σθένος της ηρωίδας, το οποίο φαίνεται να θαυμάζει ο ποιητής:

«ΚΡ. Καὶ δῆτ' ἐτόλμας τούσδ' ὑπερβαίνειν νόμους;

ΑΝ. Οὐ γάρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε, οὐδ' ἡ ζύνοικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη τοιούσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὥρισαν νόμους, οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ὥομην τὰ

⁷¹ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 26-30.

⁷² ὁ.π. στ. 23-25.

⁷³ ὁ.π. στ. 74: τὰ τῶν θεῶν ἔντιμα.

σάκηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῃ θεῶν νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν. Οὐ γάρ τι νῶν γε κάχθές, ἀλλ' ἀεὶ ποτεζῆ ταῦτα, κούδεις οἶδεν ἐξ ὄτου φάνη. Τούτων ἐγὼ οὐκ ἔμελλον, ἀνδρὸς οὐδενὸς φρόνημα δείσασ', ἐν θεοῖσι τὴν δίκην δώσειν· θανουμένη γὰρ ἐξήδη, τί δ' οὔ;».⁷⁴

[ΚΡΕΟΝΤΑΣ: Και τόλμησες λοιπόν να παραβῆς αυτό το νόμο;

ΑΝΤΙΓΟΝΗ: Ναι, γιατί δεν ήταν ο Δίας, που μου τα 'χε αυτά κηρύξη, ούτε η συγκάτοικη με τους θεούς του Κάτω κόσμου, η Δίκη, αυτούς τους νόμους μες στους ανθρώπους ὀρισαν· και μήτε πίστευα τόση δύναμη πως νάχουν τα δικά σου κηρύγματα, ὡστ' ἐνὼ εἶσαι θνητός να μπορῆς των θεῶν τους νόμους τους ἀγραφτους κι ασάλευτους να βιάζης· γιατί ὄχι σήμερα και χτες, μα αἰώνια ζουν αυτοί, και κανείς δεν το γνωρίζει ἀπὸ πότε φανήκανε· κι ἐγὼ ποτέ δε θα μπορούσα να τρομάξω θέλημ' ἀνθρώπου κανενός και δώσω στους θεούς δίκη, παραβαίνοντάς τους· πως θα πεθάνω το 'ξερα· πῶς ὄχι; Μτφ. I. N. Γρυπάρης].

Οι πράξεις της Αντιγόνης αποτελοῦν αποφάσεις ηθικῆς δικαίωσης ὅπως αναφέρει: *«ἀνδρὸς οὐδενὸς φρόνημα δείσασ'»*⁷⁵ [Ἐπειδὴ δεν φοβήθηκα την ἐπαρση κάποιου ἀνθρώπου. Μτφ. I. N. Γρυπάρης], ἀλλὰ και στον ισχυρισμό της: *«Καίτοι σ' ἐγὼ 'τίμησα τοῖς φρονοῦσιν εὔ.»*⁷⁶ [Κι ὁμως ἐγὼ σε τίμησα δίκαια κατὰ τη γνώμη των φρονίμων. Μτφ. I. N. Γρυπάρης].

Ο «νους», η λογική που διέπει τον ἀνθρωπο σε συνδυασμό με τη γνώση, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη του ἔργου. Στα λόγια του Κρέοντα, ὄ,τι σχετίζεται με το νου παρουσιάζεται με σχετικές διαβαθμίσεις. Αρχικά, ἀναφέρεται σε θέματα ἀφοσίωσης, ἀντίληψης, πεποιθήσεων και ἀποφάσεων στο πλαίσιο της πόλης και ειδικά των σχέσεων ἀρχοντα-αρχομένου: *«Ἀμφὶ τοὺς κείνων ἔτι παῖδας μένοντας ἐμπέδοις φρονήμασιν»*⁷⁷ δηλαδή, [την ἴδια στα παιδιά τους κι ασάλευτη φυλάξατε την πίστη. Μτφ. I. N. Γρυπάρης]. Στην πορεία αὐτή του «νου»

⁷⁴ Σοφοκλῆς, *Ἀντιγόνη* στ. 449-460.

⁷⁵ ὁ.π. στ. 459.

⁷⁶ ὁ.π. στ. 904.

⁷⁷ ὁ.π. στ. 168-169.

και της λογικής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στη σημασία της φρόνησης για την ιδιωτική και δημόσια ζωή του ανθρώπου.

Αναφορές στη σωστή κρίση, τη γνώμη και τις ανθρώπινες αποφάσεις γίνονται και από τα υπόλοιπα πρόσωπα της τραγωδίας. Ο Χορός γερόντων, λόγω της ηλικίας τους διακρίνεται από σύνεση και σοφία, φανερώνει το ρόλο που διαδραματίζει η σωφροσύνη, η λογική και η ικανότητα να λαμβάνει κανείς ορθές αποφάσεις, αλλά και να πράττει ορθά στο πλαίσιο της πόλης, κυρίως όταν αυτός είναι ο άρχοντας. Το φρόνημα παρουσιάζεται ως ιδεολογία, ως πολιτική πεποίθηση: «*Και φθέγμα καὶ άνεμόεν φρόνημα καὶ άστυνόμους όργαζ έδιδάξατο.*»⁷⁸ [Και γλώσσα και νόηση ανεμόφερτη και την καλή μες σε πόλεις κυβέρνια του έμαθε να 'χει. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Με τη λύση της τραγωδίας ο Σοφοκλής δια στόματος χορού αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Πολλῶ τὸ φρονεῖν εὐδαιμονίας πρῶτον ὑπάρχει,*»⁷⁹ [Και πολύ πιο πάνω απ' όλα η φρόνηση είναι της ευδαιμονίας το πρώτο. Μτφ.: Ι. Ν. Γρυπάρης]. Η φρόνηση και ευβουλία είναι για το Σοφοκλή το πιο σημαντικό στοιχείο της ευτυχίας, που πρέπει να διακατέχει τον άνθρωπο.

Ο Αίμονας επίσης, του οποίου η παρέμβαση διακρίνεται ούτως ή άλλως από ορθολογιστικά στοιχεία, επισημαίνει τη σημασία του νου και της ορθής σκέψης, η οποία θα πρέπει να διακρίνει τον άνθρωπο κυρίως σε καταστάσεις έκρυθμες. Ο λόγος του Αίμονα είναι βαθιά πολιτικός και καταδικάζει την τυραννία, λέγοντας πως ένας μόνο άρχοντας μπορεί να εξουσιάζει μια άδεια πόλη: «*Καλῶς έρήμης γ' άν σὺ γῆς άρχοις μόνος.*»⁸⁰ Ο Αίμονας, αν και νέος, με απόλυτο σεβασμό στο πρόσωπο του πατέρα του, πράγμα που αποτελεί βασική αρχή παιδείσεως για το Σοφοκλή, δείχνει την αφοσίωση αλλά και την πρόθεσή του να διαφυλάξει τον πατέρα του από κάθε κακό. Μέσα από τα λόγια του βεβαιώνεται ότι η ευτυχία του πατέρα του αποτελεί πολύτιμο αγαθό: «*Έμοί δε σοῦ πράσσοντος εὐτυχῶς, πάτερ, οὐκ έστιν οὐδέν κτῆμα*

⁷⁸ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 354-356.

⁷⁹ ό.π. στ. 1347-1348.

⁸⁰ ό.π. στ. 736.

τιμιώτερον».⁸¹ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο ίδιος χρησιμοποιεί συχνά τη λέξη «γνώμη», για να επισημάνει την ατομική απόφαση μετά από σωστή σκέψη (στ. 635, 719, 753), ενώ το «ἐπίσταμαι» για να δηλώσει τη βέβαιη γνώση των πραγμάτων (στ. 686, 721). Ήδη από την αρχή των λόγων του επισημαίνει τη σημασία των ορθών σκέψεων, τις οποίες θέτει ως βασική προϋπόθεση πειθούς: «Πατέρα, είμαι δικός σου και εύχομαι να με οδηγείς εσύ στον ορθό δρόμο, εφόσον έχεις ορθές σκέψεις,⁸² που εγώ θα ακολουθήσω (στ.635-636), γιατί για μένα κανείς γάμος δεν θα θεωρηθεί άξιος, ώστε να τον θεωρώ ανώτερο από εσένα, εφόσον εσύ με καθοδηγείς ορθά⁸³ (στ. 637-638)». Μετά το σημαντικό του πρόλογο, ο Αίμονας είναι πλέον σαφής ότι ο ανθρώπινος νους είναι το πιο πολύτιμο εφόδιο και ο ίδιος ο Σοφοκλής δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ευσέβεια και την ηθική του νέου Αίμονα. Ο άνθρωπος-πολίτης και ο άνθρωπος-άτομο βρίσκονται στο επίκεντρο της παιδαγωγικής σκέψης του Σοφοκλή.

Συνεπώς στο ηθικό δίδαγμα της *Αντιγόνης*, ο παιδαγωγικός σκοπός του έργου του Σοφοκλή είναι η ευβουλία, αλλά ταυτόχρονα και η ευσέβεια, που οφείλουν να δείχνουν οι άνθρωποι στους θεούς, η αγάπη για την πατρίδα και η μετριοφροσύνη. Ως ηθική έννοια αλλά και ως το απώτερο αίτιο, η ευδαιμονία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο έργο. Ο Σοφοκλής παρουσιάζει με περίτεχνο τρόπο παράγοντες και αποφάσεις που συντελούν στην ευδαιμονία του ατόμου. Και το αξιοθαύμαστο είναι ότι καταφέρνει μέσα από τη δυστυχία και τις συμφορές που μπορεί να αντιμετωπίζει ένας άνθρωπος να προβάλλει την ευδαιμονία ως το βασικό κίνητρο της ψυχής. Μέσα από την *Αντιγόνη* ο Σοφοκλής δείχνει πως ακόμη κι όταν γνωρίζει ότι η πράξη της συνεπάγεται το θάνατό της, παρόλα αυτά πιστεύει ότι είναι τιμητικό για αυτήν να πεθάνει κάνοντας αυτό: «καλόν μοι τοῦτο ποιούση θανεῖν»,⁸⁴ [γλυκός για μένα θα 'ναι, σαν θα το κάμω, ο θάνατος· μαζί του. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Αξιοσημείωτο είναι ότι η ηρωίδα χρησιμοποιεί συχνά άμεσες αναφορές που δηλώνουν πως το βασικό κίνητρο των πράξεών της είναι η ηθική ικανοποίηση που νιώθει, καθώς και το να είναι αρεστή στους ανθρώπους, στους οποίους οφείλει να

⁸¹ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 701-702.

⁸² ό.π. στ. 635-636: *καὶ σὺ μοι γνώμας ἔχων χρηστὰς ἀπορθοῖς.*

⁸³ ό.π. στ. 638: *σοῦ καλῶς ἡγουμένου.*

⁸⁴ ό.π. στ. 72.

είναι αρεστή: «οὐτ' ἂν κελεύσαιμ' οὐτ' ἂν, εἰ θέλοις ἔτι πράσσειν, ἐμοῦ γ' ἂν ἠδέως δρώης μέτα»,⁸⁵ [ούτε θα σε παρακαλούσα, μα ούτε κι αν το 'θελες ακόμα θα δεχόμουν μ' ευχαρίστηση εγώ τη σύμπραξή σου. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Το παραπάνω το στηρίζει στο γεγονός ότι ο χρόνος που θα πρέπει να είναι αρεστή είναι περισσότερος στους χθονίους, δηλαδή σε αυτούς που είναι στον κάτω κόσμο, παρά σε αυτούς στον επίγειο κόσμο «ἐπεὶ πλείων χρόνος ὄν δεῖ μ' ἀρέσκειν τοῖς κάτω τῶν ἐνθάδε».⁸⁶

Εν κατακλείδι ο παιδαγωγικός προβληματισμός στο πλαίσιο της τραγωδίας δεν ἐγκείται απλά και μόνο στην ανίχνευση, ή την αναζήτηση του ποιος ἔχει δίκιο ή ἄδικο, αλλά στην αποτύπωση της σύγκρουσης δικαίου και ἀδικου. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης, και συνάμα τραγικό συμπέρασμα είναι ένα γεγονός αναμφισβήτητο, πραγματικό και συνεπώς δίκαιο. Και πάνω από όλα είναι ἀπόρροια ατομικῶν ἐπιλογῶν και πράξεων υποκειμένων, ἐκάστη των οποίων ἀκολουθεῖ τους δικούς του κανόνες και χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰσχύ, δύναμη. Ἰδανικός τύπος πολίτη στην *Αντιγόνη* δεν ὑπάρχει. Οι ἥρωες παρασύρονται ἀπὸ τα πάθη τους με ἀποτέλεσμα να ὑποτάσσονται σε αὐτά. Μέσα ἀπὸ την τραγωδία ἐπιβεβαιώνεται για μια ἀκόμη φορά η θέση πως η ἀνθρώπινη φύση ἀρέσκειται στο να κατέχει και να ἐξουσιάζει ἐγωιστικά.⁸⁷ Μόνο εἴν συγκλίνουν ἠθική, γνωστική, πολιτική ἀκεραιότητα και αἰσθητική εἶναι δυνατό να ὑπάρξει η ἐξουσία στην ἰδανική της μορφή. Αὐτή εἶναι η παιδαγωγική ἀξία που ο Σοφοκλῆς προάγει μέσα ἀπὸ το ἔργο του.

Η φράση της *Αντιγόνης*: «Δε γεννήθηκα για να μισώ με τους ἄλλους ἄλλα να ἀγαπῶ μαζί τους»⁸⁸ ἀποτελεῖ το ἀποκορύφωμα της σοφόκλειας σκέψης και τέχνης και την πεμπουσία ενός πολιτισμοῦ που ἔβαλε στο κέντρο του κόσμου τον ἄνθρωπο, νοηματίζοντάς τον. Η ἀγάπη αὐτή, την οποία διακηρύττει ο Σοφοκλῆς, δεν ἀποτελεῖ ὁμως μόνο προῖόν ἠθικής ἀγωγῆς και παιδείας, ἀλλά μια ὑπαρξιακή δύναμη και τον ἀνώτερο φυσικό προορισμό στη ζωή των ἀνθρώπων. Η ἀγάπη αὐτή δεν εἶναι μόνο συναῖσθημα ή σκέψη, εἶναι βίωμα και πράξη, που διώχνει και νικά τη δειλία και το

⁸⁵ Σοφοκλῆς, *Αντιγόνη* στ. 69-70.

⁸⁶ ὁ.π. στ. 74-75.

⁸⁷ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* III, IV (2007) 7.

⁸⁸ Σοφοκλῆς, *Αντιγόνη* στ. 523.

φόβο του θανάτου. Είναι η μόνη ελπίδα για να σωθεί ο κόσμος, να νιώσει δηλαδή τον πόνο και την ανάγκη του άλλου, να καλλιεργήσει την έννοια της ενσυναίσθησης, η οποία για κάθε λογικό και αισθαντικό άνθρωπο είναι το αληθινό νόημα και η ουσία της ύπαρξής του.

3.2 Ηλέκτρα

Η *Ηλέκτρα* είναι ένα έργο που συγκαταλέγεται στα όψιμα έργα του Σοφοκλή. Δεν είναι γνωστός ο ακριβής χρόνος της διδασκαλίας⁸⁹ της, ωστόσο υποστηρίζεται σε πολλές βιβλιογραφικές αναφορές ότι διδάχτηκε το χρονικό διάστημα μεταξύ 442-413π.Χ. στο Διονυσιακό θέατρο.⁹⁰

Το κεντρικό θέμα της είναι η δολοφονία της Κλυταιμνήστρας και του Αίγισθου από τον Ορέστη και την Ηλέκτρα. Η πλοκή συνίσταται στις ψυχολογικές μεταπτώσεις της ηρωίδας και διαρθρώνεται γύρω από τα έντονα και εναλλασσόμενα συναισθήματά της. Η Ηλέκτρα, ζώντας στο σπίτι των γονιών της μαζί με την αδελφή της Χρυσοθέμη, μετά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα από τη μητέρα της, Κλυταιμνήστρα είναι φανερά υποταγμένη στις επιθυμίες της Κλυταιμνήστρας και του Αίγισθου. Η όλη πικρία που νιώθει για την απώλεια του πατέρα της μετατρέπεται σε μίσος και εκδίκηση. Η μοναδική ελπίδα της είναι η επιστροφή του Ορέστη, ο οποίος και επιστρέφει μαζί με τον Πυλάδη και τον γέροντα παιδαγωγό του. Ο Απόλλωνας προτρέπει τον Ορέστη, για να επιστρέψει στην πατρίδα του και έτσι ο ίδιος μαζί με την αδερφή του, την Ηλέκτρα θα εκδικηθούν για το θάνατο του Αγαμέμνονα. Ο Ορέστης, για να πετύχει το σκοπό του, παρουσιάζεται ως ξένος που ήρθε να ανακοινώσει στην οικογένεια το θάνατο του Ορέστη. Μετά από τη συγκινητική σκηνή της αναγνώρισης των δύο αδερφών, σχεδιάζεται και πραγματοποιείται ο φόνος της μητέρας τους Κλυταιμνήστρας και αμέσως μετά του Αίγισθου. Με αυτό τον τρόπο οι άνομοι δολοφόνοι του Αγαμέμνονα τιμωρούνται και αποκαθίσταται η δικαιοσύνη και η ηθική ισορροπία του κόσμου.

Στο έργο αυτό δεν υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στα ανθρώπινα σχέδια και τις θελήσεις των θεών. Η αναφορά του γίνεται καθαρά σε ανθρώπινο επίπεδο, όχι στο αν πρέπει να εκδικηθεί, αλλά στον τρόπο που θα ενεργήσει, γι' αυτό άλλωστε έλαβε χρησμό με οδηγίες. Ο σκοπός είναι να επινοήσει και να καταστρώσει ο ίδιος το στρατήγημά του, όπως διαφαίνεται στους παρακάτω στίχους: «*ἄσκευον αὐτὸν*

⁸⁹ Lesky (1983) 411.

⁹⁰ Νικολαΐδης-Ασιλάνης (1986) 132.

ἀσπίδων τε καὶ στρατοῦ δόλοισι κλέψαι χειρὸς ἐνδίκους σφαγὰς»,⁹¹ [Μόνος σου εσύ, χωρίς στρατό κι ασπίδες, με δόλο να κλέψεις το δίκαιο φόνο. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Αυτό σημαίνει ότι η δικαιοσύνη απαιτεί να πληρωθεί η δολοφονία με δολοφονία.

Η Ηλέκτρα, η ηρώίδα του έργου, αν και ἀτεκνος και ἀνύμφευτος, όπως η ίδια λέει: «ἄτεκνος, τάλαιν' ἀνύμφευτος αἰὲν οἴχων»,⁹² αισθάνεται υπερηφάνεια που η ίδια ανάθρεψε τον αδελφό της ως μητέρα: «οἴμοι τάλαινα τῆς ἐμῆς πάλαι τροφῆς ἀνωφελήτου, τὴν ἐγὼ θάμ' ἀμφὶ σοὶ πόνῳ γλυκεῖ παρέσχον. οὔτε γάρ ποτε μητρὸς σὺ γ' ἦσθα μᾶλλον ἢ κάμοῦ φίλος, οὔθ' οἱ κατ' οἶκον ἦσαν ἄλλ' ἐγὼ τροφός, ἐγὼ δ' ἀδελφὴ σοὶ προσηυδώμην αἰεί». ⁹³ [αλίμον' όλες οι ανωφέλευτες εκείνες μου οι παλιές για σε φροντίδες, κι η κούραση η γλυκιά να σ' αναθρέψω γιατί ουδέ της μητέρας σου δεν ήσουν πότερο η αγάπη παρά και δική μου κι ούτ' άλλου μες στο σπίτι, μα εγώ πάντα άκουα από σένα κι αδερφή και βάγια. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Μέσα από αυτά τα λόγια αναδεικνύεται ο ρόλος της ηρώιδας ως μητέρα και παιδαγωγός στην ανατροφή του Ορέστη.

Ο ποιητής σε όλο το έργο του, αλλά και στην *Ηλέκτρα* εξαιρεί το ρόλο της οικογένειας, στην οποία διδάσκονται τα παιδιά ήθος, αφού αποτελεί τον πυρήνα σύνθεσης και διαμόρφωσης της προσωπικότητάς τους. Τονίζει την αξία και το ρόλο της αληθινής μητέρας απογυμνώνοντας την Κλυταιμνήστρα από την μητρική φύση της μέσα από τα λόγια της Ηλέκτρας:

«καὶ σ' ἔγωγε δεσπότην ἢ μητέρ' οὐκ ἔλασσον εἰς ἡμᾶς νέμω»⁹⁴ [που με χίλιες γλώσσες πας και φωνάζεις, πως κακολογούμε εσένα, τη μητέρα μας, που εγώ τύραννο πιότερο παρά μητέρα θεωρώ για μένα. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης],

«μαίνεται δ' ὑφ' ἡδονῆς μήτηρ ἀμήτωρ»⁹⁵ [τα 'χασε απ' τη χαρά της η κακομάνα η μάνα μας. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης],

⁹¹ Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ. 36-37.

⁹² ό.π. στ. 164.

⁹³ ό.π. στ. 1143-1148.

⁹⁴ ό.π. στ. 597-598.

⁹⁵ ό.π. στ. 1153-1154.

*«μήτηρ καλεῖται· μητρὶ δ' οὐδὲν ἔξισοῖ»*⁹⁶ [Μητέρα τηνε λένε, μα τίποτα δεν έχει από μητέρα. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Αν στο έργο του Σοφοκλή τονίζεται η θέση της μητέρας και η σημαντικότητά της στην οικογένεια, ακόμα περισσότερο εξάιρεται ο ρόλος του πατέρα, ο οποίος θεωρούνταν αρχηγός και ιερέας της οικογένειας και τον παρουσιάζει ως κεφαλή της. Η ηρωίδα στους στίχους 341-342, απαντώντας στην αδερφή της Χρυσοθέμη, αναφέρει την προτεραιότητα του πατρός έναντι της μητέρας *«δεινόν γέ σ' οὔσαν πατρὸς οὔ σὺ παῖς ἔφυς κείνου λεληῆσθαι»*, καθώς σύμφωνα με την άποψη αυτή διαφαίνεται ολοκάθαρα ο πρωταρχικός ρόλος που κατείχε ο πατέρας στο παιδαγωγικό ιδεώδες της εποχής.

Για τον Σοφοκλή η υπεράσπιση της πατρικής τιμής αποτελεί ύψιστη παιδαγωγική αρχή, αφού η απόδοση των οφειλόμενων τιμών προς τον πατέρα αποδεικνύει σεβασμό στους άγραφους νόμους. Η απόδοση του χαρακτηρισμού της ιδανικής θυγατέρας, φαίνεται στους παρακάτω στίχους δια του στόματος του χορού: *«τίς ἂν εὐπατρὶς ὧδε βλάστοι;»*⁹⁷ καθώς και *«σοφά τ' ἀρίστα τε παῖς κεκληῆσθαι»*,⁹⁸ οι οποίοι αποτελούν απόδειξη σεβασμού των παιδιών προς τους γονεῖς. Χαρακτηριστικό είναι δε ότι γονεῖς για την Ηλέκτρα είναι μόνο ο πατέρας της, ο οποίος χάθηκε με τόσο άδικο και υπάνθρωπο τρόπο *«νήπιος ὃς τῶν οἰκτρῶς οἰχομένων γονέων ἐπιλάθεται»*,⁹⁹ [Αναίσθητος όποιος ξεχνά τους γονιούς του, που μ' άδικο θάνατο πήγαν.Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Η απόφαση της ηρωίδας να αποδώσει τιμή και δικαιοσύνη στο όνομα του πατέρα της επικροτείται από το χορό, ο οποίος μπροστά στην αρνητική στάση της Χρυσοθέμιδος να βοηθήσει την αδερφή της, παραθέτει παραβολικά ως μάθημα τις συνήθειες των πελαργών: *«τί τοὺς ἄνωθεν φρονιμωτάτους οἰωνοὺς ἐσορώμενοι*

⁹⁶ Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ. 1194.

⁹⁷ ό.π. στ. 1081.

⁹⁸ ό.π. στ. 1089.

⁹⁹ ό.π. στ. 145-146.

τροφᾶς κηδομένους ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν ἀφ' ὧν τ' ὄνασιν εὐρωσι, τὰδ' οὐκ ἐπ' ἴσας τελοῦμεν;»¹⁰⁰ [Γιατί, αφού βλέπομε τα πιο νοητά πετεινά τ' ουρανού να γεροκομούνε με τόση στοργή τους γονιούς των, που τα 'χουν γεννήσει και μ' όση μπορούσαν φροντίδ' αναθρέψει, γιατί να μην κάνομε το ίδιο και μεις; Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Η παράδοση αυτή των πελαργών ήταν τόσο διαδεδομένη την εποχή αυτή, ώστε το ρήμα *ἀντιπελαργῶ* ήταν παροιμιακό και σήμαινε «αντιτρέφω» και γενικότερα «*περιθάλλω τινά αμοιβαίως*» ως ένδειξη σεβασμού, αλλά και επιτέλεσης ιερού καθήκοντος.¹⁰¹ Ο Σοφοκλής, χρησιμοποιώντας την παραβολική εικόνα των πελαργών, διδάσκει την έννοια του καθήκοντος των παιδιών απέναντι στους γονεΐς γενικότερα.

Η Ηλέκτρα, ως γυναικεία μορφή, παρουσιάζεται από τον δημιουργό της αποφασιστική, δυναμική, ασυμβίβαστη και χωρίς ηθικά διλήμματα, μπροστά στην απονομή της δικαιοσύνης και της ηθικής δικαίωσης. Το κίνητρο που ωθεί τις πράξεις της είναι ο σεβασμός προς το νεκρό πατέρα της, Αγαμέμνονα, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ισοδυναμεί με τον θάνατο της μητέρας της. Ο Σοφοκλής μέσα από την Ηλέκτρα δείχνει πως η αντιπαράθεση της ηρωΐδας με τη μητέρα της έχει ηθική βάση και αποτελεί σύγκρουση ουσίας σε θέματα αξιών. Σε μεγάλο βαθμό τα έργα του Σοφοκλή οφείλουν την τραγική δύναμή τους στις συγκρούσεις αξιών και στην αμφισημία των λέξεων και των καταστάσεων. Η τιμή κατείχε κεντρική θέση στο σύστημα αξιών της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Ο Σοφοκλής στην έννοια της τιμής, η οποία συνδέεται στενά με την έννοια της αιδούς, αποδίδει το γόητρο, την κοινωνική θέση, τη δημόσια υπόληψη, «*το καλό όνομα*», την αξιοπρέπεια και την κοινωνική καταξίωση.

Η έννοια της τιμής είναι βασικό θέμα διδασκαλίας στο έργο του Σοφοκλή. Για την Ηλέκτρα η τιμή αποτελεί στοιχείο ηθικού κώδικα. Μέσα από τα λόγια που αποδίδει ο ίδιος στην ηρωΐδα στους στίχους 977-983 διδάσκει την υψηλή αξία του χρέους, αλλά και την ηθική επιβολή της αποκατάστασης της οικογενειακής τιμής, επισημαίνοντας τη δικαίωση που θα έχουν οι δύο αδερφοί από τον κόσμο, αν αποδώσουν δικαιοσύνη με το να εκδικηθούν τους στυγερούς δολοφόνους του πατρός

¹⁰⁰ Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ. 1059-1062.

¹⁰¹ Αρβανίτης (1973) 66-67.

τους: «ἴδεσθε τῶδε τὸ κασιγνήτω, φίλοι, ὦ τὸν πατρῶον οἶκον ἐξεσωσάτην, ὦ τοῖσιν ἐχθροῖς εὖ βεβηκόσιν ποτὲ ψυχῆς ἀφειδήσαντε προυστήτην φόνου. τούτω φιλεῖν χρῆ, τῶδε χρῆ πάντας σέβειν· τῶδ' ἔνθ' ἑορταῖς ἔντε πανδήμῳ πόλει τιμᾶν ἅπαντας οὐνεκ' ἀνδρείας χρεῶν»,¹⁰² [Δείτε, φίλοι, τις δυο αδερφές που γλίτωσαν το σπίτι το πατρικό τους και που τους εχθρούς των, όσο γερά στα πόδια τους κι αν στέκαν, κατόρθωσαν, τη ζωή των αψηφώντας, να τους σκοτώσουν· πώς λοιπόν δεν πρέπει και ν' αγαπούν και να τις σέβονται ὅλοι κι ὅλοι να τις τιμούν στα πανηγύρια και τις γιορτές για την παλληκαριά των; Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Η τιμή για τον Ορέστη, καθώς και η αποκατάσταση της δικαιοσύνης, εμπεριέχει κίνητρα προσωπικά που αποβλέπουν στην απόκτηση της εξουσίας λόγω κληρονομικού δικαίου. Ωστόσο υποδηλώνεται σαφέστατα και η ηθική υποχρέωση του γιου να φανεί αντάξιος του πατέρα του, όπως διατυπώνεται από τον παιδαγωγό στους στίχους:

«Ὡ τοῦ στρατηγήσαντος ἐν Τροίᾳ ποτὲ Ἀγαμέμνωνος παῖ»¹⁰³ [Ὡ εκείνου που εστρατήγησε στην Τροία, του Αγαμέμνονα γιε. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], όπως και στους στίχους: «Ἀργεῖος μὲν ἀνακαλούμενος, ὄνομα δ' Ὀρέστης, τοῦ τὸ κλεινὸν Ἑλλάδος Ἀγαμέμνωνος στρατεύμ' ἀγείραντός ποτε»¹⁰⁴ [ο Αργεῖος Ορέστης, του Αγαμέμνονα γιος, που την κοσμολογημένη εκείνη ξεσήκωσε εκστρατεία της Ελλάδος. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Με τους παραπάνω στίχους φαίνεται ότι ο γιος αποδείχτηκε αντάξιος του ἔνδοξου πατέρα του. Ο Ορέστης επιστρέφει για ν' αποκτήσει κλέος¹⁰⁵ και τιμή αντιμετωπίζοντας την εκδίκηση ως αγώνα για τη νίκη. «ταῦτα γὰρ φέρειν νίκην τέ φημι καὶ κράτος τῶν δρωμένων.»¹⁰⁶ [...που αυτό θα φέρει νίκη κι επιτυχία του σκοπού μας. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Η κινητήρια δύναμη δράσης του Ορέστη είναι η

¹⁰² Σοφοκλής, *Ἡλέκτρα* στ. 977-983.

¹⁰³ ὁ.π. στ. 1.

¹⁰⁴ ὁ.π. στ. 694-695.

¹⁰⁵ Στην *Οδύσσεια*, στην Ιθάκη, η μεταμορφωμένη θεά Αθηνά παροτρύνει τον ήρωα να αναλάβει το έργο της εκδίκησης, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ορέστη (α 298-300): «*Ἡ μήπως και δεν ἀκουσες πόσο μεγάλη δόξα [κλέος], πανανθρώπινη, κατέκτησε ο θεῖος Ορέστης, ἀφότου σκότωσε τον πατροκτόνο του, τον δόλιο Αἴγισθο, εκείνον τον φονιά του ξακουστού [κλυτοῦ] πατέρα του. Ἐτσι, καλέ μου, σε βλέπω ωραῖο και αψηλό· δείξου κι εσύ πως εἶσαι παλληκάρι, να σε δοξάσουν οι μελλούμενες γενιές*». Οι συσχετισμοί ανάμεσα στην *Οδύσσεια* και στην *Ἡλέκτρα* του Σοφοκλή είναι πολλοί.

¹⁰⁶ Σοφοκλής, *Ἡλέκτρα* στ. 85.

τιμή, η αιδώς και το κλέος, όπως αντίστοιχα και του ομηρικού ήρωα. Αυτές οι τρεις τόσο σημαντικές και ξεχωριστές έννοιες κατείχαν την κεντρική θέση στον ηρωικό κώδικα. Είχαν δημόσιο χαρακτήρα, αποτελούσαν κίνητρα δράσης και απαιτούσαν αποκατάσταση της τιμής του ήρωα συχνά μάλιστα με βία. Ο κώδικας τιμής που υπακούει ο Ορέστης είναι ο παλιός, ηρωικός κώδικας της περιορισμένης αντίληψης για την προσωπική τιμή που παραπέμπει στον παλιό αρχαϊκό κόσμο, ενώ της Ηλέκτρας σε μια αντίληψη περισσότερο ευρεία και πανανθρώπινη.

Ο παιδαγωγός του Ορέστη, ο οποίος κατέχει ιδιαίτερη θέση στην αγωγή του, είναι αυτός που διδάσκει τη φρόνηση στο νέο, σκοπό και αξία που έχει πρωτεύουσα αξία για το Σοφοκλή. Στους στίχους 82-85 ο παιδαγωγός με ακλόνητη την πίστη στον ιδιαίτερο ρόλο της φρόνησης του νέου, τον προτρέπει να αρχίσει πρώτα με το θέλημα του θεού Απόλλωνα, δηλαδή με την απόθεση των τιμητικών προσφορών στον τάφο του πατέρα του: *«ἤκιστα. μηδὲν πρόσθεν ἢ τὰ Λοξίου πειρώμεθ' ἔρδειν κάπῳ τῶνδ' ἀρχηγετεῖν, πατρὸς χέοντες λουτρά· ταῦτα γὰρ φέρειν νίκην τέ φημι καὶ κράτος τῶν δρωμένων»*,¹⁰⁷ [καθόλου· απ' όλα πριν την προσταγή του Απόλλων' ας γνοιαστούμε, κι από κείνη ας γίνει αρχή: να χύσομε στον τάφο του πατρός σου χορές, που αυτό θα φέρει νίκη κι επιτυχία του σκοπού μας. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Ο Σοφοκλής μέσα από τα λόγια του παιδαγωγού διδάσκει τη σπουδαιότητα που είχε ο σεβασμός και η υπακοή στον παιδαγωγό, αλλά και την εξέχουσα θέση που είχε ο ρόλος του στην ελληνική κοινωνία της εποχής. Ο μακρὺς μονόλογος που τον εμφανίζει να παρουσιάζει στον πρόλογο, αλλά και ιδιαίτερα στην πλαστή αφήγηση περί των δήθεν πυθικών αγώνων και το θάνατο του Ορέστη στους στίχους 680-763, αποδεικνύει την ικανότητά του να χειρίζεται με εξαιρετικό τρόπο τον λόγο.

Ένα άλλο μείζον θέμα παιδαγωγικού ενδιαφέροντος που θέτει ο Σοφοκλής είναι η επίδραση του περιβάλλοντος στην ανθρώπινη φύση. Οι αντιδράσεις των ανθρώπων διαφέρουν μπροστά στο ίδιο γεγονός λόγω της μοναδικότητας της προσωπικότητας του καθενός. Η Ηλέκτρα δεν μπορεί να παραμελήσει το χρέος της προς τους νεκρούς, το θεωρεί αδιανόητο· σημείο αναφοράς το οποίο επαινεί ο Σοφοκλής. Αντίθετα η Χρυσοθέμις συμμορφώνεται προς το επονείδιστο είδος ζωής

¹⁰⁷ Σοφοκλής, *Ἡλέκτρα* στ. 82-85.

που της επιβάλει η κατάσταση της ωμής βίας. Με τα λόγια της Ηλέκτρας ο ποιητής επιχειρεί ακριβώς να επιβραβεύσει την ηρωίδα για τη σκέψη της και την υψηλή αίσθηση του καθήκοντος και του χρέους που καλλιεργείται μέσα της: «*πῶς ἐπὶ τοῖς φθιμένοις ἀμελεῖν καλόν; ἐν τίνι τοῦτ' ἔβλαστ' ἀνθρώπων;*»¹⁰⁸ [πώς θενά ηταν καλό να ξεχνάς τους νεκρούς σου; σε ποιού ανθρώπου εβλάστησε αυτό την καρδιά; Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Όπως αναφέρει και πιο κάτω στο στίχο 399 η ηρωίδα, τίποτα δε θα τη λυγίσει, προκειμένου να εκτελέσει το χρέος της «*ἐπεσοῦμεθ', εἰ χρῆ, πατρὶ τιμωροῦμενοι*»,¹⁰⁹ [Και να χαθούμε ακόμα, αν είν' ανάγκη, για να εκδικηθούμε τον πατέρα μας. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Ο Σοφοκλής με απόλυτα πειστικό τρόπο αποδεικνύει την εμφανή αντίθεσή του στη χειραγώγηση της ανθρώπινης φύσης, καθώς θεωρεί ότι αποτελεί πρωταρχική επιδίωξη και έργο των τυράννων, μέσω της οποίας εξασφαλίζουν την αυθαίρετη εξουσία τους.¹¹⁰

Στην *Ηλέκτρα* ο Σοφοκλής στον κεντρικό άξονα της διδασκαλίας του, εκτός από την τιμή και την αποκατάστασή της, θέτει τη δικαιοσύνη ως θεμελιακή αρχή αγωγής των νέων. Η δικαιοσύνη αποτελεί την υπέρτατη αρχή της ορθής πολιτικής ζωής της πολιτείας και επιβάλλεται για την απονομή της οποιαδήποτε θυσία. Η Ηλέκτρα, ως φύσις εκλεκτή, μένει αδιάλλακτη ως προς το άδικο και επαναστατεί κατά της αδικού πολιτείας: «*τούτοις ἐγὼ ζῆν τοῖς νόμοις οὐ βούλομαι.*»¹¹¹ [Μ' αυτούς δε θέλω εγώ να ζω τους νόμους. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Ο ίδιος ο δημιουργός στους στίχους 466-467 αναφερόμενος στη θεία καταγωγή του δικαίου, υπαγορεύει την επιβολή του χωρίς κανέναν ενδοιασμό: «*τὸ γὰρ δίκαιον οὐκ ἔχει λόγον δυοῖν ἐρίζειν, ἀλλ' ἐπισπεύδειν τὸ δρᾶν*»,¹¹² [για ένα δίκαιο πράμα δεν έχει λόγο να φιλονικούνε δυο μεταξύ τους, αλλ' απεναντίας να το επισπεύδουν. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Τις έννοιες τιμωρία και σωφρονισμό διδάσκει ο Σοφοκλής μέσα από το συγκεκριμένο έργο του. Η *Ηλέκτρα* θεωρείται το έργο της ευθαρσούς προασπίσεως, του νομίμου δικαιώματος της εκδικήσεως: «*χρῆν δ' εὐθὺς εἶναι τήνδε τοῖς πᾶσιν δίκην, ὅστις πέρα πράσσειν γε τῶν νόμων θέλοι, κτείνειν· τὸ γὰρ πανοῦργον οὐκ ἂν ἦν*

¹⁰⁸ Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ. 237-238.

¹⁰⁹ ό.π. στ. 399.

¹¹⁰ Αρβανίτης (1973) 134.

¹¹¹ Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ 1043.

¹¹² ό.π. στ. 466-467.

πολύ»,¹¹³ [Και θα 'πρεπε όλοι να 'βρισκαν αμέσως την τιμωρία αυτή, το θάνατο, όσοι θέλουν να βγαίνουν έξω από το νόμο· κι έτσι δε θα 'τανε πολλοί οι κακούργοι. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Με αυτή τη συλλογιστική του σκέψη ο Σοφοκλής κατέστησε την αποστολή της τραγωδίας ως μέσο της ηθικής διδασκαλίας. Η ηθική δικαίωση είναι η κάθαρση της ηρωίδας, η οποία κατά το Σοφοκλή αποδίδεται μέσα από τα λόγια του χορού, κλείνοντας την τραγωδία του ως εξής: «ὄ σπέρμ' Ἀτρέως, ὡς πολλὰ παθὸν δι' ἐλευθερίας μόλις ἐξῆλθες τῆ νῦν ὀρμῆ τελεωθέν»,¹¹⁴ [Ὁ σπέρμα του Ατρέα, μετά πόσα δεινά τ' αξιώθηκες τέλος να δεις λευτεριά με την τώρα σου ορμή στεριωμένο. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Ο Σοφοκλής διδάσκει ότι η αρμονία της φυσικής και ηθικής τάξεως διαταράσσεται, όταν διαπράττεται ὕβρις και απαράβατα οδηγεί στην Νέμεσιν: «ἄκουε, Νέμεσι τοῦ θανόντος ἀρτίως»,¹¹⁵ [Ὡ, άκούέ την, του πεθαμένου Νέμεση. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Διά στόματος της Ηλέκτρας η θεία εκδίκηση, ως άγρυπνος φύλακας της ηθικής τάξης στον κόσμο, τιμωρεί τους υβριστές εν ζωή, όπως ακριβώς αποτυπώνεται στους παρακάτω στίχους: «ἀλλ' οὐ τὰν Διὸς ἀστραπὴν καὶ τὰν οὐρανίαν Θέμιν δαρὸν οὐκ ἀπόνητοι».¹¹⁶

¹¹³ Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ. 1505-1057.

¹¹⁴ ό.π. στ. 1508-1510.

¹¹⁵ ό.π. στ. 792.

¹¹⁶ ό.π. στ. 1063-1065.

3.3 Τραχίνιαι

Οι Τραχίνιαι είναι η μόνη από τις τραγωδίες του Σοφοκλή που έχει διασωθεί και οφείλει τον τίτλο της στο χορό της. Είναι αβέβαιο το πότε διδάχτηκε, ωστόσο αναφορές γίνονται στο διάστημα μεταξύ *Οιδίποδα* και *Αντιγόνης*. Υποστηρίζεται ότι η χρονολόγησή της είναι μετά το 438π.Χ. κι αυτό ως επιχείρημα, το στηρίζουν στις ομοιότητες που έχει η σκηνή που αποχαιρετά το συζυγικό της κρεβάτι η Δηιάνειρα: «ὦ λέχη τε καὶ νυμφεῖ' ἐμά, τὸ λοιπὸν ἤδη χαίρεθ', ὡς ἔμ' οὔποτε δέξεσθ' ἔτ' ἐν κοίτησι ταῖσδ' εὐνάτριαν»¹¹⁷ [Ω κρεβάτι, ω νυφικά στρωσίδια, για πάντα σας αφήνω γεια, και μένα ποτέ δε θα με δείτε πια εδώ μέσα να ἔρχομαι για να κοιμηθῶ. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], με την αντίστοιχη που έχει η *Ἄλκηστις* του Ευριπίδη: «γαῖά τε καὶ μελάθρων στέγαι νυμφίδιοί τε κοῖται πατρίας Ἰωλκοῦ»,¹¹⁸ [Ω γη, και του σπιτιού σκεπή, και της πατρίδας, της Ἰωλκού, ω νυφικό κρεβάτι. Μτφ. Θρ. Σταύρου]. Θεωρήθηκε ότι ο Σοφοκλής επηρεάστηκε από το νεότερο συνάδελφό του, ωστόσο έχει υποστηριχθεί και το αντίθετο.

Εν συντομία ο μύθος έχει ως εξής: Τη Δηιάνειρα, κόρη του βασιλιά της Καλυδῶνας, Οινέα και της Αλθαίας και αδελφή του Μελέαγρου, τη νυμφεύεται ο Ηρακλής, αφού νίκησε τον ποτάμιο θεό Αχελῷο και κατάκτησε την Καλυδῶνα. Από το γάμο τους γεννιέται ο Ὑλλος κι άλλα παιδιά όπως μαρτυρούν οι παρακάτω στίχοι: «κάμῃ χρῆ φράσαι τὸ σόν. πῶς παισὶ μὲν τοσοῖσδε πληθύεις, ἀτὰρ ἀνδρὸς κατὰ ζήτησιν οὐ πέμπεις τινά, μάλιστα δ' ὄνπερ εἰκὸς Ὑλλον»,¹¹⁹ [θα πω και γω μια ιδέα για το καλό σου· πῶς, ενώ τόσους ἔχεις γιους, δε στέλλεις κανένα για τον άντρα σου να μάθει; μάλιστα εκείνον που ἔναι και σωστό, τον Ὑλλο. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Το μυθολογικό επεισόδιο που ο Κένταυρος Νέσσος αποπειράθηκε να απαγάγει και να βιάσει τη Δηιάνειρα στον ποταμό Λυκόρμα (Εὐήνο), αποτελεί στοιχείο κεντρικής σημασίας. Ο Ηρακλής τον σκότωσε με τα δηλητηριασμένα βέλη που είχε εμποτισμένα με το θανατηφόρο αἷμα της Λερναίας Ὑδρας. Ο Νέσσος ετοιμοθάνατος και θέλοντας να εκδικηθεί τον Ηρακλή, συμβουλεύει τη Δηιάνειρα να μαζέψει και να

¹¹⁷ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ. 920.

¹¹⁸ Ευριπίδης, *Ἄλκηστις* στ. 249-250.

¹¹⁹ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ. 54-56.

φυλάξει ως ερωτικό φυλακτό το αίμα του, λέγοντάς της ότι αποτελεί μαγικό ερωτικό φίλτρο.

Από το σημείο αυτό του μύθου ξεκινά ο Σοφοκλής την υπόθεση του έργου. Ο Ηρακλής λείπει εδώ και δώδεκα με δεκαπέντε μήνες από την Τραχίνα, όπως μαρτυρείται στους στίχους *«ἀλλ' ἤδη δέκα μῆνας πρὸς ἄλλοις πέντ' ἀκήρυκτος μένει»*,¹²⁰ *«χρόνον προτάξας ὡς τρίμηνος ἠνίκα χώρας ἀπείη κἀνιαύσιος βεβώς»*,¹²¹ *«δύο καὶ δεκάμηνον ἀμμένουσαι χρόνον»*.¹²² Έχει αφήσει μόνη την οικογένειά του και μετά τη νίκη του στην Οιχαλία, αφού την άλωσε, σκότωσε το βασιλιά Εύρυτο και τους γιους του, πήρε ως λάφυρο την όμορφη κόρη του βασιλιά, την Ιόλη. Ο ήρωας έχει σκοπό να παρεισαγάγει την αιχμάλωτη νεαρή ερωμένη του *«κρύφιον ὡς ἔχει λέχος»*,¹²³ και να την πάει στον οίκο τους. Η Δηιάνειρα ούσα, ώριμη και φοβούμενη την ερωτική της αντίζηλο Ιόλη, προκειμένου να αναζωπυρώσει τον πόθο του συζύγου της, του στέλνει δώρο έναν εορταστικό μανδύα επιχρισμένο με το φαρμάκι του Νέσσου, νομίζοντας πως ο Νέσσος της είχε πει την αλήθεια περί ερωτικού φίλτρου. Η εξαπάτηση της Δηιάνειρας από τον Νέσσο θα αποτελέσει την αρχή του τέλους για τον Ηρακλή. Ο ήρωας θα πεθάνει από φριχτούς πόνους και η Δηιάνειρα, εν αγνοία της, θα μετατραπεί από θύμα μετά την εξαπάτηση του Νέσσου σε θύτη. Ο γιος της Ύλλος την κατηγορεί δριμύτητα και η ίδια θα οδηγηθεί σιωπηλά στην κρεβατοκάμαρά της, όπου θα δώσει τέλος στη ζωή της.

Η Δηιάνειρα, διαφέρει ριζικά από την Κλυταιμνήστρα, αφού στο πρόσωπό της ο Σοφοκλής τιμά την έννοια της αληθινής μητέρας. Μεγαλώνει τα παιδιά της με αξίες ανθρωπιστικού χαρακτήρα. Στους στίχους 61-63 ο Σοφοκλής, μέσω της ηρωίδας του, δίνει ένα υπέροχο μάθημα, ομολογώντας δια στόματός της, την ουσιαστική ισότητα της δούλης τροφού προς τον ελεύθερο άνθρωπο: *«ὦ τέκνον, ὦ παῖ, κάξ ἀγεννήτων ἄρα μῦθοι καλῶς πίπτουσιν· ἦδε γὰρ γυνὴ δούλη μὲν, εἴρηκεν δ' ἐλεύθερον λόγον »*.¹²⁴

¹²⁰ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ 44-45.

¹²¹ ό.π. στ. 164-165.

¹²² ό.π. στ. 648-649.

¹²³ ό.π. στ. 360.

¹²⁴ ό.π. στ. 61-63.

Ο γιος της Ύλλος ακούει με ιδιαίτερη ευλάβεια τα λόγια της μητέρας του κι αυτό αποκαλύπτεται από τα λόγια του «*δίδαζον, μήτηρ, εἰ διδακτά μοι*».¹²⁵

Η Δηιάνειρα ως πιστή σύζυγος και περιπαθής, αλλά και άνθρωπος πάνω απ' όλα με αρχές, φαίνεται ολοκάθαρα πως συμμερίζεται τον πόνο των αιχμάλωτων γυναικών. Έχει συνείδηση του μεταβλητού των ανθρωπίνων και προσεύχεται για τα παιδιά της στο Δία: «*ὦ Ζεῦ τροπαῖε, μή ποτ' εἰσίδοιμί σε πρὸς τοῦμόν οὔτω σπέρμα χωρήσαντά μοι, μηδ', εἴ τι δράσεις, τῆσδέ γε ζώσης ἔτι*»,¹²⁶. [Ω Δία αποτρόπαιε, εἴθε γω ποτέ μου να μη σε δω να πέφτεις ἔτσι ἀπάνω σε κανένα δικό μου, ή, αν θα το κάμεις, καν ας μην εἴμ' εγώ στη ζωή ἀκόμα. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Η ηρωίδα είναι μια γυναίκα μόνη, που πασχίζει στην μακρόχρονη απουσία του συζύγου της να προασπίσει τον οἶκο του ἀνδρός. Είναι τραγική η φιγούρα της, διότι ενώ είναι η ἀντεστραμμένη Κλυταιμνήστρα, στο τέλος η πράξη της ἔχει ἀκριβῶς το ἴδιο ἀποτέλεσμα με αὐτό της Κλυταιμνήστρας.

Στο πρόσωπο της Δηιάνειρας ο Σοφοκλῆς ἐξυμνεί την ἀληθινή μητέρα. Ο ποιητής ἐπιμένει στην ἀθωότητά της, ἀφού η ἀγνοία της ή ἀκριβέστερα η ἀπουσία γνώσης, ἀποτελεῖ το ελαφρυντικό της στοιχείο. Με την ευπείθειά της στα λόγια του Κένταυρου και την ἐπιπολαιότητα της γίνεται η αἰτία συμφορᾶς προκαλώντας το χαμό του συζύγου της, χωρίς να ἔχει σε καμία περίπτωση τέτοια πρόθεση. Ἐνα θέμα μεγάλης σημασίας για την ἀγωγή των νέων είναι η γνώση. Ο Σοφοκλῆς μέσα ἀπό την ἀγνοια της Δηιάνειρας που προκάλεσε τόσο μεγάλο κακό οφειλόμενο σε αὐτή, θεωρεῖ ὅτι είναι η κύρια αἰτία του ἀνθρώπινου πόνου.

Μπροστά στην ταπείνωση που δέχεται ἀπό το γιο της τον Ύλλο: «*ὦ μήτηρ, ὡς ἂν ἐκ τριῶν σ' ἐν εἰλόμην, ἢ μηκέτ' εἶναι ζῶσαν, ἢ σεσωμένην ἄλλου κεκλήσθαι μητέρ', ἢ λόγους φρένας τῶν νῦν παρουσῶν τῶνδ' ἀμείψασθαί ποθεν*»,¹²⁷ [Ω μητέρα, πῶς θα ἴθελα για σένα ἐν' ἀπ' τα τρι' αὐτά: ή να μη ζούσες ή, αν ζούσες, ἀλλου να λεγόσουν μάνα ή, ἀντίς αὐτό το νου σου πῶχεις τώρα, ν' ἀλλάζες ἄλλον πιο καλό ἀπό κάπου. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], ἐκμηδενίζεται ως ὑπαρξη με προσωπικότητα, ἀφού την

¹²⁵ Σοφοκλῆς, *Τραχίνιαι* στ. 64.

¹²⁶ ὁ.π. στ. 303-305.

¹²⁷ ὁ.π. στ. 734-737.

απαρνήθηκε ο γιος της, αλλά και την καταράστηκε. Αισθάνεται ότι χάνει όλα της τα παιδιά, η ζωή της χωρίς αυτά δεν έχει κανένα νόημα κι έτσι μόνη της σιωπηλή και με απόλυτη συνείδηση της πράξης της αυτοκτονεί.

Το συναίσθημα της τιμής γίνεται αντικείμενο αγωγής σε όλο το έργο του μεγάλου δημιουργού. Η Δηιάνειρα δεν ανέχεται να ζει χωρίς υπόληψη, αφού η φήμη της και η δημόσια γνώμη γι'αυτήν μόνο ντροπή θα φέρει για το όνομά της. Αποκαθιστά το δίκαιο μόνη της τιμωρώντας τον εαυτό της για ένα κακό που προκάλεσε άθελά της. Ο Σοφοκλής, ωστόσο με δεδομένο το ότι η Δηιάνειρα είχε δώσει σωστή αγωγή και ευγενή ανατροφή στα παιδιά της, δικαιώνει την ηρωίδα. Ο Ύλλος στο τέλος κατάλαβε το λάθος του και το πόσο απερίσκεπτα και άσχημα φέρθηκε στη μητέρα του και συντετριμμένος από τον άδικο χαμό της είπε τα εξής:

« ἰδὼν δ' ὁ παῖς ὤμωξεν· ἔγνω γὰρ τάλας τοῦργον κατ' ὀργὴν ὡς ἐφάψειεν τόδε, ὄψ' ἐκδιδαχθεὶς τῶν κατ' οἶκον οὐνεκα ἄκουσα πρὸς τοῦ θηρὸς ἔρξειεν τάδε. κἀνταῦθ' ὁ παῖς δύστηνος οὔτ' ὀδυρμάτων ἐλείπετ' οὐδέν, ἀμφὶ νιν γοώμενος, οὔτ' ἀμφιπίπτων στόμασιν, ἀλλὰ πλευρόθεν πλευρὰν παρὲς ἔκειτο πόλλ' ἀναστένων, ὥς νιν ματαίως αἰτία ἔμβλοιο κακῆ, κλαίων ὀθούνεκ' εἷς δυοῖν ἔσοιθ' ἅμα, πατρός τ' ἐκείνης τ', ὠρφανισμένος βίου », ¹²⁸ [Ο γιος της έσκουξε σαν την είδε, γιατί, ο μαύρος, ένιωσε πως αυτός με την οργή του την έσπρωξε κι αργά από τους ανθρώπους του παλατιού είχε μάθει ότι άθελά της γελασμένη απ' τον Κένταυρο είχε κάμει ό,τι έκαμε· κι έτσι ο δυστυχισμένος δάκρυα δεν άφησε που να μη χύσει θρηνολογώντας και γεμίζοντάς την με τα φιλιά του απάνω της πεσμένος, με το κορμί του δίπλα στο κορμί της βαριά βογγώντας, τι άδικα όλη εκείνη τη φριχτή κατηγορία είχε της ρίξει, κι έτσι μεμιάς θα μείνει ορφανεμένος μαζί κι από πατέρα κι από μάνα. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Μάλιστα ο ποιητής και παιδαγωγός Σοφοκλής αποδεικνύει ότι το ηθικό χρέος που έχει τώρα ο νεαρός Ύλλος είναι να αποκαταστήσει τουλάχιστον τη μνήμη της μητέρας του. Τα παιδιά έχουν το ηθικό χρέος της συγγνώμης προς τους γονείς τους, γι'αυτό και στο στίχο 1136 απευθυνόμενος εις τον πατέρα του, βλέποντάς τον ως μεσάζοντα άγγελου, φαίνεται πως έχει μετανιώσει για όσα είπε στη μητέρα του και δηλώνει τη συγγνώμη του:

¹²⁸ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ. 932-942.

«ἄπαν τὸ χρῆμ' ἤμαρτε χρηστὰ μωμένη»,¹²⁹ [Νά, για να ξέρεις όλα· έσφαλ' εκεί που πήγαινε ζητώντας καλό να κάμει. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Η μεταμέλεια του Ύλλου είναι φανερή αφού πλέον γνωρίζει την αλήθεια για τη μητέρα του. Αυτό αποτελεί την ηχηρή θέση του Σοφοκλή ως προς το ηθικό μέρος του χρέους των παιδιών προς τους γονείς τους, που αφορά την τιμή προς αυτούς.

Ο Σοφοκλής στο έργο του μέσα από τη σχέση του Ηρακλή με το γιο του Ύλλο διδάσκει στους νέους της εποχής την υπακοή των τέκνων εις το πρόσωπο του πατέρα. Ο Ηρακλής, καλώντας το γιο του κοντά του και φανερώνοντας τις τελευταίες του επιθυμίες, απαιτεί από το γιο του τυφλή υπακοή στις θελήσεις του: «ὦ παῖ, πρόσσελθε, μὴ φύγῃς τούμὸν κακόν, μηδ' εἴ σε χρῆ θανόντι συνθανεῖν ἐμοί»,¹³⁰ [Ελα, γιε μου, κοντά και μη μ' αφήσεις στη συφορά μου, κι αν ακόμα πρέπει ν' αποθάνεις μαζί μου, ν' αποθάνεις. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης] και συνεχίζει: «σὺ δ' οὖν ἄκουε τοῦργον· ἐζήκεις δ' ἵνα φανεῖς ὅποιος ὦν ἀνὴρ ἐμὸς καλῆ»,¹³¹ [Άκου λοιπόν τί έχεις εσύ να κάμεις κι ήρθ' η ώρα να το δείξεις αν αξίζεις στ' αλήθεια να σε λένε γιο δικό μου. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Στη συνέχεια μέσα από τα λόγια του Ηρακλή ο Σοφοκλής διδάσκει στους νέους τη μεγάλη αξία της γενναιότητας και της ψυχραιμίας στις δύσκολες στιγμές που αντιμετωπίζουν. Ο Ηρακλής απαιτεί από το γιο του να είναι ψύχραιμος και να παραδειγματιστεί από τη θυσία του «γούου δὲ μηδὲν εἰσίτω δάκρυ, ἀλλ' ἀστένακτος κἀδάκρυτος, εἴπερ εἴ τοῦδ' ἀνδρός, ἔρξον»¹³² [δίχως να κλάψεις και να χύσεις δάκρυ, μα αστέναχτος κι αδάκρυτος, αν είσαι δικός μου γιος, αυτά που λέω να κάμεις· Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Μάλιστα ο πατέρας του μπροστά στην απαίτησή του να κάνει ο γιος του υπάκουα τα όσα του λέει, σε περίπτωση που ο νέος δεν τα ακολουθήσει, θα τον βαραίνει η κατάρα του από τα βάθη του Άδη, όπως χαρακτηριστικά λέγεται στους στίχους: «μενῶ σ' ἐγὼ καὶ νέρθεν ὦν ἀραῖος εἰσαεὶ βαρύς»¹³³ [αλλιώς και κάτω από τη γη που θα 'μαι θα σε βαραίνει αιώνια η κατάρά μου. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Ο νεαρός Ύλλος, με όλο το σθένος της νιότης που τον διακατέχει, αντιδρά «ἀλλ'

¹²⁹ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ 1136.

¹³⁰ ό.π. στ. 797-798.

¹³¹ ό.π. στ. 1157-1158.

¹³² ό.π. στ. 1199-1201.

¹³³ ό.π. στ. 1201-1202.

ἐκδιδαχθῶ δῆτα δυσσεβεῖν, πάτερ;»¹³⁴ [Μα πρέπει λοιπόν κι εγώ, πατέρα μου, να μάθω νά εμιαι ασεβής; Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Δε θέλει να παντρευτεί την Ιόλη που του υποδεικνύει ο πατέρας του, άλλωστε θεωρεί ότι αυτή ήταν και η αιτία του κακού για την οικογένειά του. Στο τέλος όμως θα κάνει το θέλημα του πατέρα του και θα πραγματοποιήσει ως ικανός και άξιος γιος τις επιθυμίες του πατέρα του.

Ο Σοφοκλής και στο έργο του αυτό παρουσιάζει τη σπουδαιότητα των χρησμών στη ζωή. Μάλιστα στις *Τραχίνιες* οι δύο χρησμοί που αναφέρονται, αποτελούν την επιφάνεια του Δία. Στην τραγωδία αυτή διαφαίνεται ολοκάθαρα η πίστη πως το παρελθόν καθορίζει το μέλλον. Ο πρώτος χρησμός απαντάται στους παρακάτω στίχους, διά στόματος της Δηϊάνειρας: «*ΔΗ. σχεδὸν δ' ἐπίσταμαί τι πῆμ' ἔχοντά νιν· χρόνον γὰρ οὐχὶ βαιόν, ἀλλ' ἤδη δέκα μῆνας πρὸς ἄλλοις πέντ' ἀκήρυκτος μένει. κάστιν τι δεινὸν πῆμα· τοιαύτην ἐμοὶ δέλτον λιπὼν ἔστειχε, τὴν ἐγὼ θαμὰ θεοῖς ἀρῶμαι πημονῆς ἄτερ λαβεῖν.*»¹³⁵ [και σαν να το 'χω βέβαιο πως τον βρήκε κάποιο κακό, γιατί' όχι λίγο χρόνο μα πάνε τώρα δεκαπέντε μήνες που μένει δίχως μηνυτή να στείλει. Κάποιο κακό μεγάλο τρέχει· τέτοιες γραφές μού άφησε φεύγοντας, που εγώ συχνά στους θεούς εύχομαι, μην είναι για συφορά μου που τις έχω πάρει. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Ακολουθῶς: «*ΔΗ. ἄρ' οἶσθα δῆτ', ὦ τέκνον, ὡς ἔλειπέ μοι μαντεῖα πιστὰ τῆσδε τῆς χώρας πέρι;*

ΥΑ. τὰ ποῖα, μήτερ; τὸν λόγον γὰρ ἀγνοῶ.

ΔΗ. ὡς ἢ τελευτὴν τοῦ βίου μέλλει τελεῖν, ἢ τοῦτον ἄρας ἄθλον ἐς τό γ' ὕστερον τὸν λοιπὸν ἤδη βίον εὐαίων' ἔχειν.»¹³⁶

[*ΔΗΙ. Τάχα να ξέρεις, γιε μου, τί χρησμούς μου άφησε καθαρούς γι' αυτή τη χώρα;*

ΥΛΛ. Τους ποιούς, μητέρα; είδηση δεν έχω.

ΔΗ. Πως ή το τέλος θά 'βρει της ζωής του, ή πως αν βγάλει πέρ' αυτό τον άθλο, ύστερα τις επίλοιπές του μέρες ευτυχισμένες πια θα τις περάσει. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

¹³⁴ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ. 1245.

¹³⁵ ό.π. στ. 43-48.

¹³⁶ ό.π. στ. 76-81.

Ομοίως: «**ΔΗ**: τοιαῦτ' ἔφραζε πρὸς θεῶν εἰμαρμένα τῶν Ἡρακλείων ἐκτελεντᾶσθαι πόνων, ὡς τὴν παλαιὰν φηγὸν ἀυδήσαι ποτε Δωδῶνι δισσῶν ἐκ πελειάδων ἔφη. καὶ τῶνδε ναμέρτεια συμβαίνει χρόνου τοῦ νῦν παρόντος ὡς τελεσθῆναι χρεῶν».¹³⁷ [γραμμένο ἀπ' τοὺς θεοὺς, τέτοιο νὰ πάρουν οἱ ἄθλοι τοῦ τέλους, ὅπως μια φορὰ τοῦ το 'πε στη Δωδώνη ἡ ἀρχαία ἡ δρῦα με τὴ φωνὴ τῶν δυο περιστεριῶ τῆς. Καὶ συμφωνεῖ τώρα ο καιρὸς που πρέπει ὅλων αὐτῶν νὰ πάρει ἡ ἀλήθεια τέλος'. Μτφ. I. N. Γρυπάρης]. Διὰ στόματος χοροῦ: «**ΧΟ**. ἴδ' οἶον, ὧ παῖδες, προσέμειξεν ἄφαρ τοῦπος τὸ θεοπρόπον ἡμῖν τᾶς παλαιφάτου προνοίας, ὃ τ' ἔλακεν, ὅποτε τελεόμηνος ἐκφέρου δωδέκατος ἄροτος, ἀναδοχὰν τελεῖν πόνων τῷ Διὸς αὐτόπαιδι· καὶ τὰδ' ὀρθῶς ἔμπεδα κατουρίζει. πῶς γὰρ ἂν ὁ μὴ λεύσσων ἔτι ποτ' ἔτ' ἐπίπονον ἔχοι θανῶν λατρείαν;»¹³⁸ [**ΧΟΡ**. Δείτε, παιδιά, πῶς μεμιάς βγήκε μπροστὰ μας σωστός τῆς προφητείας τῆς παλιάς ο θεόσταλτος λόγος, που πρόλεγε πως ὅταν θὰ 'κλεινε τέλεια μ' ὅλους τοὺς μήνες τοῦ ο δωδέκατος χρόνος, τότε θὰ κάμουμε στάση τα βάσανα τ' ἀκριβοῦ γιου τοῦ Δία· καὶ νὰ που τῶρ' ὅλα αὐτὰ τραβούνε πρῖμα στο τέρμα. Γιατί, πῶς ἓνας που κλείσει τα μάτια στο φως καὶ πεθαμένος ἀκόμα θενά 'χε βαριούς μόχτους καὶ λάτρες; Μτφ. I. N. Γρυπάρης].

Καὶ τέλος δια τοῦ ἰδίου τοῦ Ἡρακλή: «**ΗΡ**. φανῶ δ' ἐγὼ τούτοισι συμβαίνοντ' ἴσα μαντεῖα καινά, τοῖς πάλαι ξυνήγορα, ἃ τῶν ὀρείων καὶ χαμαικοιτῶν ἐγὼ Σελλῶν ἐσελθῶν ἄσος ἐξεγραψάμην πρὸς τῆς πατρώας καὶ πολυγλώσσου δρυός, ἧ μοι χρόνῳ τῷ ζῶντι καὶ παρόντι νῦν ἔφρασκε μόχθων τῶν ἐφεστώτων ἐμοὶ λύσιν τελεῖσθαι· κἀδόκουν πράξειν καλῶς. τὸ δ' ἦν ἄρ' οὐδὲν ἄλλο πλὴν θανεῖν ἐμέ. τοῖς γὰρ θανοῦσι μόχθος οὐ προσγίγνεται. ταῦτ' οὖν ἐπειδὴ λαμπρὰ συμβαίνει;»¹³⁹ [Μα θὰ σου πῶ καὶ νέους χρησμούς, που βγαίνουν σαν τοὺς παλιούς καὶ συμφωνοῦν μαζί τους, που ἔλαβ' ἀπ' τὴν πολύφωνη τὴ δρῦα τοῦ Δωδωναίου τοῦ Δία, τότε που πήγα στῶν βουνίστιων Σελλῶν τὸ ἅγιο τὸ δάσος καὶ τοὺς φυλάω γραμμένους· λοιπὸν λένε πως αὐτὸ τον καιρὸ που εἴμαστε τώρα θενά 'βρω ἀπαλλαγὴ ἀπ' τα βάσανά μου πού εἶχα ὡς τώρα· μα αὐτὸ δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο, παρὰ πως θὰ πεθάνω· γιὰτ' οἱ νεκροὶ βάσανα πια δὲν ἔχουν. Ἀφοῦ λοιπὸν αὐτοὶ οἱ χρησμοί, παιδί μου, φανερά βγαίνουν. Μτφ. I. N. Γρυπάρης].

¹³⁷ Σοφοκλῆς, *Τραχίνιαι* στ. 169-174.

¹³⁸ ὁ.π. στ. 821-830.

¹³⁹ ὁ.π. στ. 1164-1174.

Ο πρώτος χρησμός φαίνεται ολοκάθαρα ότι προλέγει το θάνατο του Ηρακλή. Είχε ληφθεί από το ιερό Μαντείο του Διός, από την αρχαία προφητική *φηγόν* στη Δωδώνη. Τον χρησμό αυτό, όπως αποκαλύπτεται, τον είχε αφήσει γραπτώς (στη *δέλτον*), στη Δηιάνειρα. Κατά το δεύτερο χρησμό, ο οποίος είναι παλαιότερος και επίσης ειλημμένος από το Δία, ο Ηρακλής επρόκειτο να πεθάνει από έναν νεκρό: «έμοι γάρ ἦν πρόφαντον ἐκ πατρὸς πάλαι, πρὸς τῶν πνεόντων μηδενοῦ θανεῖν ποτε, ἀλλ' ὅστις Ἴιδου φθίμενος οἰκήτωρ πέλοι ὄδ' οὖν ὁ θῆρ Κένταυρος, ὡς τὸ θεῖον ἦν πρόφαντον, οὕτω ζῶντά μ' ἔκτεινεν θανών.»¹⁴⁰ [Εμένα ειχε ο πατέρας μου από χρόνια δώσει χρησμό πως ζωντανός κανένας τη ζωή δε θα μου ἔπαιρνε, μα κάποιος που θα ἔτανε στον Ἄδη, πεθαμένος. Αυτός λοιπόν ο Κένταυρος, έτσι όπως ήταν ο θεῖος χρησμός, μ' ἔχει σκοτώσει το ζωντανόν εμένα ο πεθαμένος. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Φαίνεται ολοκάθαρα ότι το άλλοτε θύμα Νέσσοσ μετατρέπεται τώρα σε θύτη κι όπως θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ο νεκρός σκοτώνει τον ζωντανό.

Ο Σοφοκλής είναι πιστός στη διδασκαλία της ηθικής. Με την τραγωδία του αυτή αναλύει πολλές αρχές και αξίες, που οφείλει να ακολουθεί ο κάθε άνθρωπος. Το μήνυμά του είναι σαφές, η ευτυχία και η δυστυχία στη ζωή εναλλάσσονται περιοδικά μέσα σε αυτήν, το μέλλον είναι αβέβαιο για όλους. Ο άξιος άνθρωπος οφείλει να επιδιώκει τη δόξα, αλλά πάντοτε αξιοπρεπώς, αφού ηθική αναγνώριση αποτελεί θεμελιακό κοινωνικό χρέος, ώστε μέσα από αυτό η ανθρώπινη φύση να επιδίδεται με μεγαλύτερη προθυμία και γενναιότητα σε ευγενείς πράξεις.

¹⁴⁰ Σοφοκλής, *Τραχίνιαι* στ. 1159-1163.

3.4 Οιδίπους Τύραννος

Ο *Οιδίπους Τύραννος* πιθανότατα διδάχτηκε στο πρώτο μισό της δεκαετίας (430-420π.Χ.),¹⁴¹ εικάζεται δε ότι παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 428 π.Χ.¹⁴² Είναι ένα έργο ακμής όχι μόνο από φιλοσοφική άποψη, αλλά και από άποψη πληρότητας και τελειότητας του δραματικού ύφους. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε μάλιστα ότι είναι πρότυπο τραγωδίας στην πραγματεία του *Περί Ποιητικής*.

Οι συχνές αναφορές στο έργο αυτό του Σοφοκλή, αποδεικνύουν ότι ο Αριστοτέλης ξεχώριζε τον *Οιδίποδα* του Σοφοκλή ως έργο με τέλεια δομή, σύνθεση και πλοκή και πολύ στοχευμένα θεωρούσε ότι αποτελεί υπόδειγμα τραγωδίας. Στις αναφορές στους παρακάτω στίχους, διαφαίνεται ολοκάθαρα ο παραπάνω ισχυρισμός: «...οἷον ἐν τῷ Οἰδίποδι..., τῶν ἐν μεγάλῃ δόξῃ ὄντων καὶ εὐτυχία, οἷον Οἰδίπους καὶ Θυέστης καὶ οἱ ἐκ τῶν τοιούτων γενῶν ἐπιφανεῖς ἄνδρες..., νῦν δὲ περὶ ὀλίγας οἰκίας αἰ κάλλιστα τραγωδία συντίθενται, οἷον περὶ Ἀλκμέωνα καὶ Οἰδίπου καὶ Ὀρέστην καὶ Μελέαγρον καὶ Θυέστην καὶ Τήλεφον καὶ... δεῖ γὰρ καὶ ἄνευ τοῦ ὄρᾶν οὕτω συνεστάναι τὸν μῦθον ὥστε τὸν ἀκούοντα τὰ πράγματα γινόμενα καὶ φρίττειν καὶ ἐλεεῖν ἐκ τῶν συμβαινόντων· ἅπερ ἂν πάθοι τις ἀκούων τὸν τοῦ Οἰδίου μῦθον..., ἔστιν δὲ πρᾶξι μὲν, ἀγνοοῦντας δὲ πρᾶξι τὸ δεινόν, εἴθ' ὕστερον ἀναγνωρίσαι τὴν φιλίαν, ὥσπερ ὁ Σοφοκλέους Οἰδίπους· τοῦτο μὲν οὖν ἔξω τοῦ δράματος..., ἄλογον δὲ μηδὲν εἶναι ἐν τοῖς πράγμασιν, εἰ δὲ μή, ἔξω τῆς τραγωδίας, οἷον τὸ ἐν τῷ Οἰδίποδι τῷ Σοφοκλέους..., πασῶν δὲ βελτίστη ἀναγνώρισις ἢ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων, τῆς ἐκπλήξεως γινομένης δι' εἰκότων, οἷον ἐν τῷ Σοφοκλέους Οἰδίποδι..., ὥσπερ Οἰδίπους τὸ μὴ εἰδέναι πῶς ὁ Λάιος ἀπέθανεν..., τὸ γὰρ ἀθροώτερον ἢ διον ἢ πολλῶν κεκραμένον τῷ χρόνῳ, λέγω δ' οἷον εἴ τις τὸν Οἰδίπου θεῖη τὸν Σοφοκλέους ἐν ἔπεσιν ὅσοις ἢ *Ἰλιάς*...».¹⁴³

¹⁴¹ Lesky (1981) 407· Μαρκαντωνάτος (1978) 22.

¹⁴² Μούρτου–Παραδεισοπούλου (2015-2016) 166.

¹⁴³ Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του αυτό έχει ως υπόδειγμα της δραματικής τέχνης. Πβ.1452a 24; 1453a 11,20· 1453b 7,31· 1454b 8· 1455a 18· 1460a 30·1462b 2.

Η υπόθεση πολύ συνοπτικά αναφέρεται στο χρησμό που λαμβάνει ο Λάιος, βασιλιάς της Θήβας ότι θα φονευθεί από το ίδιο του το παιδί, το οποίο μάλιστα θα παντρευτεί τη μητέρα του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όταν γεννήθηκε ο Οιδίποδας, ο Λάιος μαζί με τη γυναίκα του να τον εγκαταλείψουν στο όρος Κιθαιρώνα, αφού του τρύπησαν τα πόδια. Εκεί τον βρήκε ένας βοσκός, ο οποίος τον έσωσε και τον έδωσε σε άλλο βοσκό, από τον οποίο παραδόθηκε στο Βασιλιά της Κορίνθου Πόλυβο και στη σύζυγό του Μερόπη, καθώς ήταν άτεκνοι. Αυτοί τον ονόμασαν Οιδίποδα, (οιδέω+πούς), δηλαδή με οίδημα στα πόδια. Όταν μεγάλωσε ο Οιδίποδας, κάποιος τον αποκάλεσε νόθο, γεγονός που τον οδήγησε στην πορεία αναζήτησης της αλήθειας, όπως αποκαλύπτει στους στίχους: *«άνηρ γὰρ ἐν δείπνοις μ' ὑπερπλησθεὶς μέθης καλεῖ παρ' οἴνω πλαστός ὡς εἶην πατρί. κάγῳ βαρυνθεὶς τὴν μὲν οὔσαν ἡμέραν μόλις κατέσχον, θάτέρα δ' ἰὼν πέλας μητρὸς πατρὸς τ' ἤλεγχον· οἱ δὲ δυσφόρως τοὔνειδος ἤγον τῷ μεθέντι τὸν λόγον. κάγῳ τὰ μὲν κείνοιν ἑτερπόμην, ὅμως δ' ἔκνιζέ μ' αἰεὶ τοὔθ'· ὑφεῖρπε γὰρ πολὺ λάθρα δὲ μητρὸς καὶ πατρὸς πορεύομαι Πυθῶδε, καὶ μ' ὁ Φοῖβος ὦν μὲν ἰκόμην ἄτιμον ἐξέπεμψεν...»*¹⁴⁴ [Κάποιος στο δείπνο μεθυσμένος και πάνω στο κρασί εἶπε πως εἶμαι ψεύτικος, πλαστός του πατέρα μου γιος. Το πήρα βαριά· κρατήθηκα την ίδια μέρα. Ὅμως την ἄλλη μέρα πήγα στη μάνα μου και στον πατέρα και τους ρώτησα. Δυσφόρησαν για κείνον που με πρόσβαλε και ἔγω χαιρόμουν την οργή τους. Ὅμως τ' αγκάθι με τρυπούσε συνεχῶς και πλήγωνε το νου μου. Πηγαίνω στους Δελφούς κρυφά απ' τους γονεῖς μου, αλλά ο Φοῖβος μ' ἐδίωξε, με περιφρόνησε, δεν ἀπάντησε στο ἐρώτημά μου. Μτφ. Κ. Μύρης].

Ἔτσι πήγε στους Δελφούς, όπου εκεί ἔμαθε ότι θα σκοτώσει τον πατέρα του και θα παντρευτεί τη μητέρα του. Θεωρώντας πως οι Κορίνθιοι εἶναι οι πραγματικοὶ του γονεῖς και επειδή φοβόταν μήπως πραγματοποιήσει τα ὅσα ἀποκάλυψε ο χρησμός, ἔφυγε ἀπὸ την Κόρινθο. Στο δρόμο, συνάντησε το Λάιο και -μη γνωρίζοντας ποιος εἶναι- τον σκότωσε. Φτάνοντας στη Θήβα, ἔλυσε το αἶνιγμα της Σφίγγας,¹⁴⁵ σώζοντας την πόλη. Στέφθηκε νέος βασιλιάς και παντρεύτηκε την Ιοκάστη, ἀγνοώντας ότι εκείνη εἶναι η μητέρα του.

¹⁴⁴ Σοφοκλῆς, *Οιδίπους Τύραννος* στ. 779-788.

¹⁴⁵ Στην Ελληνική μυθολογία η Σφίγγα ἦταν ἕνα τέρας, που όπου βρισκόταν ἔφερνε κακοτυχία και καταστροφή. Αναπαριστάται ὡς φτερωτό λιοντάρι με κεφάλι γυναίκα ἢ ὡς γυναίκα με πέλματα

Η πλοκή της τραγωδίας *Οιδίπους Τύραννος* του Σοφοκλή αρχίζει από το σημείο, εκείνο όπου τη Θήβα την έχει πλήξει νέος λοιμός και ο Οιδίποδας, ως βασιλιάς-κυρίαρχος, καλείται να σώσει την πόλη του. Νέος χρησμός επιτάσσει να βρεθεί ο δολοφόνος του Λαίου, γιατί η παρουσία του στη Θήβα είναι αυτή που μαιώνει την πόλη. Κατά την αναζήτηση του δολοφόνου, ο Οιδίποδας ανακαλύπτει, αλλά και αποκαλύπτει την αλήθεια και φυσικά την αλήθεια της ίδιας της ταυτότητάς του. Ο Οιδίποδας αναφέροντας: «ἀλλ' ἐξύπαρχῆς αὖθις αὖτ' ἐγὼ φανῶ»¹⁴⁶ [Εγώ θα φτάσω στην αρχή και την αλήθεια μες στο φως θα φανερώσω], φέρνει τα τετελεσμένα στο φως, ενώ η Ιοκάστη αυτοκτονεί κι ο ίδιος αυτοτυφλώνεται και ζητά να εξοριστεί από την πόλη.

Ο Οιδίποδας αποτελεί χαρακτηριστικό πρόσωπο της άγνοιας. Είναι το σύμβολο του ανθρώπου που αγωνίζεται αδιάκοπα να βρει τα μυστικά της ζωής. Αναζητητά την αλήθεια και επιδιώκει την απόκτηση της γνώσης, ακόμα κι αν αυτή η αλήθεια τον οδηγεί στην καταστροφή του. Ο τραγικός σοφόκλειος ήρωας αποτελεί το συνώνυμο της άγνοιας, δηλαδή της έλλειψης της γνώσης. Ο γάμος του με τη μητέρα του, η πρωτύτερη δολοφονία του πατέρα του, καθώς και η απόκτηση παιδιών με τη μητέρα του, δείχνουν την ποιητική αποτύπωση των συνεπειών της άγνοιας και το μυθολογικό φόβο των θνητών για το άγνωστο. Ο Οιδίποδας, καθώς συνειδητοποιεί την αλήθεια, είναι αποφασισμένος να αναλάβει τις ευθύνες του και να επωμιστεί τις συνέπειες των πράξεων του με γενναιότητα, θάρρος και τόλμη.

Ο Σοφοκλής μέσα από τον Οιδίποδα εστιάζει στη σημαντικότητα της αποδοχής της αλήθειας, αλλά και τον πόνο που εμπεριέχει η γνώση έναντι της άγνοιας. Ο ήρωας αποτελεί την τραγικότερη μορφή στην όλη έκταση του έργου του Σοφοκλή, ο οποίος παρόλα τα δεινά που τον κατακεραυνώνουν, αναζητά αδιάκοπα την αλήθεια της ταυτότητάς του. Μέσα από τη διδασκαλία του σχετικά με τη σπουδαιότητα της αληθούς γνώσης επιδιώκει τη λύτρωση του ανθρώπου από τις υπερφυσικές δυνάμεις της μοίρας, αλλά και του άγχους και των προκαταλήψεων που επιφέρει η μοιρολατρεία. Η ελευθερία αποτελεί βασικό κι απαράβατο όρο της

και στήθη λιονταριού, ουρά ερπετού και φτερά πτηνού. Το όνομά της προέρχεται από τη λέξη σφίγγω.

¹⁴⁶ Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* στ. 132.

παιδείας και βασίζεται κατά το Σοφοκλή στη δυνατότητα άσκησης της βούλησης, στην οποία προσδίδει εξέχουσα σημασία. Η ακεραιότητα του ήρωα φαίνεται πως θριαμβεύει μέχρι τέλους. Μέσα από τον αγώνα που κάνει ο Οιδίποδας ξεπερνά όλες τις δοκιμασίες του με πίστη και θάρρος, με δύναμη και ηθικό σθένος. Ο Σοφοκλής εξαίρει το δώρο της ελευθερίας, το οποίο ωστόσο πρέπει να περιορίζεται στα όρια της ανθρώπινης φύσης. Η ευγενική αυτή φύση του ανθρώπου για το Σοφοκλή διακρίνεται στο να συντρέχει στο συνάνθρωπο, να διατηρεί ακέραιο το ήθος και τη συνέπειά του, να καταστά τον άνθρωπο ικανό όχι μόνο να αντισταθεί σε οποιοδήποτε πειρασμό, αλλά και να εξελιχθεί από κοινός άνθρωπος σε ιδεώδη προσωπικότητα.

Στο έργο του Σοφοκλή η ηθική καταλαμβάνει περίοπτη θέση, αφού ο ηθικός αγώνας του ήρωα είναι διαρκής και επίπονος. Ο Σοφοκλής ως παιδαγωγός δεν ενδιαφέρεται να δημιουργεί την αίσθηση του ωραίου και μόνο, αλλά να προβάλλει και να ξεχωρίζει την αληθή ηθική φύση του ανθρώπου δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στην ψυχική ευγένειά του. Στους στίχους 863-910 στο Β΄στάσιμο φαίνεται ολοκάθαρα από τα λόγια του χορού η πρόθεση του ποιητή να προασπίσει την ηθική υπόσταση του ανθρώπου και να μαστιγώσει την αδυσώπητη ηθική και θρησκευτική παράλυση της Αθήνας της εποχής.

Η θέση του Πλάτωνα περί του κόσμου των ιδεών καθώς και της θείας ουσίας των νόμων φαίνεται ολοκάθαρα να προϋπάρχει στο έργο του Σοφοκλή *Οιδίποδας*, καθώς ο τραγικός ποιητής υποστηρίζει ότι οι νόμοι δεν είναι δημιουργήματα της ανθρώπινης φύσης, αλλά θεϊκή δωρεά: *«ὧν νόμοι πρόκεινται ὑψίποδες, οὐρανίαν δι' αἰθέρι τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος πατήρ μόνος, οὐδέ νιν θνατὰ φύσις ἀνέρων ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λάθα κατακοιμάσῃ· μέγας ἐν τούτοις θεός, οὐδὲ γηράσκει, ὕβρις φυτεύει τύραννον· ὕβρις, εἰ πολλῶν ὑπερπλησθῆ μάταν, ἃ μὴ ἴπικαιρα μηδὲ συμφέροντα, ἀκρότατα γεῖσ' ἀναβᾶσ' ἀπότομον ὄρουσεν εἰς ἀνάγκαν ἔνθ' οὐ ποδὶ χρησίμῳ χρῆται. τὸ καλῶς δ' ἔχον πόλει πάλαισμα μήποτε λῦσαι θεὸν αἰτοῦμαι. Θεὸν οὐ λήξω ποτὲ προστάταν ἴσχων. εἰ δέ τις ὑπέροπτα χερσὶν ἢ λόγῳ πορεύεται, Δίκας ἀφόβητος, οὐδὲ δαιμόνων ἔδη σέβων, κακά νιν ἔλοιτο μοῖρα, δυσπότημου χάριν χλιδαῖς...»*¹⁴⁷ [Νόμοι βαθύρριζοι τα θέμελά τους, τέκνα των ουρανῶν αιθερογέννητα,

¹⁴⁷ Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* στ. 865-887.

έχουν μοναδική πατρίδα τους τον Όλυμπο· φύση θνητή δεν τους εγέννησε και δεν βυθίζονται ποτέ στις λησμονιάς τον ύπνο. Μέγας θεός, αγέραστος, τους εμψυχώνει. Ύβρις φυτεύει τύραννον. Αν όμως σαν τον ποταμό η έπαρση σηκώνει ματαιότητα, αν κατεβάσει φέρνοντας παράκαιρα δεινά κι αν ανεβεί στην κορυφή της στέγης, απότομα γκρεμίζεται στα βάθη της ανάγκης και με το πόδι στο κενό παραπατά· το θεό παρακαλώ να μην πάψει να παλεύει για της πόλης το καλό. Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου. Αν κάποιος πράττοντας και λέγοντας πορεύεται τον υπερόπτη δρόμο, όποιος τη Δίκη δε φοβάται κι όποιος δε σέβεται τα ιερά τεμένη των θεών, ας λάβει μοίρα δεινή για την ανόσια χλιδή της έπαρσής του. Μτφ. Κ. Μύρης]. Είναι ορατό ότι διδάσκει τον ιδιαίτερο ρόλο που κατέχει η ηθική αξίωση του ανθρώπου.

Θεμελιακή αρχή διδασκαλίας για το Σοφοκλή είναι η δικαιοσύνη, η οποία αποτελεί και το κύριο γνώρισμα του αληθινού ανθρώπου. Στο στίχο 614 ο δημιουργός τονίζει τη σημασία της δικαιοσύνης και του δίκαιου στη ζωή του ανθρώπου: «*ἐπεὶ χρόνος δίκαιον ἄνδρα δείκνυσιν μόνος*»,¹⁴⁸ [αφού τον άνθρωπο το δίκαιο ο χρόνος δικαιώνει. Μτφ. Κ. Μύρης]. Η ανθρώπινη δυστυχία έχει ως κύρια αιτία την αδικία, την οποία αποτρέπει μέσα από τη διδασκαλία του ο Σοφοκλής να την ακολουθήσουν οι νέοι ως στάση ζωής.

Ο Σοφοκλής αναδεικνύει την υπεροχή του θείου έναντι των ανθρώπινων επιθυμιών: «*ἀλλ' ἀναγκάσαι θεοὺς ἂν μὴ θέλωσιν οὐδ' ἂν εἴς δύναιτ' ἀνήρ*»,¹⁴⁹ [Μα ποιος μπορεί να εξαναγκάσει τους θεούς, χωρίς να θέλουν. Μτφ. Κ. Μύρης]. Ο ίδιος ο Σοφοκλής, ως βαθύτατα ευλαβής συμβάλλει στη θρησκευτική αγωγή των νέων. Στον Οιδίποδα οι φρικιαστικές αποκαλύψεις αν και επιφέρουν συναισθηματικές μεταπτώσεις, δεν κλονίζουν την πίστη του Χορού των γερόντων, όπως φαίνεται στο στίχο: «*θεὸν οὐ λήξω ποτὲ προστάταν ἴσχων*»,¹⁵⁰ σε αυτόν ο ποιητής υποστηρίζει ότι [Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου. Μτφ. Κ. Μύρης]. Μάλιστα στο φόβο της κατάλυσης της θρησκείας ο Σοφοκλής επικαλείται την επαγρύπνιση του Δία: «*ὦ κρατύνων, εἴπερ ὄρθ' ἀκούεις, Ζεῦ, πάντ' ἀνάσων, μὴ λάθοι σὲ τάν τε σὺν ἀθάνατον*

¹⁴⁸ Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* στ. 614.

¹⁴⁹ *ό.π.* στ. 280-281.

¹⁵⁰ *ό.π.* στ. 881.

*αἰὲν ἀρχάν»*¹⁵¹ [Αλλ', ω παντοκράτορα Ζευ, αν αληθεύει τ' όνομά σου, του σύμπαντος κόσμου δυνάστη, να μη νοθεύσεις την αθάνατη ισχύ σου].

Σε συγκεκριμένα χωρία του έργου του, ο Σοφοκλής διδάσκει ότι ως βαρύτερη αιτία αυταπάτης και αυτοκαταστροφής του ανθρώπου αποτελούν πολλές φορές και οι προηγούμενες επιτυχίες του. Καταδικάζει την έπαρση και τον εγωισμό, όπως στην περίπτωση του Οιδίποδα που παραλογίζεται υπερεκτιμώντας την ευφύια του, στην οποία αποδίδει την οποιαδήποτε νίκη του: «*ἀλλ' ἐγὼ μολῶν, ὁ μὴδὲν εἰδὼς Οἰδίπους, ἔπαυσά νιν, γνώμη κυρήσας οὐδ' ἀπ' οἰωνῶν μαθῶν*»,¹⁵² [Εγώ σαν ήρθα ο ανιδιοτελής και ανίδεος Οιδίπους της έκλεισα το στόμα μια για πάντα χωρίς σημάδια κι οιωνούς, μονάχα με το στοχασμό. Μτφ. Κ. Μύρης]. Η απάντηση του Τειρεσία επιβεβαιώνει την άποψη του Σοφοκλή για τη σημαντικότητα του συνετισμού, αφού η εγωιστική αδιαλλαξία είναι αυτή που οδηγεί στην παραφροσύνη: «*αὕτη γε μέντοι σ' ἡ τύχη διώλεσεν*».¹⁵³ Η τύχη και η συγκυρία είναι αυτή που καταστρέφει τους ανθρώπους.

Ο Σοφοκλής μέσα από μια υποδειγματική διδασκαλία τονίζει τη σημασία του εθνικού συναισθήματος μέσα από την απάντηση του Κρέοντα: «*κάμοι πόλεως μέτεστιν, οὐχὶ σοὶ μόνῳ*»,¹⁵⁴ [Δεν είσαι μόνος· είμαι πολίτης κι εγώ. Μτφ. Κ. Μύρης]. Ο Σοφοκλής επισημαίνει ότι η πατρίδα ανήκει σε όλους τους πολίτες, οι οποίοι συμμετέχουν ισότιμα στα κοινά. Η αρχή της δημοκρατικής αγωγής αποτελεί κίνητρο μάθησης και αρετής για τους νέους.

Σημαντική αρχή που προτάσσει ο Σοφοκλής για τη διαμόρφωση της υγιούς σχέσης μεταξύ αρχομένων και αρχούμενων είναι η γνήσια φιλία. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι ο ηγέτης κατοχυρώνει τη θέση του έχοντας δίπλα του συνετούς και αληθινούς φίλους. Διδάσκει την αξία της αληθινής φιλίας: «*φίλον γὰρ ἐσθλὸν ἐκβαλεῖν ἴσον λέγω*

¹⁵¹ Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* στ. 902-903.

¹⁵² ό.π. στ. 396-398.

¹⁵³ ό.π. στ. 442.

¹⁵⁴ ό.π. στ. 630.

καὶ τὸν παρ' αὐτῷ βίοτον, ὃν πλεῖστον φιλεῖ»,¹⁵⁵ [Ἄν τον καλό σου φίλο καταστρέψεις εἶναι σαν να ρημάξεις τη ζωή που λαχταράς να ζεις. Μτφ. Κ Μύρης].

Ο *Οιδίπους Τύραννος*, αποτελεί ένα έργο αξιωματικής διδασκαλίας, περιέχοντας θέματα ηθικής, πολιτικής, κοινωνικής και ανθρωπιστικής υπόστασης. Η φρόνηση, η δικαιοσύνη, η φιλία, η αλήθεια, η δημοκρατία και η συνεργασία είναι αρχές που οι νέοι πρέπει να υπηρετούν για το Σοφοκλή, προκειμένου να διαφυλάττουν την ακεραιότητα της προσωπικότητάς τους και την ιδιότητα του πολίτη.

Η τραγωδία αυτή αποτελεί ως τις μέρες μας ένα έργο με μεγάλη παιδευτική αξία. Έχει εμπνεύσει πολλούς δραματικούς ποιητές και συγγραφείς (Άττιος, Σενέκας, Κορνήλιος, Ρακίνας, Βολταίρος), οι οποίοι συνέθεσαν έργα με πρότυπο το σοφοκλείο *Οιδίποδα*, εξασφαλίζοντας στο μέτρο του δυνατού τη διαχρονικότητα του μύθου, χωρίς όμως, να φθάσουν σε καμία περίπτωση την κορυφαία ποιητική δημιουργία του Σοφοκλή.

¹⁵⁵ Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* στ. 611-612.

3.5 Αίας

Η τραγωδία *Αίας* γράφτηκε από το Σοφοκλή, μεταξύ 450 και 440 π.Χ., με αναφορά στο μύθο του Αίαντα, στον οποίο δεν αποδόθηκαν τα όπλα του Αχιλλέα ως πράξη τιμής μιας και ήταν ο δεύτερος πιο ανδρείος μεταξύ των Αχαιών, μετά τον Αχιλλέα. Για τον Αίαντα η αρετή στον κόσμο του είναι συνώνυμη της τόλμης και της ανδραγαθίας. Τα όπλα αποδόθηκαν στον Οδυσσέα, ο οποίος νικώντας τον Αίαντα εκπροσωπεί μια νέα αρετή, την ευστροφία, η οποία ντροπιάζει τη γενναιότητα του Αίαντα. Με αυτόν τον τρόπο βάλλεται η αριστοκρατική, ηρωική ηθική του Αίαντα, την οποία υποστηρίζει με τη φράση του: «ἀλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ χρῆ. πάντ' ἀκήκοας λόγον»,¹⁵⁶ [γιατί ο τίμιος ή πρέπει τίμια να ζει ή να πεθάνει έντιμος. Αυτό τα λέει όλα. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης].

Ο εσωτερικός κόσμος του ήρωα διακρίνεται για τα ψυχοσυναισθηματικά χαρακτηριστικά του, όπως είναι η μοναξιά, η ύβρις, ο εγωισμός, ο ναρκισσισμός, η ταπεινώση, η αδικία, η ντροπή. Αυτά δηλώνουν την εύθραυστη ανθρώπινη φύση του στη μεταβλητότητα του χρόνου, τους ηθικούς νόμους και τις αρχές που πρεσβεύει, τη συνειδητοποίηση του εγώ και του υπερεγώ. Επομένως ο ήρωας οδηγείται στην ηρωική αυτή πράξη της αφαίρεσης της ζωής του, η οποία στοχεύει στην εξάλειψη της ντροπής. Ο ήρωας συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά του ομηρικού ήρωα, αλλά σε υπερβολή, ώστε να φτάνει σε σημείο αυτοκαταστροφής.¹⁵⁷

Η αυτοχειρία, αν και δεν συνηθίζεται στα έργα του Σοφοκλή, στην περίπτωση του Αίαντα προστατεύει την αρετή και διασώζει τον ήρωα από την ντροπή. Στη λογική αυτή του Σοφοκλή πρέπει να γίνει αποδεκτή η πράξη του αυτή ως πράξη τιμής και ανδρείας. Αποτελεί για τον Αίαντα τη μόνη ασφαλή διέξοδο προκειμένου να αποδείξει στον πατέρα του τον Τελαμόνα ότι δεν είναι δειλός. Μάλιστα δεν αποτελεί μομφή ηθική, αφού δια στόματος της χήρας Τεκμήσης, ο Σοφοκλής ομολογεί την ύψιστη σημασία του θανάτου, αφού ο ίδιος ο Αίαντας τον επέλεξε όπως τον επιθυμούσε. Όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνεται στους στίχους:

¹⁵⁶ Σοφοκλής, *Αίας* στ. 479-480.

¹⁵⁷ Winnington-Ingram (1980) 96-97.

«Πεῖρά τις ζητητέα τοιάδ' ἀφ' ἧς γέροντι δηλώσω πατρὶ μή τοι φύσιν γ' ἄσπλαγχνος ἐκ κείνου γεγώς». ¹⁵⁸ [Πρέπει οπωσδήποτε να βρω τον τρόπο, στον γέροντα πατέρα μου να δείξω πως δεν γεννήθηκε δειλός ο γιος του. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Ο Αίας επιζητούσε το θάνατό του ως φως, το οποίο είναι σωτηρία του και η λύτρωσή του, όπως χαρακτηριστικά λέει: «ἰώ, [στρ.γ] σκότος, ἐμὸν φάος, ἔρεβος ᾧ φαεννότατον, ὡς ἐμοί, ἔλεσθ' ἔλεσθέ μ' οἰκήτορα», ¹⁵⁹ [ω συ, σκοτάδι φως δικό μου, ω έρεβος λαμπρό, πάρτε με σύνοικό σας, πάρτε με· αφού δεν είμαι άξιος. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης].

Ο Αίας εμφανίζεται ως ένας άλλος Οιδίποδας, καθώς μέσα στο σκοτάδι της ψυχοσυναισθηματικής του σύγχυσης βλέπει καθαρά ότι ο μοναδικός δρόμος για να δει, για να ελευθερωθεί, για να διώξει την ντροπή κι ό,τι τον βαραίνει, είναι ο δρόμος του θανάτου. Η απογοήτευσή του από το κατάντημά του είναι τόσο μεγάλη, ώστε ο θάνατος του φαίνεται ως φως λαμπρό και ως η μόνη δυνατή λύτρωσή του. ¹⁶⁰ Ο Αίας δε δέχεται κανένα συμβιβασμό και η εξιλέωσή του με τον ίδιο του τον εαυτό είναι ο θάνατος.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της Κωτσούλα, στο άρθρο της: «*Ο πλαστός λόγος του Αίαντα στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή*», τονίζονται τα εξής: «Η ζωή κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες ταπείνωσης και χλεύης, λόγω όσων προηγήθηκαν, ισοδυναμεί με θάνατο, ενώ ο θάνατος θα χαρίσει την αληθινή, ένδοξη ζωή και την αιωνιότητα. Οι κοσμικές αναλογίες στηρίζονται πάνω στην ίδια αυτή σκέψη.» ¹⁶¹ Το τραγικό παράδοξο εξιλεώνει τον ήρωα στον ίδιο του τον εαυτό. Ο Αίας αντιμετωπίζει με αξιοπρεπή τρόπο τη δοκιμασία της συντριβής του, αφού διέπραξε ύβρη στους θεούς. Η σοφόκλεια τραγωδία αποκαλύπτει την τραγική αυτή μοίρα του Αίαντα, της ταπείνωσης του ήρωα, ο οποίος συντρίβεται από την παντοδυναμία των θεών. Ωστόσο, αναδεικνύεται φανερά ο ηρωισμός του Αίαντα με την πράξη του να θέσει τέλος στη ζωή του και μάλιστα με το ξίφος του εχθρού του, του Έκτορα.

¹⁵⁸ Σοφοκλής, *Αΐας* στ. 470-472.

¹⁵⁹ ό.π. στ: 393.

¹⁶⁰ Αρβανίτης (1973) 68.

¹⁶¹ Κωτσούλα (2009) 26.

Κατά τις αναφορές της Παπαδημητρίου, σχετικά με την ηθογραφία των ηρώων του Σοφοκλή, διαφαίνεται ολοκάθαρα ότι οι ήρωες του Σοφοκλή αναζητούν τους ηθικούς λόγους για τη δράση. Έτσι, για τον Αίαντα αυτό που μετράει είναι μόνο η τιμή, το δίκαιο και η ακατάβλητη ενέργεια. Αν του αρνηθούν την ανδρεία, δεν του απομένει τίποτε. Υπακούοντας στην ηθική που καθιέρωσε η ηρωική εποχή του και η οποία προβάλλει το προσωπικό γόητρο, δε διστάζει να αφανίσει τους μέχρι πρότινος συμμάχους του και να οδηγηθεί μοιραία στην αυτοχειρία.¹⁶²

Ο Αίας είναι το πρόσωπο που δημιουργεί την αίσθηση του τραγικού, καθώς ως υιός που διακατέχεται από την υψηλή αίσθηση του πατρικού χρέους, αλλά και ως γονέας με υψηλό επίσης το αίσθημα του χρέους προς τον υιό του, είναι θύτης και θύμα του εαυτού του, αφού και την πατρική συμβουλή παρέβλεψε και το θεϊκό δίκαιο λόγω της ανάρμοστης συμπεριφοράς του. Πλημμυρισμένος από συγκίνηση ζητεί συγχώρεση από τους γονείς του: «*Ἥλιε, πατρώαν τὴν ἐμὴν ὅταν χθόνα ἴδῃς, ἐπισχῶν χρυσόνωτον ἠνίαν ἄγγελιον ἄτας τὰς ἐμὰς μόρον τ' ἐμὸν γέροντι πατρὶ τῇ τε δυστήνῳ τροφῶ.*»¹⁶³ [Ἥλιε, κι εσύ που κυβερνάς εκεί ψηλά στον ουρανό το ἐνιππο ἄρμα σου, ὅταν πάρει το μάτι σου την πατρική μου γη, συγκράτησε για λίγο το χρυσό σου χαλινάρι, κι ἀνάγγειλε ολόκληρη τη συμφορά, με το μοιραίο τέλος της, στον γέροντα πατέρα μου και στη φτωχή μου μάνα. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Σε αυτό το σημείο ο Σοφοκλής αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία που κατέχει η τιμή και το χρέος του ἥρωα προς τους γονείς του.

Ἡ ἐπαρση πληγώνει και τιμωρεῖται, ἐνῶ ἡ ὕβρις δε συγχωρεῖται. Αὐτά εἶναι τα μηνύματα του Σοφοκλή που διδάσκουν το νέο να σέβεται, να υπακούει, να καλλιεργεῖ το ἦθος ως ἀνώτερη ἀξία και με ἐμφαση στην ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Με τους ὅρους της ἀριστοτελικῆς δραματοουργίας ἡ ὕβρις του Αἴαντα που τον οδήγησε στην πτώση (Ἄτη) εἶναι ἡ ἀλαζονεία και ἡ ὑπεροψία του ἀπέναντι στους θεούς. Αποδίδοντας με ὅρους ψυχολογικῆς προσέγγισης την ὕβρη του Αἴαντα εἶναι το παθολογικό «*ιδεῶδες Εγώ*» του. Αὐτό ἔχει ως ἀποτέλεσμα τη διαμόρφωση ἀνέφικτων και ὑπερβολικῶν φιλοδοξιῶν, την ἀλαζονεία του χαρακτήρα του και κυρίως την ὑπεροπτική του αυτοεκτίμηση. Ἡ παθολογία του «*ιδεατοῦ Εγώ*» συνοδεύεται ἀπό την

¹⁶² Παπαδημητρίου (2016) 65.

¹⁶³ Σοφοκλής, *Αἴας* στ. 846-849.

υπερβολική ανάγκη υψηλής αυτοεκτίμησης, αλλά συγχρόνως και από την ανάγκη επιβεβαίωσης της εξιδανικευμένης αίσθησης του εαυτού του από τους άλλους.¹⁶⁴ Ο Αίας απομονώθηκε από την πολιτειακή οργάνωση, έζησε μόνος το δράμα του, ώσπου στο τέλος αυτοτιμωρήθηκε, κι έδωσε το θάνατο ως δώρο λύτρωσης στον εαυτό του, δικαίωση για το όνομά του.

Μέσα από τον Αίαντα ο Σοφοκλής διδάσκει τη σύνεση προς τους θεούς και την τιμωρία της ύβρεως και της αλαζονείας, όταν κάποιος υψώνει και προβάλλει τον εαυτό του πάνω από τα όρια που ταιριάζουν στην ανθρώπινη φύση. Ο πατέρας του ο Τελαμώνας τον είχε συμβουλευσει να ζητάει πάνω απ' όλα τη βοήθεια των θεών. Η στάση και η απάντησή του εξαιτίας της δύναμης που ένιωθε, η προσβολή του στη θεά Αθηνά που πήγε να τον βοηθήσει, αλλά αυτός αρνήθηκε καθώς και η υπερβολική παραφροσύνη του, είχε ως αποτέλεσμα την πρόκληση του θυμού και της οργής της θεάς

Το μέγεθος της ασέβειας του Αίαντα περιγράφεται στο ακόλουθο χωρίο, στο οποίο αποτυπώνεται το ύψος της ύβρεώς του: *«Ἐλᾶ γὰρ αὐτὸν τήνδ' ἔθ' ἡμέραν μόνην δίας Ἀθάνας μῆνις, ὡς ἔφη λέγων. τὰ γὰρ περισσὰ κἀνόητα σώματα πίπτειν βαρείαις πρὸς θεῶν δυσπραξίαις ἔφασχ' ὁ μάντις, ὅστις ἀνθρώπου φύσιν βλαστῶν ἔπειτα μὴ κατ' ἀνθρώπον φρονῆ. κείνος δ' ἀπ' οἴκων εὐθὺς ἐξορμώμενος ἄνους καλῶς λέγοντος ἠύρέθη πατρός. ὁ μὲν γὰρ αὐτὸν ἐννέπει, τέκνον, δορὶ βούλου κρατεῖν μὲν, σὺν θεῶ δ' ἀεὶ κρατεῖν. ὁ δ' ὑψικόμπως κἀφρόνως ἡμείψατο, πάτερ, θεοῖς μὲν κἂν ὁ μηδὲν ὦν ὁμοῦ κράτος κατακτήσαι· ἐγὼ δὲ καὶ δίχα κείνων πέποιθα τοῦτ' ἐπισπάσειν κλέος. τοσονδ' ἐκόμπει μῦθον. εἶτα δεῦτερον δίας Ἀθάνας, ἠνίκ' ὀτρύνουσά νιν ἠὺδᾶτ' ἐπ' ἐχθροῖς χεῖρα φοινίαν τρέπειν, τότε' ἀντιφωνεῖ δεινὸν ἄρρητόν τ' ἔπος· ἄνασσα, τοῖς ἄλλοισιν Ἀργείων πέλας ἴστω, καθ' ἡμᾶς δ' οὔποτ' ἐκρήξει μάχη. τοιοῖσδέ τοι λόγοισιν ἀστεργῆ θεᾶς ἐκτήσατ' ὀργήν, σὺ κατ' ἀνθρώπον φρονῶν.»*¹⁶⁵ [Γιατί, όσο κρατεί η μέρα αυτή, η θεϊκή οργή της Αθηνάς θα τον καταδιώκει εἶπε ο μάντης. Αφού τα ξιπασμένα, φουσκωμένα σώματα - ἔλεγε ο μάντης - συντρίβονται απ' τους θεούς με συμφορές βαριές· πράγμα που ισχύει όταν ένας που βλάστησε μ' ανθρώπου φυσικό, πάψει να σκέφτεται μετά σαν άνθρωπος. Όπως αυτός, που αφήνοντας το πατρικό του

¹⁶⁴ Νηματούδης (2006) 38-48.

¹⁶⁵ Σοφοκλής, *Αἴας* στ. 756-777.

σπίτι, πήραν αμέσως τα μυαλά του αέρα, παρά τις φρόνιμες συστάσεις του πατέρα του. Παρότι εκείνος έλεγε: γιε μου, μαζί σου συμφωνώ, να θες πάντα να βγαίνεις νικητής στον πόλεμο, αλλά μ' έναν θεό στο πλάι συνεργό, τη νίκη να γυρεύεις. Εκείνος όμως μ' άφρονο κομπασμό αποκρίθηκε: πατέρα, με θεούς στο πλάι, κι ένας μηδαμινός μπορεί εξίσου να νικήσει· όμως εγώ, ακόμη και χωρίς εκείνων τη βοήθεια, έχω πεποίθηση πως θα κερδίσω τον αγώνα μόνος. Με τέτοια έπαρση μίλησε τότε. Αλλά και δεύτερη φορά, όταν η ίδια η Αθηνά τον έσπρωχνε να στρέψει στον εχθρό το φονικό του χέρι, αυτός της έδωσε μια φοβερή, ανήκουστη απάντηση: άνασσα, πήγαινε να παρασταθείς στους άλλους Αχαιούς· σ' ό,τι μας αφορά εμάς, ποτέ δεν πρόκειται να συντριβεί το μέτωπο της μάχης. Μ' αυτά τα λόγια εισέπραξε ανυποχώρητη οργή της Αθηνάς, με τρόπο ανάρμοστο στον άνθρωπο αντιδρώντας. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης].

Στους τρεις μονόλογους του Αίαντα που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής για να αποδώσει τις δικές του αρχές διαπαιδαγώγησης των νέων, σκιαγραφεί με μοναδικό τρόπο το ήθος και την ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο τραγικός ήρωας.

Στον πρώτο μονόλογο που εξελίσσεται στους στ.430-480, ο Σοφοκλής διατυπώνει σαφέστατα την αξία της τιμής στη ζωή του ανθρώπου, ως χρέος απέναντι στους γονείς, αλλά και στον ίδιο του τον εαυτό. Συγκεκριμένα μέσα από τα παρακάτω λόγια του Αίαντα: *«ὄτου πατήρ μὲν τῆσδ' ἀπ' Ἰδαίας χθονὸς τὰ πρῶτα καλλιστεῖ ἄριστεύσας στρατοῦ πρὸς οἶκον ἦλθε πᾶσαν εὐκλειαν φέρων· ἐγὼ δ' ὁ κείνου παῖς, τὸν αὐτὸν ἐς τόπον Τροίας ἐπελθὼν οὐκ ἐλάσσοι σθένει, οὐδ' ἔργα μείω χειρὸς ἀρκέσας ἐμῆς, ἄτιμος Ἀργείοισιν ᾧδ' ἀπόλλυμαι»*.¹⁶⁶ [Εμένα, που ο πατέρας μου, αφού στη χώρα αυτή της Ίδας κέρδισε πολεμώντας έπαθλα αριστείας λαμπρά, γύρισε πίσω νικητής και δοξασμένος. Ενώ εγώ, εκείνου ο γιος, που πάτησα στον ίδιο χώρο της Τρωάδας, όχι με σθένος δεύτερο, εγώ, που δεν κατόρθωσα ανδραγαθήματα κατώτερα, ατιμασμένος χάνομαι μέσα στους Έλληνες. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης], ο Σοφοκλής διαμηνύει τη σημαντικότητα του ήθους στη ζωή των νέων. Η αίσθηση της προδοσίας της τιμής της καταγωγής του Αίαντα είναι αυτή που βαραίνει την υπόληψή του και την αίσθηση της προσωπικής του αξίας.

¹⁶⁶ Σοφοκλής, *Αΐας* στ. 434-440.

Στο δεύτερο μονόλογο του Αίαντα, τον επίσης δραματικό, ο Σοφοκλής αναφέρεται στη διαπαιδαγώγηση των νέων, στην ιδιαίτερη αξία της ορθής αγωγής καθώς και στη σπουδαιότητα που έχει η διατήρηση των δεσμών με το ηρωικό παρελθόν για τους νέους και το μέλλον της πολιτείας. Μέσω των λόγων του Αίαντα, ο Σοφοκλής διαμηνύει ότι η πατρική ευγένεια, τιμή και αξία είναι το ιδεώδες που πρέπει να ακολουθεί ο κάθε νέος, ώστε να αποδεικνύεται άξιος του πατρός του. Στους στίχους: «*ἀλλ' αὐτίκ' ὠμοῖς αὐτὸν ἐν νόμοις πατρὸς δεῖ πωλοδαμνεῖν κάξομοιοῦσθαι φύσιν.*»¹⁶⁷ [Πρέπει να μάθει από νωρίς, σαν το πουλάρι ν' ασκηθεί στους άγριους τρόπους του πατέρα του, για να του μοιάσει και στο φυσικό. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης], ο Σοφοκλής προάγει την ανδροπρεπή προγονική παιδεία και ηθική, ως χρέος αμετάκλητο για τις νεότερες γενιές, προκειμένου να διαφυλάξουν και να προασπίσουν το μέλλον της πατρίδας. Οι νέοι οφείλουν να ασκούνται ως προς τη σκληρότητα της ζωής και να αποκτούν συνείδηση αυτής της πραγματικότητας.

Η νεότητα για το Σοφοκλή στο έργο του, αποτυπώνεται και εκπροσωπείται από τον Ευρυσάκη, στο γιο του Αίαντα, στον οποίο ο Αίαντας με τα λόγια του: «*ὦ παῖ, γένοιο πατρὸς εὐτυχέστερος, τὰ δ' ἄλλ' ὅμοιος· καὶ γένοι' ἂν οὐ κακός.*»¹⁶⁸ [Γιε μου, τύχη καλύτερη σου εύχομαι εσένα απ' του πατέρα σου, στα άλλα ωστόσο αν του μοιάσεις, δειλός δεν πρόκειται να βγεις. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης], δηλώνει σύμφωνα με το Σοφοκλή ότι το ιδεώδες του χρέους του υιού, κατά τον αρχαίο αριστοκρατικό κώδικα είναι να ακολουθεί κατά βήμα τους ένδοξους προγόνους του.¹⁶⁹ Η παράδοση της ασπίδας του Αίαντα στον υιό του αποτυπώνεται στους παρακάτω στίχους: «*ἀλλ' αὐτό μοι σύ, παῖ, λαβὼν ἐπώνυμον, Εὐρύσακες, ἴσχε διὰ πολυρράφου στρέφων πόρπακος ἐπτάβοιον ἄρρηκτον σάκος.*»¹⁷⁰ [Το σάκος όμως, γιε μου, σου το παραδίνω εσένα, να γίνει επώνυμό σου, Ευρυσάκη· άτρωτο σάκος μ' εφτά βοδίσιες στρώσεις, να το κρατάς γερά. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Ο Σοφοκλής μεσα από τους στίχους αυτούς, τονίζει την ιδιαίτερη σημασία που έχει η προάσπιση πατρίδας, η οποία αποτελεί το πρώτιστο, μέγιστο και ευγενέστατο πάθος που θα πρέπει να χαρακτηρίζει τις επερχόμενες γενιές.

¹⁶⁷ Σοφοκλής, *Αἴας* στ. 548-549.

¹⁶⁸ *ό.π.* στ. 550-551.

¹⁶⁹ Αρβανίτης (1973) 72.

¹⁷⁰ Σοφοκλής, *Αἴας* στ. 574-576.

Στον τρίτο και δραματικότερο μονόλογο του Αίαντα, διαφαίνεται όλος ο αγώνας που κάνει ο ήρωας μέσα από τις συναισθηματικές αντινομίες του, να βρει τη λογική του, ενώ η αίσθηση του χρέους ως αρχηγού της οικογένειας τον επηρεάζει σοβαρά: «...οϊκτίρω δέ νιν χήραν παρ' έχθροῖς παῖδά τ' ὄρφανὸν λιπεῖν.»¹⁷¹ [...με πιάνει πόνος χήρα να την αφήσω στων εχθρών τα χέρια, και το παιδί ορφανό. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης].

Στο μονόλογο αυτό ο Σοφοκλής αναφέρει τη σημαντικότητα του αδερφικού χρέους στο βίο των ανθρώπων. Φτάνοντας ο Τεύκρος αμέσως μετά το θάνατο του Αίαντα, αναζητά τον Ευρυσάκη, για να αναλάβει την κηδεμονία του ορφανού κι ο χορός με τα λόγια του αποδεικνύει τη σημαντικότητα του αδερφικού χρέους ως προς το ορφανό και το νεκρό αδερφό του: «καὶ μὴν ἔτι ζῶν, Τεῦκρε, τοῦδ' ἐσσι μέλειν ἐφίεθ' ἀνὴρ κείνος, ὅσπερ οὖν μέλει»,¹⁷² [Κι εκείνος, Τεύκρο, όσο ζούσε, παράγγειλε εσύ τον γιο του να φροντίσεις, το βλέπω τώρα πως πολύ τον νοιάζεσαι. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Ο ποιητής διαμηνύει τη σημαντικότητα του αδερφικού χρέους δια της προβολής της αξίας του καθήκοντος ως ηθικού κώδικα.

Ο Σοφοκλής μέσω του *Αίαντα*, αναδεικνύει την κοινωνική αποστολή του έργου του και αναπτύσει τη σημασία που έχει η δημιουργία της κοινωνικής συνείδησης. Στο χωρίο της παρόδου, δια στόματος του χορού, ο ποιητής προτρέπει στην αρμονική συνεργασία μεταξύ των μεγάλων και των μικρών, των κυβερνώντων και των κυβερνουμένων: «τῶν γὰρ μεγάλων ψυχῶν ἰεῖς οὐκ ἂν ἀμάρτοι· κατὰ δ' ἂν τις ἐμοῦ τοιαῦτα λέγων οὐκ ἂν πείθοι. πρὸς γὰρ τὸν ἔχονθ' ὁ φθόνος ἔρπει. καίτοι μικροὶ μεγάλων χωρὶς σφαλερὸν πύργου ῥῦμα πέλονται· μετὰ γὰρ μεγάλων βαιὸς ἄριστ' ἂν καὶ μέγας ὀρθοῖθ' ὑπὸ μικροτέρων»,¹⁷³ [γιατί όποιος το βέλος του ρίξει σε μεγάλη ψυχή, δεν θα σφάλει· αν εμένα τα λόγια του στόχευαν, ασφαλώς δεν θα έπειθαν. Ο φθόνος, το ξέρεις, γλιστρά προς εκείνον που κατέχει τη δύναμη. Μολονότι οι μικροί χωρίς τους μεγάλους προστασία λειψή του οχυρού αποδείχονται· στο πλευρό των μεγάλων κι ο μικρός αριστεύει, όπως όρθιος μένει ο μεγάλος που οι μικροί τον στηρίζουν. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης].

¹⁷¹ Σοφοκλής, *Αἴας* στ. 652-653.

¹⁷² ό.π. στ. 990-991.

¹⁷³ ό.π. στ. 154-163.

Ο Σοφοκλής μέσα από την παραβολική και παραστατική εικόνα των παραπάνω στίχων διδάσκει στον πολίτη τη σημασία της συνοχής κι ενότητας για τη δημιουργία μιας υγιούς και βιώσιμης κοινωνίας. Κατά την άποψή του, με την αρμονική συνύπαρξη και συνεργασία μεγάλων και μικρών, προάγεται η κοινωνία συνολικά. Επίσης κι ο ίδιος ο Πλάτωνας όπως αποτυπώνει στους *Νόμους* του, αναφέρει χαρακτηριστικά την ίδια παροιμία, όπως ο Σοφοκλής, για να αποδώσει τη σημασία της κοινωνικής συνοχής ως προς την πρόοδο και ευημερία της κοινωνίας: «Οὐ μὴν οὐδε κυβερνήταις οὐδε στρατηγοῖς οὐδ' οἰκονόμοις, οὐδ' αὖ τισὶν πολιτικοῖς οὐδ' ἄλλω τῶν τοιούτων οὐδενί, χωρὶς τῶν ὀλίγων και σμικρῶν πολλά ἢ μεγάλα: οὐδέ γάρ ἄνευ σμικρῶν τούς μεγάλους φασὶν λιθολόγοι λίθους εἶ κεῖσθαι»,¹⁷⁴ [Ούτε βεβαίως δια τους κυβερνήτας των πλοίων, ούτε δια τους στρατηγούς, ούτε δια τους οικονόμους, ούτε πάλιν και δια τους πολιτικούς, ούτε και δια κανένα άλλον από τους αξιωματούχους, δεν είναι κατορθωτά τα πολλά και τα μεγάλλα χωρὶς τα ολίγα και τα μικρά. Ούτε πραγματικά οι μεγάλοι λίθοι, λέγουν οι κτίσται, στερεώνονται χωρὶς τους μικρούς. Μτφ. Ι. Αρβανίτης].¹⁷⁵ Μέσα από αυτή τη λογική αποδίδεται η βαρύτητα της ευτυχίας της πολιτείας, στην αρμονία των σχέσεων των απλών πολιτῶν και των σπουδαίων προσωπικοτήτων.

Ο Σοφοκλής προτρέπει στην πολιτική αγωγή των νέων, ως βασική προϋπόθεση στην ανάπτυξη και δημιουργία της υγιούς πολιτικής συνείδησης. Μάλιστα με τους στίχους: «ὄπου δ' ὑβρίζειν δρᾶν θ' ἂ βούλεται παρῆ, ταύτην νόμιζε τὴν πόλιν χρόνω ποτὲ ἐξ οὐρίων δραμοῦσαν ἐς βυθὸν πεσεῖν»,¹⁷⁶ [Ὅπου αντίθετα ο καθένας πολὺ το παίρνει πάνω του, κάνοντας του κεφαλιού του, μια τέτοια πόλη, με το πέρασμα του χρόνου, κι αν αρμενίσει στην αρχή με οὐριο άνεμο, μετά, να εἶσαι βέβαιος, θα πιάσει πάτο. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης], αποδεικνύει ὅτι η ασυδοσία, η απόλυτη ελευθερία του πράττειν, οι ενέργειες χωρὶς πειθαρχία και συνέπεια, οδηγούν στην καταστροφή τόσο την ατομική, ὅσο και τη συλλογική.

Κατά συνέπεια για το Σοφοκλή η παιδεία κατέχει πρωταγωνιστικό και καθοριστικό ρόλο στη μόρφωση του ανθρώπου, ὄχι μόνο ως προς τη δημιουργία

¹⁷⁴ Πλάτων, *Νόμοι* (902 D-E)

¹⁷⁵ Αρβανίτης (1973) 326.

¹⁷⁶ Σοφοκλής, *Αἴας* στ. 1081-1083.

ικανών πολιτών, δηλαδή αυτών που έχουν επίγνωση στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους, αλλά και στη δημιουργία ανθρώπων ικανών και τιμίων. Αυτό ακριβώς αποτελεί και το ιδεώδες της πολιτικής αγωγής μέσω της παιδείας, όπως τονίζει κι ο ίδιος ο Πλάτων στους Νόμους του: *«τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν ἐκ παίδων παιδεῖαν, ποιοῦσαν ἐπιθυμητὴν τε καὶ ἐραστὴν τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλεον, ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἐπιστάμενον μετὰ δίκης»*.¹⁷⁷ [Παιδεία είναι εκείνη που γυμνάζει τον άνθρωπο από την παιδική ηλικία στην αρετή και του εμπνέει σφοδρή επιθυμία να την αγαπήσει και να γίνει τέλειος πολίτης, που να ξέρει να κυβερνά και να υπακούει στους νόμους σύμφωνα με το πνεύμα της δικαιοσύνης. Μτφ. Β. Μοσχόβης].

¹⁷⁷ Πλάτων, *Νόμοι* (643E).

3.6 Φιλοκτήτης

Ο Σοφοκλής δίδαξε το *Φιλοκτήτη* το 409π.Χ.¹⁷⁸ Την εποχή αυτή, όπου ο ίδιος βρίσκεται λίγο πριν το τέλος του βίου του, με πλούσια πολιτική δράση και εμπειρίες. Η πολιτική Αθήνα της εποχής βίωνε τη συρρίκνωση της πολιτικής της οντότητας με ευθύνες που αποδίδονταν στο σοφιστικό κίνημα και αντιλαμβάνονταν το πρόβλημα, ως ηθικό. Ο Σοφοκλής στην προχωρημένη πλέον ηλικία που βρίσκεται, σχολιάζει τις ανθρώπινες συμπεριφορές και τον ανθρώπινο βίο. Ο *Φιλοκτήτης* είναι ένα έργο με βαθιά πολιτικά και κοινωνικά στοιχεία, στο οποίο ο ποιητής με την κριτική του εμβαθύνει σε έντονους παιδαγωγικούς προβληματισμούς. Το έργο αυτό είναι απόρροια του πνευματικού αγώνα του οποίου πρωταγωνιστές της εποχής είναι ο σοφιστικός και ο σωκρατικός κόσμος.

Ο Σοφοκλής στην τραγωδία *Φιλοκτήτης*¹⁷⁹ αγγίζει με βαθύτητα τη σχέση ανάμεσα στη φύση και την αγωγή, ένα θέμα που αποτελεί παιδαγωγικό ζήτημα, αναφορικά με τις εκ γενετής ικανότητες, τα συναισθηματικά και ψυχικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Η πάλη της αγνότητας προς την πανουργία, της ευθείας φύσης προς τη σκληρή κι αυταρχική αγωγή είναι ένα από τα κεντρικά προβλήματα, όχι μόνο των χρόνων του Σοφοκλή, αλλά και όλης της ζωής και της παιδαγωγικής σκέψης.¹⁸⁰ Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ. το πρόβλημα αυτό προσέλαβε την πρώτη θεωρητική μορφή του, καθώς οι σοφιστές, αλλά και ιδιαίτερα ο Σωκράτης, έστρεψαν τη φιλοσοφική αναζήτηση από το επίπεδο της μεταφυσικής προς τα προβλήματα του ανθρώπου, της ζωής και του πολιτισμού.

Κατά το Σοφοκλή η ευθύνη της πολιτείας στην αγωγή των νέων κατέχει υψηλή θέση. Στους στίχους 385-388: *«κούκ αίτιῶμαι κείνον ὡς τοὺς ἐν τέλει πόλις γάρ ἐστι πάσα τῶν ἡγουμένων στρατός τε σύμπας· οἱ δ' ἀκοσμοῦντες βροτῶν διδασκάλων λόγοισι γίνονται κακοί.»* [Μα πάλι τόσο και μ' αυτόν δεν τα 'χω, όσο μ' εκείνους που 'ναι η εξουσία·γιατ' είναι αυτοί το παν στην πολιτεία και σ' όλο το στρατό κι όσοι απ' τους άλλους παραστρατούν, με το παράδειγμά τους να γίνονται κι

¹⁷⁸ Lesky (1981) 414.

¹⁷⁹ Το δράμα διδάχτηκε την άνοιξη του 409 π.Χ. στα Μεγάλα ή ἐν ἄστει Διονύσια, όταν ήταν επώνυμος ἄρχων ο Γλαύκιππος και ο ποιητής τιμήθηκε με το πρώτο βραβείο.

¹⁸⁰ Βουρβέρης (1949) τ.Α' 131.

αυτοί κακοί μαθαίνουν. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Γίνεται φανερή η άποψη, κατά την οποία μάλιστα θεωρεί ότι όσο ψηλότερα είναι κάποιος στα αξιώματα της πόλης, τόσο πιο μεγάλη είναι η ευθύνη του ως προς το ήθος και τη συμπεριφορά των πολιτών. Πιστεύει ότι οι πολιτικοί και στρατιωτικοί άρχοντες της πόλης, τυγχάνουν να είναι και οι πρώτοι δάσκαλοί της, ακόμα κι όταν αυτή κυβερνάται από ανάξιους. Οι παραπάνω στίχοι αποκτούν ιδιαίτερο παιδαγωγικό ενδιαφέρον, αν σκεφτεί κανείς ότι ο Σοφοκλής δίδαξε την τραγωδία στα 409π.Χ. και είναι πιθανό να υπαινίσσεται την επανάσταση των τετρακοσίων του 411π.Χ. και γενικότερα τα δεινά του ολιγαρχικού πολιτεύματος. Τους στίχους αυτούς φέρεται να τους αναφέρει ο Νεοπτόλεμος, ο οποίος είναι το πρώτο θύμα της οδύσσειας τακτικής. Προβάλλει την ηθική κατάπτωση, έκπτωση που επιφέρει στη νεολαία η σοφιστική διδασκαλία, η οποία αποβλέπει στην παραπλάνηση και εκμετάλλευση όλων των νέων. Μέσω του Νεοπτόλεμου, ο Σοφοκλής σημαίνει το συναγερμό προς αναχαίτιση της εθνικής παράλυσης εξαιτίας της ηθικής διάβρωσης της νεολαίας.¹⁸¹

Ο Σοφοκλής βίωνε τον προβληματισμό της νεολαίας ανάμεσα στους δύο δρόμους που τους ανοίγονταν στη μόρφωση. Ο ένας δρόμος οδηγούσε στην παροχή μόρφωσης από το σοφιστή, ο οποίος απέβλεπε στη μετάδοση έτοιμης και καθορισμένης πολιτικής-ρητορικής κατήχησης και υποσχόταν ατομικά ωφελήματα και ευδοκίμηση στην πρακτική πολιτική. Ο άλλος δρόμος οδηγούσε στο Σωκράτη, ο οποίος δεν έδινε υποσχέσεις τέτοιου είδους, ούτε επιδείκνυε σοφία, αλλά με το εταστικό βλέμμα της ψυχής και τη θέρμη της παιδείσεως, αναζητούσε στα ψυχικά άδυτα των εφήβων τη «φύσιν» τους. Ο σκοπός του ήταν μέσα από την κοπιώδη ανάβαση να βοηθήσει τους εφήβους να εκδηλωθούν, να ανακαλύψουν ελεύθερα την αλήθεια και την ιδέα, να βρουν τον αληθινό ανθρώπινο προορισμό της φύσης τους.

Το πρόβλημα του δυνατού της παιδαγωγικής επίδρασης πάνω στην ανθρώπινη φύση (του δυνατού της αγωγής), όπως συνήθως λέγεται, βρίσκει ο Σοφοκλής στο μύθο του Φιλοκτήτη. Η ατέλεια της ανθρώπινης φύσης και η δυνατότητα βελτίωσής της είναι οι δυο όψεις που ο Σοφοκλής εξετάζει ως προς τη

¹⁸¹ Αρβανίτης (1973) 94-95.

μεταξύ τους σχέση. Μέσα από τη διερεύνηση αυτής της σχέσης προσπαθεί να απαντήσει σε ερωτήματα του τύπου, ποια είναι η δύναμη των έμφυτων ιδιοτήτων; Κατά πόσο η αγωγή και η εκπαίδευση βελτιώνουν και αναπτύσσουν πολύπλευρα την προσωπικότητα και το χαρακτήρα του ανθρώπου. Πιστεύει βαθύτατα στη δύναμη της ίδιας φύσης, αναγνωρίζει όμως το σοβαρό και παιδευτικό ρόλο του περιβάλλοντος. Ο μύθος του Φιλοκτήτη είναι ξεχωριστός γιατί σηματοδοτεί με τα μηνύματα που εκπέμπει την αξία της αγωγής, της μόρφωσης και της εκπαίδευσης του ανθρώπου.

Ο Σοφοκλής παρουσιάζει το Φιλοκτήτη ως μια άκαμπτη, αμετάπειστη ανεπίδεκτη ανθρώπινης επίδρασης, προβληματική φύση. Την παιδαγωγική αγωνία του ποιητή δεν την ικανοποιεί η δραματοποίηση μόνο της σκληροτράχηλης μορφής του Φιλοκτήτη, γι' αυτό εμπλουτίζει το μύθο με την προσθήκη μιας νέας τραγικής μορφής, αυτής του Νεοπτόλεμου του αώρου, απείρου και αγνού εφήβου, ενός νέου ανθρώπου αμόλυντου από δόλιες σκοπιμότητες και συναλλαγές. Αυτόν θέτει ο ποιητής υπό τη δοκιμασία του «σοφού παλαιστού»,¹⁸² του σοφιστή Οδυσσέα. Μέσα από την αντιπαράθεση του Νεοπτόλεμου και του Οδυσσέα ανακύπτει το μέγα πρόβλημα της σχέσης του απείρου αώρου προς το έμπειρο και «σοφό» ώριμο, της εποχής του Σοφοκλή. Ο Οδυσσέας προκειμένου να πετύχει το σχέδιό του, χρησιμοποιεί το νεαρό Νεοπτόλεμο, ως μέσο ολοκλήρωσης της επιθυμίας του. Ο νεαρός Νεοπτόλεμος βρίσκεται κάτω από την καθοδήγηση του Οδυσσέα, ο οποίος ανέντιμα τον παραπλανεί για να υποκλέψει τη φιλία του και να πετύχει την πραγμάτωση του στόχου του.

Ο Φιλοκτήτης ως ήρωας της ομώνυμης τραγωδίας αποτελεί την κύρια τραγική μορφή. Η τραγικότητά του είναι εξωτερική και διαφαίνεται από την αρχή ως το τέλος. Είναι αυτός που πάσχει, τηρεί σκληρή κι αλύγιστη στάση, χωρίς στιγμή να ενδώσει ή να κλονιστεί από τις παρακλήσεις και υποδείξεις του Νεοπτόλεμου ή τις απειλές του Οδυσσέα. Ούτε οι πόνοι της νόσου του δεν είναι ικανές να τον μεταπείσουν κι αν τελικώς ενδίδει στο να παραδώσει το τόξο και να επιστρέψει στην Τροία για τη σωτηρία των Ελλήνων, το κάνει ύστερα από την παρέμβαση του Ηρακλή. Ο θεατής

¹⁸² Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 77: σοφισθήναι, στ.431: σοφόν.

συμπάσχει με τα όσα βιώνει ο ήρωας και βρίσκεται σε μια συνεχή, εναγώνια κατάσταση σχετικά με το τι θα πράξει ο Φιλοκτήτης με το πείσμα που τον διακρίνει.

Η άλλη μορφή που κερδίζει την προσοχή και προσδοκία του θεατή είναι αυτή του αγνού εφήβου Νεοπτόλεμου, στην ψυχή του οποίου συγκεντρώνεται και εξελίσσεται η εσωτερική τραγική δράση. Ο Νεοπτόλεμος ξεχωρίζει για τη φύση του ως γιος του Αχιλλέα, όπως διαφαίνεται στους στίχους, δια του στόματος του Φιλοκτήτη: «*Ἄλλ' εὐγενῆς γὰρ ἢ φύσις κάζ εὐγενῶν, ᾧ τέκνον, ἢ σή, πάντα ταῦτ' ἐν εὐχερεῖ ἔθου, βοῆς τε καὶ δυσοσμίας γέμων*»,¹⁸³ [Όμως εσύ, γενιάς ευγενικής βλαστάρι, μου παραστάθης πρόθυμα, παρ' όλο που βογγητά και βρώμα σε γέμιζαν. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], εκφράζεται ο θαυμασμός για την ξεχωριστή καταγωγή του νέου. Ο Νεοπτόλεμος έχοντας την ικανότητα να βλέπει την εσωτερική ουσία, τη θεία ψυχή του ανάπηρου σωματικά ανθρώπου, καταφέρνει ως ευγενής εκ των ευγενών (εκ καταγωγής φύσις), να υποφέρει και να ανεχτεί τη δυσοσμία της πληγής του Φιλοκτήτη.

Η τρίτη μορφή του δράματος είναι ο Οδυσσέας, ο οποίος παλαιότερα είχε εγκαταλείψει το Φιλοκτήτη στην ερημική Λήμνο και τώρα είναι εντεταλμένος για την επαναγωγή του στο ελληνικό στρατόπεδο στην Τροία. Ο Οδυσσέας, ως σύμβολο των σοφιστών, ακολουθεί την ωφελμιστική αρχή: «*ὅταν τι δρᾶς εἰς κέρδος οὐκ ὀκνεῖν πρέπει*»,¹⁸⁴ [μτφ.: όταν κάνεις κάτι για το κέρδος, δεν πρέπει να διστάζεις], με αυτό το επιχείρημα προσπαθεί να παρασύρει στη διαφθορά την ευγενή φύση του άπειρου νέου και με την εντολή «*δός μοι σεαυτόν*»¹⁸⁵ απαιτεί να του παραδοθεί ολοκληρωτικά απαρνούμενος τη φύση του, προκειμένου να τον μεταχειρισθεί ως όργανο της δράσης του.

Ο Οδυσσέας με φυσική άνεση και πείρα αναπτύσσει στο Νεοπτόλεμο ένα πονηρό και δόλιο σχέδιο απαγωγής του Φιλοκτήτη και του τόξου του. Τον παροτρύνει να τον πείσει και να τον μεταφέρει στην Τροία, προκειμένου να επιτύχουν την άλωσή της, αφού κατά την προφητεία του Έλενου ήταν απαραίτητη η

¹⁸³ Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 874-876.

¹⁸⁴ ό.π. στ. 111.

¹⁸⁵ ό.π. στ. 84.

παρουσία του Φιλοκτήτη.¹⁸⁶ Ο ίδιος γνωρίζει πως τα όσα λέει στο νεαρό, βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση, με την ευγενική φύση του, ωστόσο του δίνει την εντολή: «*Τὴν Φιλοκτῆτου σε δεῖ ψυχὴν ὅπως λόγοισιν ἐκκλέψεις λέγων*»¹⁸⁷ [Του Φιλοκτήτη την ψυχή με λόγο πρέπει συ να εξαπατήσεις. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], υποστηρίζει ότι η δύναμη του λόγου είναι τόσο μεγάλη που μπορεί να πείσει ή και να εξαπατήσει, χρησιμοποιώντας το απρόσωπο ρήμα *δεῖ* είναι σα να αποδεικνύει και να προσπαθεί να πείσει το νέο πως στη ζωή πρέπει και χρειάζεται να εξαπατούμε τους άλλους, προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας. Αυτή η φράση έρχεται σε άμεση συνάφεια με τα πιστεύω και τη δεοντολογία των σοφιστών, ενώ αντιθέτως απέχει πολύ από το μέτρο της ηθικής και ουσίας που ο πλατωνικός Σωκράτης δίδασκε. Ο Οδυσσεύς παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος των σοφιστών, οι οποίοι έδιναν ιδιαίτερη σημασία της πειστικότητας του λόγου τους, στη δύναμη των λέξεων και όχι στην ουσία και την αλήθεια τους.

Αναφερόμενος στην εποχή του ο Σοφοκλής, μας πληροφορεί ότι στην Αθήνα το πρότυπο του «*καλοῦ τε κάγαθοῦ πολίτη*», δεν αρκεί πλέον. Ο όρος καλός έχει αντικατασταθεί από την έννοια του σοφού ή σοφιστή. Ο Οδυσσεύς παροτρύνει τον Νεοπτόλεμο να ακολουθήσει το σχέδιό του, υποσχόμενος ότι: «*σοφός τ' ἄν αὐτὸς κάγαθὸς κεκλιῆ ἄμα*»¹⁸⁸ [μτφ.: σοφός θα ακούγεσαι και παλικάρι αντάμα], μέσα από τα λόγια του αυτά είναι φανερό ότι ο σοφός σήμαινε πλέον και ικανός για όλα και επιτήδειος άνθρωπος, που επιβάλλεται στη ζωή «*εὖ προῦδίδαζεν ἐν κακοῖς εἶναι σοφόν.*»¹⁸⁹ [τον είχε καλ' από πριν δασκαλεμένο, να 'ναι, παρά το φυσικό του κι άθελά του, σοφός στο κακό. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης]. Με τη λογική αυτή δε χρειάζεται να είναι κανείς μόνο αγαθός δηλαδή άδολος, τίμιος και γενναίος αγωνιστής, διότι αυτός που έχει μόνο τέτοια χαρακτηριστικά κινδυνεύει να αποδειχτεί αφελής και μωρός.¹⁹⁰

Ο Οδυσσεύς ως διδάσκαλος του ψεύδους επιστρατεύει όλες τις δυνατές μεθόδους, ώστε να επηρεάσει την ψυχή του εφήβου, μάλιστα μέσα από την

¹⁸⁶ Αρβανίτης (1973) 103.

¹⁸⁷ Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 54-55.

¹⁸⁸ ό.π. στ. 119.

¹⁸⁹ ό.π. στ. 1015.

¹⁹⁰ Αρβανίτης (1973) 104-105.

προσφώνηση που χρησιμοποιεί προκειμένου να τον συγκινήσει: «ὦ κρατίστου πατρὸς Ἑλλήνων τραφεὶς Ἀχιλλέως παῖ Νεοπτόλεμε»¹⁹¹ [μτφ.: ω θρέμμα πανάρετου απ' τους Έλληνες πατέρα, Νεοπτόλεμε, γιε του Αχιλλέα] είναι καταφανής ο στρατηγικός τρόπος με τον οποίο προσπαθεί να εγκλωβίσει και να παραπλανήσει το νέο.

Δεν ενδιαφέρεται να μορφώσει, αλλά να παραμορφώσει την ευγενική φύση του ανώριμου και άπειρου ακόμη νέου, διότι όπως υποστηρίζει ο Σοφοκλής όπως η παραβίαση της φυσικής διαπλάσεως του σώματος συνεπάγεται την παραμόρφωσή του, έτσι και η παραβίαση του χαρακτήρα συνεπάγεται την αποθηρίωση του ανθρώπου. Ο Οδυσσεύς ό,τι προσφέρει ως μάθημα στον Νεοπτόλεμο στην ουσία είναι στρατηγική αποπλάνησης με απώτερο σκοπό την ολοκλήρωση του σχεδίου του και την εξασφάλιση της επιτυχίας της αποστολής του. Συνεχίζοντας ο Οδυσσεύς του υποδεικνύει: «Ἄλλ' αὐτὸ τοῦτο δεῖ σοφισθῆναι, κλοπεὺς ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικῆτων ὀπλων»,¹⁹² [Μα αυτό ακριβώς να σοφιστούμε πρέπει, πώς τ' ανίκητα τόξα να του κλέψεις. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], τον παροτρύνει να κάνει μια πράξη, η οποία βρίσκεται σε απόλυτη αντιπαράθεση με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά και το ήθος του νέου. Μέσα από τα λόγια του: «Ἐξοίδα, παῖ, φύσει σε μὴ πεφυκότα τοιαῦτα φωνεῖν μηδὲ τεχνᾶσθαι κακά· ἄλλ' ἠδὲ γάρ τοι κτῆμα τῆς νίκης λαβεῖν, τόλμα· δίκαιοι δ' αὖθις ἐκφανόμεθα»,¹⁹³ [Γνωρίζω καλά, παιδί μου, πως δεν είσαι πλασμένος απ' τη φύση να μιλάς τέτοια γλώσσα και τέτοιες πανουργίες να επιχειρίζεις, μα τόλμησέ το για μια φορά και συ, που έχει τη γλύκα να κάνει χτήμα του κανείς τη νίκη. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης], με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύεται για άλλη μια φορά η δυναμική των σοφιστικών τεχνασμάτων του Οδυσσεά.

Από την άλλη πλευρά, ο Φιλοκτήτης, ως σύμβολο του ακεραίου ανθρώπου, παραινεί τον Νεοπτόλεμο να ανακτήσει τη φυσική του προσωπικότητα: «ἀλλὰ νῦν ἐν σαυτῷ γένου»¹⁹⁴ [γίνε ό,τι είσαι] δηλαδή, «φτάσε την ουσία σου, βρες την ουσία σου, που αποτελεί τον αθάνατο πυρήνα μέσα σου». Μέσα από τα λόγια του στίχου αυτού, ο Σοφοκλής διαχωρίζει τη θέση του από τη σοφιστική διδασκαλία, η οποία αποτελεί

¹⁹¹ Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 3-4.

¹⁹² ό.π. στ. 77-78.

¹⁹³ ό.π. στ. 79-82.

¹⁹⁴ ό.π. στ. 950.

κλοπή της ανθρωπιάς από τον άνθρωπο. Ο Φιλοκτήτης επίσης εξαιρεί το νεαρό για την καταγωγή του «*Ἄλλ' εὐγενὴς γὰρ ἢ φύσις κάξ εὐγενῶν, ὧ τέκνον, ἢ σή, πάντα ταῦτ' ἐν εὐχερεῖ ἔθου, βοῆς τε καὶ δυσοσμίας γέμων.*»¹⁹⁵ [Μα, γιε μου, εσύ ευγενικός κι από γενιά τίποτε καν δεν ψήφησες απ' όλα τούτα, μήτε βουή μήτ' άσχημή μου αποφορά. Μτφ. Ι. Ν. Γρυπάρης].

Μέσα από συγκεκριμένες αναφορές που γίνονται στο έργο του Σοφοκλή αποδεικνύεται ότι ο ποιητής πιστεύει ότι η ευγενική καταγωγή δεν είναι ο απόλυτος ρυθμιστής της εξέλιξης του ανθρώπου και ότι ακόμη κι ένας άνθρωπος ταπεινής καταγωγής και κοινωνικής θέσης έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει μία ακέραιη προσωπικότητα. Ο Σοφοκλής διδάσκει το σεβασμό στην ανθρώπινη φύση, υποστηρίζει ότι η αληθινή διδασκαλία οδηγεί στη φωνή της συνείδησης, διακηρύττει το μήνυμα της αδυναμίας του κακού, να καταπνίξει τη φωνή της συνείδησης. Η εμπειρία ασκεί μεγάλη επίδραση στη διαγωγή του ανθρώπου, τον διδάσκει και τον εξελίσσει πνευματικά, συναισθηματικά και κοινωνικά. Στο στίχο: «*Ἐγὼ δ' ἀνάγκη προύμαθον στέργειν κακά*»¹⁹⁶ που σημαίνει [με έμαθε τα κακά η ανάγκη να υπομένω], ο Σοφοκλής αποδεικνύει τη μέγιστη σημασία που έχει η δια βίου μάθηση στην διαγωγή του ανθρώπου. Η παιδευτική μέθοδος του Σοφοκλή συνίσταται στην αποκάλυψη των ευγενών κλίσεων της ανθρώπινης ψυχής με σκοπό την καλλιέργειά της.

Ο Σοφοκλής σε όλη την έκταση του έργου του προβάλλει την ιδιαίτερη σημασία της θρησκευτικής αγωγής των νέων. Ενώ το πρόβλημα της παιδείας λύεται με την ανάνηψη του Νεοπτόλεμου μέσω της επανακτήσεως της φύσης του. Τόσο ο Νεοπτόλεμος, όσο και ο Φιλοκτήτης (μαθητής και γνήσιος δάσκαλος), θα δεχτούν την πλήρη φώτιση μέσω του Ηρακλή, του αγγελιαφόρου του Δία. Ο Φιλοκτήτης θα διδαχτεί πως δεν έχει κανένα δικαίωμα να απομονώνεται από την κοινωνία, όταν αυτή βρίσκεται σε ανάγκη. Ο Σοφοκλής διδάσκει την ευσέβεια μέσω της παρουσίας του Ηρακλή, όπου ο ίδιος με το παράδειγμά του προσφέρει το μεγαλύτερο δίδαγμα για το σκοπό και το νόημα της ζωής του ανθρώπου. Στους στίχους «...*εὐσεβεῖν τὰ*

¹⁹⁵ Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 874-876.

¹⁹⁶ ό.π. στ. 538.

πρὸς θεούς· ὡς τᾶλλα πάντα δεύτερ' ἡγεῖται πατὴρ Ζεὺς· οὐ γὰρ ἠυσέβεια συνθνήσκει βροτοῖς, κἄν ζῶσι κἄν θάνωσιν, οὐκ ἀπόλλυται»,¹⁹⁷ αποδεικνύει πως η ευσέβεια είναι το λαμπρότερο κόσμημα της ζωής του ανθρώπου.¹⁹⁸

Στο πρόσωπο του Νεοπτόλεμου, προβάλλει το συναίσθημα της αιδούς, ως το κυριότερο χαρακτηριστικό της ατομικής συνείδησης. Θεωρεί ότι το συναίσθημα αυτό είναι αναμφισβήτητα το πολυτιμότερο φυσικό δώρο στους νέους.¹⁹⁹ Σε όλο το έργο του διδάσκει τη σημασία της αιδούς ως φύλακα τιμής και υπευθυνότητας των νέων. Στο Φιλοκτήτη στους στίχους: «Πῶς οὖν βλέπων τις ταῦτα τολμήσειν λακεῖν;»²⁰⁰ [Και με τι πρόσωπο κανείς τέτοια να λείει;], «Ἴτω ποιήσω, πᾶσαν αἰσχύνην ἀφείξ»,²⁰¹ [Εμπρός! θα γίνη και σκολνώ κάθε ντροπή], «οὐδ' ἐπαισχύνη μ' ὀρῶν τόν προστρόπαιον;»²⁰² [πού με θωρεῖς, απάνθρωπε, δεν ντρέπεσαι;] «ἀλλ' ὡς μεθήσω μήποθ', ὧδ' ὀρᾷ πάλιν»,²⁰³ [μ' αλλού κοιτάει, που δείχνει πως δε θα τ' αφήσει], είναι φανερό ότι ο δάσκαλος Σοφοκλῆς διδάσκει την ιδιαίτερη σημασία που έχει η ανάπτυξη και καλλιέργεια της αιδούς στην ηθική ολοκλήρωση των νέων. Ο ποιητής στα έργα του αφήνει ολοκάθαρα να γίνει κατανοητό πως η αιδώς αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο στην ανάπτυξη του ιδεώδους του υγιούς ατομισμού.

Η αληθινή γνώση κατά το Σοφοκλή οδηγεί στη λύτρωση του ανθρώπου και στην ελευθερία του. Το δίκαιο αποτελεί θεμελιακή αρχή στην αγωγή των νέων. Η δικαιοσύνη καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του Σοφοκλή, ο Νεοπτόλεμος χρησιμοποιώντας την δύναμη του δίκιου αντιμετωπίζει τον Οδυσσέα με γενναιότητα: «Ἐὐν τῷ δικαίῳ τὸν σὸν οὐ ταρβῶ φόβον»,²⁰⁴ στο στίχο αυτό σαφέστατα ο Σοφοκλῆς διδάσκει πως η δικαιοσύνη είναι αυτή που τρέφει τη γενναιότητα. Συνεχίζοντας διδάσκει πως η εντιμότητα οδηγεί στην δόξα. Στους στίχους του: «Σοί δ', ἐκλιπόντι τοῦτ', ὄνειδος οὐ καλόν, δρᾶσαντι δ', ὧ παῖ, πλεῖστον

¹⁹⁷ Σοφοκλῆς, *Φιλοκτήτης* στ. 1441-1444.

¹⁹⁸ Αρβανίτης (1973) 179.

¹⁹⁹ Σοφοκλῆς, *Φιλοκτήτης* στ. 141.

²⁰⁰ ὁ.π. στ. 110.

²⁰¹ ὁ.π. στ. 120.

²⁰² ὁ.π. στ. 930.

²⁰³ ὁ.π. στ. 935.

²⁰⁴ ὁ.π. στ. 1251.

εὐκλείας γέρας»,²⁰⁵ ο Σοφοκλής υπενθυμίζει στον Νεοπτόλεμο πως το χρέος του είναι να συμπαρασταθεί στο δυστυχημένο Φιλοκτήτη, αλλιώς θα ζει στιγματισμένος στην υπόλοιπη ζωή του, ενώ αν εκπληρώσει το χρέος του θα τον συντροφεύει λαμπρότατη φήμη ως το τέλος της ζωής του.

Στο έργο του ο Σοφοκλής εκφράζει κάθε δυνατό προβληματισμό σχετικά με τη δύναμη της αγωγής επιλέγοντας αντιθετικά ζεύγη. Η ευθύτητα και συμπάθεια του νεαρού Νεοπτόλεμου προς τον Φιλοκτήτη αντιτίθεται με επιτυχία στο δόλιο και σκληρό ήθος του πονηρού Οδυσσέα. Τρεις ήρωες που αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς κόσμους, ιδανικά και στόχους, τρεις ήρωες που ομιλούν διαφορετική γλώσσα και οι τρεις βιώνουν τη δική τους τραγωδία, η οποία είναι και η βασική αιτία αποτυχίας της μεταξύ τους επικοινωνίας.

Μια βασική διδακτική αρχή του Σοφοκλή είναι η παρουσίαση αντιθέσεων όπως: η αντίθεση ανάμεσα στο ψευδές και το αληθές που αποτελεί σε όλο το έργο του Σοφοκλή στοιχείο εκπαιδευτικού προβληματισμού. Μία άλλη επίσης αντίθεση είναι αυτή ανάμεσα στο έργο και στο λόγο. Ο Οδυσσέας είναι αυτός που εκπροσωπεί το λόγο, ο Φιλοκτήτης αναφέρεται στην πράξη και τα έργα, ενώ ο νεαρός Νεοπτόλεμος κυμαίνεται μεταξύ του ενός πόλου και του άλλου. Ο Ηρακλής συναιρεί και τα δύο, όπως ο αρχαίος αγαθός: «*μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων*»,²⁰⁶ που σημαίνει ότι ο λόγος ο δυνατός και πειστικός είναι δείγμα ικανού ανδρός, γι' αυτό ο κάθε άνθρωπος δε θα πρέπει να είναι μόνο γενναίος πολεμιστής αλλά και καλός ρήτορας, για να επιβάλλεται με όσα πειστικά λέει.

Με τη λύση του έργου του Φιλοκτήτη, όπου πείθεται και δέχεται να επιστρέψει στην Τροία, φτάνει ο Σοφοκλής στον πιο ουσιαστικό παιδευτικό στόχο του, στη συνειδητή ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό γίνεσθαι και στη συλλογική αίσθηση και ευθύνη του εμείς. Διδάσκει τους νέους την πολιτική συνείδηση ως αρχή για τη δημοκρατία και την ευδοκίμηση της πόλης. Μέσω της πνευματικής καλλιέργειας και αγωγής των πολιτών, της ανάπτυξης του λόγου και της κρίσης τους κατά το Σοφοκλή επιτυγχάνεται η δημιουργία αξιοκρατούμενων κοινωνιών.

²⁰⁵ Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 477-478.

²⁰⁶ Όμηρος, *Ιλιάδα* I 438-443.

3.7 Οιδίπους επί Κολωνώ

Ο Σοφοκλής ως συνέχεια του *Οιδίποδα Τυράννου*, μετά περίπου από μια εικοσαετία, γράφει τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, το οποίο είναι και το τελευταίο έργο του. Παρουσιάστηκε στους Αθηναίους πιθανόν το 401π.Χ. από τον συνονόματο εγγονό του, γιο του Αρίστωνα, πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Σοφοκλή και πραγματεύεται το τέλος του βασιλιά Οιδίποδα.

Είναι προφανές ότι το δραματικό σύμβολο του ανθρώπου και της μοίρας του, έτσι όπως το παρουσίασε ο ποιητής στην τραγωδία του στον *Οιδίποδα Τύραννο*, συνέχισε να βασανίζει τη σκέψη του για είκοσι ακόμα χρόνια μετά, σαν να ένιωθε πως δεν είχε ακόμα ολοκληρώσει μαζί του, σαν να μην είχε δώσει τη λύση εκείνη που θα έριχνε τη γέφυρα ανάμεσα στο θείο και το ανθρώπινο. Ο Σοφοκλής στον επίλογο του έργου του, αλλά και του βίου του, επιλέγει τον Οιδίποδα για να κλείσει εις τον Κολωνό, το γενέθλιο τόπο του ίδιου, με ένα μεγαλοπρεπή θάνατο, ώστε να αποδώσει τη δικαιοσύνη στο πρόσωπο του Οιδίποδα. Με αυτό τον τρόπο τον επευφημεί για τη μεγαλοσύνη και την αξιοπρέπεια, με την οποία καρτερικά αντιμετώπισε τη δοκιμασία του αυτή.

Στον Κολωνό, ο Οιδίποδας, από γηγενής τύραννος της Θήβας θα μετουσιωθεί σε «αυτόχθονα» ήρωα της Αθήνας, θεμέλιο της πόλης του Θησέα που θα προστατεύει την πόλη-πρότυπο, τη μετριοπαθή και ενωμένη Αθήνα του Θησέα από το γένος των Σπαρτιατών.²⁰⁷

Μάλιστα με τα παρακάτω λόγια του ο Οιδίποδας απευθυνόμενος στο Θησέα, υποστηρίζει πως αυτός θα προφυλλάξει την Αθήνα από την ύβρη, το άμετρο και το τυραννικό στοιχείο από το οποίο πάσχει η Θήβα. Συγκεκριμένα λέγοντάς του: «ἐγὼ διδάξω, τέκνον Αἰγέως, ἃ σοι γήρωσ ἄλυπα τῆδε κείσεται πόλει. χῶρον μὲν αὐτὸς αὐτίκ' ἐξηγήσομαι, ἄθικτος ἠγητῆρος, οὗ με χρὴ θανεῖν. τοῦτον δὲ φράζε μή ποτ' ἀνθρώπων τινί, μήθ' οὗ κέκευθε μήτ' ἐν οἷς κεῖται τόποις· ὡς σοι πρὸ πολλῶν ἀσπίδων ἀλκὴν ὄδε δορός τ' ἐπακτοῦ γειτόνων ἀεὶ τιθῆ. ἃ δ' ἐξάγιστα μηδὲ κινεῖται λόγῳ αὐτὸς μαθήσῃ, κεῖσ' ὅταν μόλῃς μόνος· ὡς οὗτ' ἂν ἀστῶν τῶνδ' ἂν ἐξείποιμί τῳ οὗτ' ἂν

²⁰⁷ Δημακοπούλου (2016) 158-159.

τέκνοισι τοῖς ἐμοῖς, στέργων ὄμως. ἀλλ' αὐτὸς αἰεὶ σῶζε, χῶταν εἰς τέλος τοῦ ζῆν ἀφικνῆ, τῷ προφερτάτῳ μόνῳ σήμαιν', ὃ δ' αἰεὶ τῶπιόντι δεικνύτω. χούτως ἀδῆλον τήνδ' ἐνοικήσεις πόλιν σπαρτῶν ὑπ' ἀνδρῶν· αἱ δὲ μυρία πόλεις»,²⁰⁸ δηλαδή: [Θα μάθεις από μένα, του Αιγέα γιε, ὅσα θα μείνουν ἄλυπα κι αγέραστα στην πόλη σου. Τον χῶρο θα σου δείξω πάραυτα και μόνος μου, δίχως κανέναν οδηγό, εκεί που πρέπει να πεθάνω. Αλλά ποτέ και σε κανέναν μην τον φανερώσεις, πού κρύβεται, ποιός είναι ο τόπος του. Ἐτσι θα ἔχεις φύλαξη παντοτινή, καλύτερη ἀπὸ πολλές ἀσπίδες και δορυφόρους γείτονες που θα μπορούσαν στον κίνδυνό σου να προστρέξουν. Ὅσα ὡστόσο είναι μυστικά και δεν ομολογούνται, μόνον εσύ θα τα γνωρίσεις, ὅταν βρεθῆς εκεί μαζί μου. Στο μεταξύ δεν πρέπει να τα φανερώσω σε κανέναν, μήτε σ' αὐτῆς της πόλης τους πολίτες, μήτε στις δυο μου θυγατέρες, ὅσο και αν τις αγαπῶ. Αλλά μόνος εσύ, ὅσο θα ζεις, κράτησε αὐτό το μυστικό, κι ὅταν πια φτάσεις στο τέλος της ζωῆς σου, τότε φανέρωσέ το, σ' ὅποιον εσύ θα κρίνεις ἄξιο διάδοχό σου, κι αὐτός μετά με τη σειρά του στον ἐπόμενο. Ἐτσι την πόλη αὐτή για πάντα θα την κατοικεῖς ἀπόρθητη ἀπ' τους σπαρτούς της γῆς. Πόσες και πόσες πόλεις, ἀκόμη κι ὅταν κάποιος τις κυβερνά σωστά, εὐκόλα στην ἀλαζονεία γλιστρούν. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Ο Σοφοκλῆς μέσα ἀπὸ τη μετουσίωση του Οιδίποδα σε ιδανικό αὐτόχθονα, δικαιώνει τον ἥρωα, ο οποίος υπεύθυνα και ὠριμα ἀντιμετωπίζει το δράμα του.

Ἡ ὑπόθεση του ἔργου ἀφορᾷ τον Οιδίποδα, ὅπου διωγμένος ἀπὸ την πατρίδα του και σε βαθιά γεράματα, στα πρόθυρα πλέον του θανάτου του, φτάνει στην Αθήνα παρέα με την κόρη του Αντιγόνη. Ο λόγος που τον οδηγεῖ στην Αθήνα είναι ο χρησμός του μαντείου, σύμφωνα με τον οποίο θα πέθαινε πλησίον του ἱεροῦ ναοῦ των σεμνῶν λεγομένων θεῶν. Αρχικά, μαθαίνοντας οι γέροντες την ἀφίξη του, συγκεντρώνονται και συνομιλοῦν μαζί του με σκοπό να τον διώξουν ἀπὸ τον ἱερό χῶρο, ἐνῶ στο μεταξύ καταφτάνει ἡ Ἰσμήνη ἡ οποία του ἀναφέρει την ἐρίδα μεταξύ των υἱῶν του και το γεγονός ὅτι ἐρχεται ο Κρέοντας να τον πάρει στη Θήβα. Ο Οιδίποδας γνωστοποίησε στο Θησέα το χρησμό ὅτι θα πεθάνει πλησίον του ναοῦ των σεμνῶν θεῶν. Το ἔργο του ξεκινᾷ με χρησμό και τελειώνει με την ἐπιβεβαίωσή του. Απὸ αὐτό ἀποδεικνύεται ἡ πίστη του δημιουργοῦ και τη διάθεσή του να υπερασπιστεῖ

²⁰⁸ Σοφοκλῆς, *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ* στ. 1518-1534.

την αξιοπιστία των χρησμών και να τιμήσει την πηγή τους: τον Απόλλωνα και το μαντείο του στους Δελφούς.²⁰⁹ Ο Σοφοκλής αποδίδει αξία στο ρόλο των χρησμών ως προς το θεολογικό τους περιεχόμενο. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ίδιος μπορεί να μην πίστευε στους χρησμούς που κυκλοφορούσαν στην Αθήνα την εποχή εκείνη, ίσως όμως η χρησιμοποίησή τους στο έργο του, να υποδηλώνει την πίστη του ότι η θεϊκή βούληση εκφράζεται μέσω των χρησμών.²¹⁰ Στον *Οιδίποδα επί Κολωνών* η συμβολή του θεού είναι ξεκάθαρη και αποφασιστική. Στο στίχο 607: «μόνοις οὐ γίνεταί θεοῖσι γῆρας οὐδὲ κατθανεῖν ποτέ», [μόνο οι θεοί, μήτε γερνούν μήτε ποτέ πεθαίνουν. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης], ο Σοφοκλής φανερώνει μέσω των λόγων του *Οιδίποδα* την παντοδυναμία των θεών, έναντι της αδυναμίας της ανθρώπινης φύσης και διδάσκει στους νέους την ξεχωριστή θέση που πρέπει να κατέχει η θρησκεία στην ορθή και σωστή παιδεία και διαπαιδαγώγηση.

Η προσευχή επίσης αποτελεί για το Σοφοκλή πηγή ευσέβειας, γι' αυτό και μέσω του ήρωά του διδάσκει τη δύναμη της προσευχής για την σωτηρία όχι μόνο του εαυτού αλλά και των άλλων. Όπως χαρακτηριστικά λέει: «ἀρκεῖν γὰρ οἶμαι κἀντὶ μυρίων μίαν ψυχὴν τάδ' ἐκτίνουσαν, ἣν εὖνους παρήϊ»,²¹¹ [Αρκεί φαντάζομαι η μια ψυχή, αντί για μύριες, το χρέος μας αυτό να ξεπληρώσει, φτάνει να είναι καθαρή. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Μέσα από τους στίχους αυτούς διαβλέπει κανείς και την προαναγγελία των χριστιανικών ιδεών περί της δυνάμεως της προσευχής στη ζωή των ανθρώπων.²¹² Το δράμα αυτό θα μπορούσε να χωριστεί σε τρεις θεματικές ενότητες:

α) Στην άφιξη του *Οιδίποδα* στην Αθήνα και τη φιλοξενία που του παρέχεται από τους κατοίκους της ως καθήκον ιερό της προστασίας στους ικέτες. Η φιλοξενία των ξένων αποτελεί παράδοση για τους Αθηναίους, όπως διακηρύσσει κι ο Περικλής στον επιτάφιο λόγο του:²¹³ «Διαφέρομεν²¹⁴ δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε. τήν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις²¹⁵

²⁰⁹ Μοράτος (2016) 32-33.

²¹⁰ Lesky (1981) 453.

²¹¹ Σοφοκλής, *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶν* στ. 498-499.

²¹² Αρβανίτης (1973) 178.

²¹³ Θουκυδίδης, *Περικλέους Ἐπιτάφιος* Κ. 39,36.

²¹⁴ Διαφέρομεν: Σε αυτό το σημείο αυτό η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης γίνεται φανερή.

²¹⁵ Ξενηλασίαις: σκοπός τους δεν ήταν μόνο να μην ωφεληθούν οι ξένοι επισκέπτες της Σπάρτης, αλλά και να μη χαλαρώσουν τα ήθη των Σπαρτιατών από τη μαλθακότητα που χαρακτήριζε τη

ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἂν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφελῆθει...», [Καὶ στὰ πολεμικὰ πράγματα διαφέρομε ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς μας. Ἡ πόλη μας εἶναι φιλόξενη γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν ὑπάρχει σέ μᾶς νόμος ξενηλασίας ποὺ νὰ ἐμποδίζῃ τὸν ξένο νὰ μάθῃ ἢ νὰ δῆ κάτι ποὺ θὰ μπορούσε, ἂν δὲν ἦταν κρυφὸ, νὰ ὠφελήσῃ τὸν ἐχθρὸ μας ποὺ θὰ τὸ ἔβλεπε. Μτφ: Α. Βλάχος].

Σε ὅλη την ενότητα αυτή διαφαίνεται ολοκάθαρα η αφοσίωση που του δείχνουν οι κόρες του αλλά και η γενναιοδωρία του Θησέα. Τονίζεται μέσα από τα λόγια του ποιητή η αφοσίωση των θυγατέρων του και το χρέος τους ως προς τον πατέρα, ὅπως χαρακτηριστικά φαίνεται να λέει ο Οιδίποδας στην κόρη του στους παρακάτω στίχους: *«κάθιζέ νύν με καὶ φύλασσε τὸν τυφλόν»*.²¹⁶ Ο ἥρωας ζητά ἀπὸ τὴν κόρη του να τον βάλει να καθίσει ενώ της τονίζει, πως οφείλει να ἔχει το νου της, δηλαδή τὴν προσοχή της στον τυφλὸ πατέρα. Σε ἄλλο σημεῖο διαφαίνεται πως λέγοντας του η κόρη του: *«βάσει βάσιν ἄρμοσαι, γεραὸν ἐς χέρα σῶμα σὸν προκλίνας φιλίαν ἐμάν»*,²¹⁷ [το βήμα σου στο βήμα μου συνάρμοσε, στηρίζοντας το γέρικο κορμί σου στο φιλικό μου χέρι. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης], η κόρη σηκώνοντας ὅλο το βάρος του πατέρα της, δείχνει ιερὴ ευσέβεια στο πρόσωπο του πατέρα της. Η σκηνή μας παραπέμπει στον Αινεία που ἔφερε στους ὤμους του το γέροντα πατέρα του Αγχίση,²¹⁸ ἀλλά και τον νέο που κουβάλησε το γέροντα, ἀνήμερο πατέρα του στις πλάτες του κατὰ τὴν ἐκρηξή του ηφαιστείου της Αίτνας,²¹⁹ που ως στόχο τους ἔχουν να διδάξουν τὴν ἀξία του σεβασμοῦ στο πρόσωπο των γονέων.

β) Στη δεύτερη ενότητα παίρνουν μέρος τα γεγονότα ἀνάμεσα στον Κρέοντα και τον Οιδίποδα καθώς και τον Πολυνείκη. Ο Οιδίποδας ἀπὸ τρυφερός και στοργικὸς πατέρας που ἐκδηλώνεται στις κόρες του, βγάζει ὅλη τὴ σκληρότητά του και τὴν ἐπιθετικότητά του ἀπέναντι στους ἐχθρούς του, μάλιστα στη δεδομένη περίσταση ἀκόμη και στον ἴδιο του το γιο Πολυνείκη. Οι γιοι του ἀρνήθηκαν να τον βοηθήσουν και να του συμπαρασταθοῦν ὅταν μπορούσαν και τον θυσίασαν, για να ικανοποιήσουν το πάθος τους για τὴν ἐξουσία. Ὅπως ἀναφέρει στους στίχους: *«οἱ τοῦ*

συμπεριφορά πολλῶν ἀπὸ τους ἐπισκέπτες τῆς πόλης τους.

²¹⁶ Σοφοκλῆς, *Οιδίποδος ἐπὶ Κολωνῶ* στ. 21-22.

²¹⁷ ὁ.π. στ. 199-201.

²¹⁸ Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη* 7.4.1-4.

²¹⁹ Λυκούργος, *Κατὰ Λεωκράτους* 95-96.

πατρός, τῷ πατρὶ δυνάμενοι τὸ δρᾶν οὐκ ἠθέλησαν, ἀλλ' ἔπους μικροῦ χάριν φυγᾶς σφιν ἔξω πτωχὸς ἠλώμην ἀεί.»²²⁰ [...κι αυτοί που θα μπορούσαν, γιοι του πατέρα τους, χέρι να δώσουν στον πατέρα τους, αρνήθηκαν να κάνουν κάτι· ενώ θ' αρκούσε ένας μικρός τους λόγος, πήρα εξαιτίας τους της εξορίας τον δρόμο, κι έτσι φτωχός εδώ κι εκεί παράδερνα. Μτφ Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Αυτό αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία που έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες στο ιερό καθήκον που είχαν τα παιδιά έναντι των γονέων τους, στην υποχρεωτική παροχή προστασίας και φροντίδας στους γονείς τους. Το καθήκον αυτό μάλιστα ήταν θεσμοθετημένο από τα χρόνια του Σόλωνα, συναντάται επίσης και στους *Νόμους* του Πλάτωνα στο (Θ 880e - 881a). Ο Σοφοκλής ως διδάσκαλος είναι ορατό ότι δε χάνει καμία ευκαιρία και υπενθυμίζει συνεχώς στους νέους την ιερή υποχρέωση που έχουν ως προς τους γονείς τους. Μάλιστα ο Οιδίποδας, αναγνωρίζοντας τις θυσίες των θυγατέρων του, τις ανταμείβει με τα παρακάτω λόγια αγάπης και στοργής, αποκαλύπτοντάς τους την απέραντη αγάπη που τους έχει: «τὸ γὰρ φιλεῖν οὐκ ἔστιν ἐξ ὅτου πλέον ἢ τοῦδε τάνδρὸς ἔσχεθ' ...».²²¹

γ) Στην τελευταία ενότητα, οι κεραυνοί του Δία προαναγγέλλουν το τέλος του Οιδίποδα. Η ενότητα κλείνει με το θρήνο της Αντιγόνης και της Ισμήνης. Μια σειρά από έντονα συναισθήματα αγάπης, μίσους, αγανάκτησης, εκδικητικότητας, ευσπλαχνίας, τα οποία παρουσιάζονται μέσα από μια μεγάλη αντίθεση, έρχονται στο τέλος να εναρμονιστούν με τον ήρωα στο τέλος της ζωής του.

Ο Σοφοκλής μέσα από το έργο του αυτό, στο οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στα συναισθήματα που συντρέχουν τον ήρωα, διδάσκει την ευθραστότητα των ανθρωπίνων υπό την έννοια της προσκαιρότητας της γήινης φύσης, όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνεται στους στίχους: «ἐπεὶ ἔξοιδ' ἀνὴρ ὦν χῶτι τῆς εἰς αὔριον οὐδὲν πλέον μοι σοῦ μέτεστιν ἡμέρας».²²² [Γιατί το ξέρω, άνθρωπος είμαι, το αύριό μου δεν είναι περισσότερο απ' ό,τι το δικό σου. Μτφ Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Ο Οιδίποδας, αν και ταλαιπωρημένος, τόσο από τα βάσανα της ζωής του, όσο και από τα γηρατειά του, με όλες τις αδικίες που βίωσε χωρίς ο ίδιος να έχει υπαιτιότητα σε αυτές, χωρίς στην ουσία να έχει διαπράξει ο ίδιος ὕβρη προς τους θεούς, αναπτύσσει

²²⁰ Σοφοκλής, *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ* στ. 442-444.

²²¹ *ό.π.* στ. 1617-1618.

²²² *ό.π.* στ. 567-568.

με όση ψυχική δύναμη που του απομένει την έννοια της «τιμής» που του έχει προσβληθεί ασυγχώρητα. Η τιμή αυτή, που μας είναι γνωστή και στον Όμηρο με τον Αχιλλέα και τον Αίαντα, φαίνεται λοιπόν ότι κι εδώ παίρνει την κλασική της διάσταση και αξία.

Ο Σοφοκλής πιστεύει στη δικαιοσύνη, αφού η ιδέα της καταλαμβάνει το επίκεντρο της ζωής και του κόσμου. Με τη μεταφορική φράση του: «*τοῖς τοι δίκαιοις χῶ βραχὺς νικᾷ μέγαν*»,²²³ που σημαίνει ότι: [Όσο το δίκιο όσο κρατεί, νικάει τον ψηλό ο κοντός], διδάσκει πως το δίκαιο αποτελεί απαράβατη αρχή στη ζωή και την ηθική που τη χαρακτηρίζει. Συνεχίζοντας τονίζει πως η δικαιοσύνη ως θεότητα, προβάλλει από παλιά ως σύνεδρος του Διός: «*...ἡ παλαίφατος Δίκη ζύνεδρος Ζηνὸς ἀρχαίοις νόμοις*»,²²⁴ [αν στέκει ορθή η φημισμένη Δίκη, σύνεδρος του Διός και των αρχαίων νόμων]. Με αυτό τον τρόπο δείχνει τη σημαντικότητα της δικαιοσύνης και την αξία της ως απαράμιλλη παιδευτική δύναμη. Το έργο του αυτό αποτελεί το δημιούργημα που εξεπλήρωσε αποτελεσματικά τον κύριο προορισμό της, ο οποίος είναι η αναγνώριση και η επιβολή της αληθινής δικαιοσύνης. Ο καταλογισμός της ενοχής είναι αυτός που αποτελεί την ευθύνη, η οποία οδήγησε στη δημιουργία νόμων.

Το έργο του Σοφοκλή αποτελεί μάθημα τόνωσης της έννοιας του ελεύθερου ανθρώπου, του οποίου οι εσωτερικές δυνάμεις υπερνικούν τις οποιεσδήποτε δοκιμασίες επιφέρει η ζωή. Ο Οιδίποδας αγωνίστηκε με αξιοπρέπεια μπροστά σε όλες τις δοκιμασίες του, όπως οφείλει ο κάθε άνθρωπος για το Σοφοκλή να αγωνίζεται. Οι θεοί που τον έριξαν σε συμφορές, στο τέλος τον ανυψώνουν και τον τιμούν αποδίδοντας το δίκαιο στο πρόσωπό του. Αυτό ακριβώς λέει κι ο χορός: «*πολλῶν γὰρ ἂν καὶ μάταν πημάτων ἴκνουμένων πάλιν σφε δαίμων δίκαιος αὔξει*».²²⁵ [Γιατί, αφού τον βρήκαν άδικα τα τόσα πάθη, είναι καιρός ένας θεός πάλι να τον υψώσει. Μτφ.: Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Ο Σοφοκλής διδάσκει στους νέους ότι η ζωή αποτελεί ένα στίβο δοκιμασιών, στον οποίο ο άνθρωπος καλείται να σταθεί ορθός ως προς το θεό. Αυτό προασπίζει και υποστηρίζει ο Σοφοκλής μέσα από τα λόγια της κόρης του Ισμήνης,

²²³ Σοφοκλής, *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ* στ. 880.

²²⁴ ό.π. στ. 1381-1382.

²²⁵ ό.π. στ. 1565-1567.

όταν του λέγει: « νῦν γὰρ θεοὶ σ' ὀρθοῦσι, πρόσθε δ' ὄλλυσαν », ²²⁶ που σημαίνει ότι: [Τώρα σε ορθώνουν οι θεοί, πιο πριν σε τσάκισαν. Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]. Η δικαίωση έρχεται ως αποκατάσταση στην αδικία που έχει γίνει στο πρόσωπο του ήρωα.

Το έργο αυτό του Σοφοκλή αποτελεί επίσης μια υποδειγματική διδασκαλία εθνικής αυτογνωσίας μέσω της θεμελιακής αγωγής του πολίτη. Στον ύμνο του χορού (στ. 668-719) οι γέροντες φαίνεται να μεριμνούν για την πολιτική αγωγή και ενημέρωση του ξένου. ²²⁷ Πρωτεύει ως αξία γι' αυτούς να του γνωρίσουν όσο το δυνατό καλύτερα τη νέα πατρίδα του. Του περιγράφουν σαν σε μάθημα πατριδογνωσίας τις φυσικές καλλονές του Κολωνού και ευρύτερα της Αθήνας και της Αττικής. Του μιλούν για τις ιερές παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, τους θρύλους, αλλά και τις ιστορικές νίκες του ιππικού και του στόλου τους. Ο Σοφοκλής μέσω των λόγων του χορού διδάσκει την αξία της ευσπλαχνίας, της αλληλεγγύης και του πόνου για τα παθήματα του ξένου:

« ΧΟ. ὦ τλάμων, ὅτε νῦν χαλᾶς, αὔδασον· τίς ἔφυς βροτῶν; τίς ὁ πολύπρονος ἄγη; τίν' ἂν σοῦ πατρίδ' ἐκπυθοίμαν.

ΟΙΔ. ξένοι, ἀπόπολις· ἀλλὰ μὴ ...». ²²⁸

[ΧΟ. Ταλαίπωρε, τώρα που πια χαλάρωσες, μίλα, ποιά είναι η φύτρα σου; ποιός είσαι, που πολύπαθος τραβιέσαι; ποιά η πατρίδα σου; θέλω να μάθω.

ΟΙ. Εξορισμένος, ξένε, αλλά μη... Μτφ. Δ. Ν. Μαρωνίτης].

Ο Σοφοκλής μέσα από το διφορούμενο δίλημμα του δράματος, αυτό της ενοχής και της αθωότητας του Οιδίποδα, διδάσκει πολύ σοφά πως στη ζωή με το συνεχή κύκλο της εναλλαγής του καλού με το κακό δεν μπορεί να αποδοθεί απόλυτη δικαίωση. Όλα στη ζωή του ήρωα κινούνται ανάμεσα στις ευνοϊκές Ευμενίδες και στις αμείλικτες Ερινύες. Το θάρρος που αφήνει να διαφαίνεται στις πράξεις και τις ενέργειές του είναι αυτό που θέτει ως βασική παιδαγωγική αρχή για τους νέους μπροστά στο δίκαιο ή το άδικο, την ενοχή ή την αθωότητα. Όλη η σκέψη του

²²⁶ Σοφοκλής, *Οιδίπους επί Κολωνῶ* στ. 394.

²²⁷ Η παρουσία της λέξης *ξένος* χρησιμοποιείται με βάση τα στοιχεία γεωγραφικής καταγωγής και προέλευσης.

²²⁸ Σοφοκλής, *Οιδίπους επί Κολωνῶ* στ. 203-207.

Σοφοκλή μοιάζει να βρίσκει ουσία και έδαφος στους στίχους του Σεφέρη στο τελευταίο μέρος στην *Κίχλη*, μιλώντας για *αγγελικό και μαύρο φώς που βλέπουν τα τυφλά μάτια του ήρωα, καθώς οδεύει προς τις άορατες πλάκες του άλσους, οι οποίες σε λίγο θα τον καταπιούν*.²²⁹ Με την τραγωδία του Κολωνού ο Σοφοκλής άφησε μια πολύ ξεχωριστή διαθήκη στους ανθρώπους, η οποία συνοψίζεται πολύ πετυχημένα σε μια και μόνο πρόταση : *«Μάθε έτσι να ζεις και συ, και έτσι να ζουν και οι μετά από σένα: γήινα, μέτρια, και εξαγνισμένα»*.²³⁰

²²⁹ Σεφέρης, *Κίχλη* (1947).

²³⁰ Λιαντίνης (2006) 150.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο Σοφοκλής στο Σχολείο του Μέλλοντος

4.1 Το σχολείο του σήμερα

α. Δυνατότητες και προοπτικές

Στην Ελλάδα σύμφωνα με το άρθρο 16 του Συντάγματος:

1. Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους (...).

2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. Βασικός σκοπός της εκπαίδευσης ορίζεται «η ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και η διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».²³¹ Στην εισαγωγή του νέου Δ.Ε.Π.Π.Σ και των Α.Π.Σ. τονίζεται πως «ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της εποχής μας (...) καθώς [και] η ραγδαία και συνεχής αύξηση της γνώσης και της πληροφορίας (...) [εμπεριέχουν] τον κίνδυνο διεύρυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στο νέο αυτό περιβάλλον που διαμορφώνεται, θεωρείται αναγκαία η υιοθέτηση προτύπων συμπεριφοράς που χαρακτηρίζονται από το σεβασμό στις πνευματικές και ανθρωπιστικές αξίες. Γι' αυτό το σχολείο καλείται να συμβάλλει πρωτίστως στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων με στέρεες, ηθικές αρχές και ισχυρή αυτοαντίληψη και να δώσει βαρύτητα στην ικανοποίηση του συνόλου των συναισθηματικών και νοητικών αναγκών και ενδιαφερόντων του μαθητή.(...) Η εκπαιδευτική διαδικασία πρέπει να διαμορφώνει συνθήκες που προάγουν τις αξίες της δημοκρατίας, του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, της ειρήνης και της ελευθερίας».²³² Το εκπαιδευτικό σύστημα, μέσω ενός ισχυρού σχολικού

²³¹ *Σύνταγμα της Ελλάδας* (2001) άρθρο 16, παρ. 2.

²³² ΥΠ.Ε.Π.Θ. & Π.Ι. (2003) 3733-3744.

παιδαγωγικού περιβάλλοντος, πρέπει να συμβάλλει: α. στη διαμόρφωση (σμίλευση) της προσωπικότητας του μαθητή και β. στην ομαλή ένταξή του στην κοινωνία για την επιτυχή διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Το σύγχρονο ελληνικό σχολείο, μέσα από τις νέες μεθοδολογικές και διδακτικές προσεγγίσεις, αποσκοπεί και στοχεύει στη διαμόρφωση αυριανών πολιτών, οι οποίοι να είναι υπεύθυνοι, δημοκρατικοί, συνεργατικοί και ελεύθεροι. Να είναι πολίτες ενεργοί, που με σεβασμό να αποδέχονται τη διαφορετικότητα και την ετερότητα. Να σέβονται τα δικαιώματα πληρώντας τις υποχρεώσεις τους ως προς το κοινωνικό σύνολο και τους ίδιους. Δηλαδή όπως ξεκάθαρα δηλώνεται στα νέα αναλυτικά προγράμματα:

*«Η ελευθερία, ως αξία, αφορά τόσο το άτομο όσο και το σύνολο. Με την ιδέα της ελευθερίας συνδέεται η ανάπτυξη της υπευθυνότητας του μαθητή ως ατόμου και αυριανού ελεύθερου και ενεργού πολίτη, η οποία, εκτός των άλλων, συμβάλλει στην εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και στην προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης».*²³³

Η διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής διακρίνεται στα εξής τέσσερα μοντέλα: την αφομοίωση,²³⁴ την ενσωμάτωση,²³⁵ την πολυπολιτισμική²³⁶ και τη διαπολιτισμική²³⁷ προσέγγιση.

Η Ελλάδα τα τελευταία είκοσι σχεδόν και παραπάνω έτη έχει μετατραπεί σε χώρα υποδοχής μεταναστών, με αποτέλεσμα η διαχείριση της ετερογένειας να αποτελέσει ανάγκη βαθιών και ριζικών κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών. Αυτές οι αλλαγές θα ήταν αδύνατο να μην επηρεάσουν τους κόλπους του εκπαιδευτικού

²³³ ΥΠ.Ε.Π.Θ. (2003), *Φ.Ε.Κ* (τεύχος Β' αρ. φύλλου 303 & 304/13-03-2003) 3737.

²³⁴ Κεσίδου (2008) 24-25.

²³⁵ ό.π. 25.

²³⁶ ό.π. 26.

²³⁷ [Η διαπολιτισμική προσέγγιση στην εκπαίδευση εισήχθη τη δεκαετία του 1980 στην Ευρώπη. Αποτελεί το πιο δημοκρατικό μοντέλο από όλα τα προηγούμενα, επειδή προωθεί τη διαλεκτική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες. Βασίζεται στις αρχές της ισότητας όλων των πολιτισμών, την αμοιβαία κατανόηση, την ενσυναίσθηση, την ανοχή και το σεβασμό για την ετερότητα του άλλου, την αλληλεγγύη και την εξάλειψη των εθνικών και ρατσιστικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων. Δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να εκφραστούν ελεύθερα μέσα από τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες.

συστήματος με την αναμενόμενη διαφοροποίηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας και ζωής, προκειμένου να επιτευχθεί η ειρηνική συνύπαρξη, η εποικοδομητική συνεργασία και επικοινωνία των μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας. Το κύριο αίτημα και ζήτημα που απασχόλησε την εκπαιδευτική κοινότητα ήταν η διαχείριση και παροχή ίσων ευκαιριών εκπαίδευσης στα παιδιά των μεταναστών, καθώς και η διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας μέσα και έξω από τις σχολικές τάξεις. Έτσι από την μονο-πολιτισμικότητα του χαρακτήρα της εκπαίδευσης προέκυψε η πολυπολιτισμικότητα. Αλλαγές νόμων, εκπαιδευτικών πρακτικών κι εφαρμογών, εισήχθησαν στην εκπαίδευση προς υλοποίηση. Ανάμεσα στις αλλαγές αυτές είναι και η συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων, τα οποία εμπλουτίστηκαν με κείμενα διαπολιτισμικού περιεχομένου.

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στην εποχή μας δίνει αξία στον όρο δημοκρατία, έναν όρο που αντιμετωπίζει την «πολιτισμική διαφορά», ως μια θετική δύναμη όσον αφορά τις περίπλοκες διαδικασίες ωρίμανσης της κοινωνίας, αλλά και των ατόμων ξεχωριστά.²³⁸ Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως το σύγχρονο δημοτικό σχολείο, είναι ο μορφωτικός τομέας που περισσότερο από κάθε άλλον στοχεύει και υλοποιεί την κοινωνική ένταξη. Όλη η σύγχρονη εκπαίδευση αποσκοπεί στην ένταξη και αποδοχή της διαφορετικότητας είτε σε επίπεδο κουλτούρας, φυλής, εθνικότητας είτε σε επίπεδο αναπηρίας. Συσχετίζονται και συμπληρώνονται οι έννοιες, της «οικουμενικότητας» της σύγχρονης εποχής σε οικουμενικότητα-πολυπολιτισμικότητα, ατομικότητα-διαφορετικότητα, σεβασμό-ετερότητα. Το νέο μοντέλο εκπαίδευσης «αγκαλιάζει» τη διαφορετικότητα σεβόμενη την ετερότητα με την αντίληψη ότι ο πλουραλισμός είναι ένα δεδομένο που εμπλουτίζει τη συνεργασία, την αλληλεγγύη, το σεβασμό προς τους άλλους ενισχύοντας την προσωπική αξιοπρέπεια.

Σήμερα, που οι κοινωνικές ανισότητες ολοένα και μεγαλώνουν, πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στις εκπαιδευτικές πολιτικές τα οποία βελτιώνουν τα επίπεδα των σχολείων, ώστε αυτά να είναι προηγμένα ποιοτικά. Τα εκπαιδευτικά συστήματα οφείλουν να συμπεριλαμβάνουν όλους ανεξαιρέτως τους μαθητές, προωθώντας τη

²³⁸ Μπερελής (2001) 58-59.

διαφορετικότητα και προάγοντας την κοινωνική δικαιοσύνη, την ισότητα και τη δημοκρατία στο σχολείο αλλά και στην κοινωνία ευρύτερα. Αξίζει λοιπόν στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά στην άποψη του Connell (2002), ο οποίος στο βιβλίο του με τίτλο: *"Making a difference"* υπογραμμίζει την τρέχουσα ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών, πολιτικών και εκπαιδευτικών πλαισίων κάτω υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης, και αναγνωρίζει μερικές σπουδαίες αλλαγές, όπως τον ολοένα και αυξανόμενο ανταγωνισμό στην εκπαίδευση, την εμπορευματοποίηση των εκπαιδευτικών παροχών και πρακτικών, την υπερίσχυση της πρακτικής εκπαίδευσης έναντι της ευρύτερης εκπαίδευσης, την υιοθέτηση πρακτικών επιχειρηματικής διοίκησης στη δημόσια εκπαίδευση και τη διάβρωση του κράτους πρόνοιας. Πρεσβεύει ότι αυτοί αλλά και άλλοι παράγοντες είχαν σαν αποτέλεσμα να καταλαγιάσουν οι φωνές και το ενδιαφέρον γύρω από την εκπαιδευτική ισότητα.

Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: *«Χρειαζόμαστε μια ατζέντα ποιοτική που θα εστιάζει στη συμπερίληψη. Χρειάζεται να εστιάσουμε σε μια εκπαιδευτική σκέψη και όχι στον ανταγωνισμό, στην επιλεκτικότητα και συνεπώς στον αποκλεισμό, αλλά στο πώς η εκπαιδευτική επιχείρηση θα μπορέσει να γίνει πλήρως συμπεριληπτική»*.²³⁹ Η συμπερίληψη όλων των παιδιών στο κανονικό (τυπικό) εκπαιδευτικό σύστημα παρέχει μια σημαντική ευκαιρία στα παιδιά ώστε να μάθουν για τις ανθρώπινες διαφορές, να είναι σε θέση να αλληλεπιδρούν και να αντιμετωπίζουν άτομα που είναι διαφορετικά.

²³⁹ Connell (2002) 325.

β. Το όραμα της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης "Ένα σχολείο με Όλους για Όλους"

Μετά από την διακήρυξη της Σαλαμάνκα (1994)²⁴⁰ «το ένα σχολείο με όλους για όλους» είναι αυτό, που θέτει στην παιδαγωγική συζήτηση την πρόταση από την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης (mainstreaming) και της ένταξης (integration), σε αυτήν της συνεκπαίδευσης (inclusion) των μαθητών με και χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες σε «Ένα σχολείο για όλους»²⁴¹ όπως αναφέρεται στη Χάρτα του Λουξεμβούργου (1996).

Η ισότιμη συνεκπαίδευση ακολουθεί το μοντέλο της «ελάχιστης απόρριψης»,²⁴² σύμφωνα με το οποίο οι μαθητές με μειονεξίες θα πρέπει να εκπαιδευτούν μαζί με τους μαθητές χωρίς μειονεξίες, σε όσο το δυνατό μεγαλύτερη έκταση, εφόσον το επιτρέπουν οι όροι καταλληλότητας του συστήματος εκπαίδευσης, οι ανθρώπινοι (ειδικό προσωπικό) και οι υλικοί πόροι (υλικοτεχνική υποδομή, γενικότερες συνθήκες που σχετίζονται με τη διαθεσιμότητα και την προσφορά των προσώπων στο σχολείο, στο σπίτι και την κοινωνία). Η συμπεριληπτική εκπαίδευση αποδέχεται και σέβεται τη διαφορετικότητα, αναγνωρίζει το θεμελιώδες δικαίωμα των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να έχουν πρόσβαση στα γενικά σχολεία. Οραματίζεται ένα αναδιαρθρωμένο και ενοποιημένο εκπαιδευτικό σύστημα ικανό να ανταποκριθεί στις ανάγκες όλων των μαθητών και ένα σχολείο ικανό να τους παρέχει την υποστήριξη, την υλικοτεχνική υποδομή και τις υπηρεσίες που χρειάζονται.²⁴³

Οι Ainscow, Booth & Dyson, υποστηρίζουν ότι «η συμπεριληπτική εκπαίδευση» αναφέρεται:

²⁴⁰ The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education.

²⁴¹ «Ένα Σχολείο για Όλους» όπως ονομάζεται στη Χάρτα του Λουξεμβούργου (1996)—διασφαλίζει ίσες ευκαιρίες για τους μαθητές με διαφορετικούς τύπους ειδικών αναγκών σε όλους τους τομείς της ζωής τους (εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση, απασχόληση και κοινωνική ζωή).

²⁴² Χαρούπιας, *Η ισότιμη συνεκπαίδευση (inclusion)* [Διαθέσιμο στο: http://imm.demokritos.gr/epeaek/library_attach/20041261621220.CharoupiasPart_2-1.pdf Τελευταία ανάκτηση στις 3/8/2018.]

²⁴³ Sebba & Ainscow (1996) 9.

- στις διεργασίες εκείνες που αυξάνουν τη συμμετοχή των μαθητών και μειώνουν τον αποκλεισμό τους από τα αναλυτικά προγράμματα, την πολιτιστική ζωή και τις κοινοτικές δραστηριότητες των σχολείων

- στην αναδιοργάνωση της κουλτούρας, της πολιτικής και της πρακτικής στα σχολεία, ώστε να ανταποκρίνονται στην ανομοιογένεια των μαθητών της συγκεκριμένης κάθε φορά περιοχής και

- στην παρουσία, συμμετοχή και επιτυχία όλων εκείνων των μαθητών που είναι ευάλωτοι σε πιέσεις αποκλεισμού και όχι μόνο αυτών με αναπηρία ή αυτών που έχουν κατηγοριοποιηθεί ως «άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες».²⁴⁴

Σύμφωνα με τη νέα αυτή οπτική, η έννοια του όρου «ειδικές ανάγκες» δε συναρτάται πια από κάποιο μειονέκτημα, αλλά από τη διαφορά γλωσσικών, πολιτισμικών, φυλετικών και ηλικιακών χαρακτηριστικών και από τις ανάγκες που προκύπτουν από αυτά. Κατά συνέπεια η παιδαγωγική των ειδικών αναγκών προσανατολίζεται προς τις ανάγκες όλων των παιδιών.²⁴⁵

Η Συμπεριληπτική Εκπαίδευση αποτελεί μια διαδικασία χωρίς τέλος, προάγει το σεβασμό προς οποιαδήποτε μορφή διαφορετικότητας (respect for diversity). Έχει σκοπό την παροχή ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση για όλους τους μαθητές που αντιμετωπίζουν τον αποκλεισμό από την ενεργή συμμετοχή και συμπερίληψη στα κανονικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Αποτελεί μια ιδέα που ενώνει τους μαθητές, τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς, τους αρμόδιους φορείς και την ευρύτερη κοινότητα στην κοινή προσπάθεια δημιουργίας του Σχολείου για όλους με όλους. Στην προοπτική του νέου Σχολείου οι μαθητές αναπτύσσουν ταυτόχρονα αυτόνομη δράση, συλλογικό, κοινωνικό πνεύμα και περιβαλλοντική συνείδηση και έτσι:

- Ο μαθητής γίνεται «μικρός διανοούμενος».
- Ο μαθητής γίνεται «μικρός Επιστήμονας».
- Ο μαθητής γίνεται «μικρός ερευνητής».
- Ο μαθητής γίνεται «γλωσσομαθής».
- Ο μαθητής κατακτά το «μαθαίνω πώς να μαθαίνω».

²⁴⁴ Ainscow, Booth & Dyson (2006) 25.

²⁴⁵ Ζώνιου-Σιδέρη (2004) 98.

- ο Ο μαθητής γίνεται συνειδητός πολίτης του κόσμου.

Μέσα από την πολιτική της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης δίνεται λοιπόν η δυνατότητα σε διαφορετικούς ανθρώπους να συμβιώνουν σε μια ανθρωπιστική και δημοκρατική κοινωνία. Με την κοινή φοίτηση, την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων τα άτομα με ιδιαιτερότητες κάθε είδους, οδηγούνται από την απομόνωση και την περιθωριοποίηση στην σχολική ένταξη και, κατά συνέπεια αυξάνεται η συμμετοχή τους και περιορίζεται ο αποκλεισμός τους από την κοινωνική και πολιτιστική ζωή. Υπογραμμίζεται λοιπόν η ανάγκη αναμόρφωσης των σχολείων και εξαιρείται η αποδοχή της διαφορετικότητας για την ευημερία όλων.

Σύμφωνα με το άρθρο του κ. Παναγιώτη Κασσιανού: "Σχολείο για όλους; αν το πιστεύουμε, ας το τολμήσουμε"²⁴⁶ όπου ο ίδιος είναι οπαδός και μάχιμος στην ιδέα ενός σχολείου με όλους και για όλους τους μαθητές, χωρίς διακρίσεις και διαχωρισμούς, με αποδοχή στη διαφορετικότητα, με σεβασμό στην ετερότητα, υποστηρίζει ότι:

«Οφείλουμε να δημιουργήσουμε ένα σχολείο πραγματικά για όλους, ένα σχολείο που θα σέβεται τη διαφορετικότητα, θα προσαρμόζεται και θα ζει με αυτή, ένα σχολείο που θα στηρίζει όλα τα παιδιά και όχι μόνο τα «ειδικά» ή μόνο τα «γενικά» παιδιά. Η λύση είναι η δημιουργία ενός ενιαίου τύπου σχολείου, το οποίο θα προέλθει από την είσοδο ομάδων μαθητών των ειδικών σχολείων σε ορισμένα σχολεία γενικής εκπαίδευσης με κριτήριο την χωροταξική κάλυψη όλων των περιοχών της εκπαιδευτικής περιφέρειας.» Συνεχίζοντας επισημαίνει ότι: *"Με αυτό τον τρόπο: Για τους μαθητές του γενικού σχολείου μια τέτοια συναναστροφή και συνύπαρξη θα είναι πολλαπλά ωφέλιμη και χρήσιμη. Μόνο και μόνο που θα συνυπάρχουν και θα βλέπουν τους μαθητές με αναπηρία στον ίδιο χώρο θα αναγνωρίζουν την ύπαρξή τους, πράγμα χρήσιμο για την ενήλικη ζωή τους γιατί θα έχουν βιώσει την διαφορετικότητα στη νοητική, σωματική και συναισθηματική ικανότητα ως κάτι το φυσιολογικό και δεν θα*

²⁴⁶ Κασσιανός (2015) [Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.e-lesxi.gr/about-us. Τελευταία ανάκτηση στις 3/8/2018.]

τρομάζουν και δεν θα σοκάρονται όταν συναντούν στην καθημερινότητα τους ενήλικες πλέον συμμαθητές τους. Μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση βελτιώνεται το επίπεδο ενσυναίσθησης των παιδιών και η συνεργασία αποκτά νόημα με άμεση επίπτωση στην ζωή των παιδιών γιατί μαθαίνουν να παρατηρούν και να χαίρονται τις μικρές και μεγάλες αλλαγές και διαφορές στη ζωή και ο πλούτος αυτών των εμπειριών θα διευρύνει τα όρια του νου και της ψυχής τους».

Το σχολείο του μέλλοντος, είναι αυτό που ενώνει τους ανθρώπους, είναι αυτό που αναπτύσσει τους ορίζοντες του πολίτη, είναι αυτό που μέσα από τη διαφορετικότητα, πάλλεται ενάντια στο ρατσισμό και τον αποκλεισμό, μαθαίνει στους νέους μέσα από την ενσυναίσθηση να νιώθουν πολίτες του κόσμου. Μαθαίνει στον άνθρωπο την έννοια της ισότητας και της ελευθερίας, διευρύνοντας τα όρια του νου και της ψυχής. Οδηγεί τον άνθρωπο στην ευδαιμονία, στην κύρια αρετή της ανθρώπινης υπόστασης.

4.2 Ο ρόλος του σοφοκλείου έργου στο σχολείο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης (*Σχολείο με Όλους*)

Στο «*Σχολείο με Όλους*» πρωταρχικός στόχος, σκοπός και ιδανικό του είναι η διαμόρφωση του υγιούς πολίτη, δηλαδή του ελεύθερου ανθρώπου, που σέβεται τον εαυτό του και τα δικαιώματα των άλλων, που γνωρίζει τα όριά του και αναλαμβάνει τις ευθύνες των πράξεών του. Στο σχολείο αυτό η δημοκρατία είναι η αρχή που διέπει όλες τις παιδαγωγικές αρχές μάθησης και διδασκαλίας. Οι μαθητές είναι ένα σύνολο διαφορετικών και ίσων. Αυτό σημαίνει πως δεν υπάρχει τάση διαχωρισμού ή αποκλεισμού, αλλά ενυπάρχει το πνεύμα του πλήρους σεβασμού στο άλλο, στο ξένο, στο διαφορετικό.

Ο Σοφοκλής μέσα από τα έργα του, όπως και όλοι οι άξιοι παιδαγωγοί της ανθρωπότητας υπήρξε ο μεγάλος οραματιστής μιας κοινωνίας αξιοκρατούμενης.²⁴⁷ Ο σύγχρονος παιδαγωγός στο σχολείο της συμπερίληψης, αξιολογώντας τις παιδαγωγικές αρχές του σοφοκλείου έργου, μπορεί να καλλιεργήσει τη φρόνηση, τη σωφροσύνη και την ευβουλία, διδάσκοντας την ιδιαίτερη σημασία της αυτογνωσίας. Ο παιδαγωγός στην κοινωνία της παγκοσμιοποίησης οφείλει να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα. Να τους βοηθήσει να αποκτήσουν γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις, οι οποίες είναι απαραίτητες για την ενεργό συμμετοχή τους σε μια κοινωνία χωρίς διακρίσεις και ανισότητες. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι παιδαγωγικά ιδιαίτερη η αξία τη διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής δραματουργίας, όπως αποτυπώνεται στο σοφοκλείο έργο, στο οποίο αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα της καλλιέργειας της δημοκρατικής συνείδησης των νέων.²⁴⁸

Η ετερότητα και η αποδοχή του άλλου ή του ξένου όπως διδάσκεται στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, σε πρακτικό επίπεδο είναι βασική αξία στη σχολική κοινότητα του συμπεριληπτικού σχολείου. Οι ξένοι, οι αλλοεθνείς στην αρχαία τραγωδία είναι αρκετοί, όπως αρκετοί είναι και οι αλλοεθνείς μαθητές στα σημερινά σχολεία. Ο

²⁴⁷ Αρβανίτης (1973) 247.

²⁴⁸ Μπεγλιβάνης (2016) 150.

σύγχρονος παιδαγωγός μέσα από τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, μπορεί να διαμορφώνει ένα φιλόξενο περιβάλλον που δεν απομονώνει κανένα μαθητή. Είναι η αρχή της εκ φύσεως κοινωνικής ισότητας, της καθολικής ισότητας όλων των ανθρώπων και η δυνατότητα του καθενός ξεχωριστά, να πραγματώνει την αρετή, ανεξάρτητα από την καταγωγή του, είναι η ίδια η αρχή που δανείζεται και υιοθετεί ο Σοφοκλής από το σοφιστικό κίνημα της εποχής του.²⁴⁹ Η διδασκαλία της συνάντησης και αντιπαραβολής δυο πολιτισμών, όπως συμβαίνει μέσα στην τραγωδία, επικεντρώνεται στην αντιπαραβολή των πολιτισμικών διαφορών και στην επακόλουθη εξισορρόπησή τους μέσα στη σχολική κοινότητα. Με αυτόν τον τρόπο μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η ετερότητα αποκτά έναν άλλο χαρακτήρα στη συνείδηση των μαθητών τόσο των αλλοεθνών που αισθάνονται να γίνονται αποδεκτοί από την ευρύτερη κοινότητα, όσο και της κυρίαρχης εθνικής ομάδας που απομακρύνεται από κάθε έννοια ρατσιστικής αντιμετώπισης των πρώτων.

Επιπλέον, πέραν της αποδοχής των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων των αλλοεθνών μαθητών, ενδιαφέρον και ουσιαστικό πρακτικό αποτέλεσμα έχει η αξιοποίηση αυτών των πληροφοριών μέσα στην ίδια τη σχολική κοινότητα. Οποιοσδήποτε πολιτισμικές συμβολές στη διαμόρφωση ενός πλουραλιστικού συνόλου εμπειριών των ίδιων των μαθητών από το οικογενειακό ή ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον, οφείλει η σχολική κοινότητα να τις κάνει αποδεκτές και να τις ενσωματώνει στη συνολική δραστηριότητά της. Ο σύγχρονος λοιπόν παιδαγωγός, χρησιμοποιώντας τις παιδαγωγικές αρχές του Σοφοκλή έτσι όπως αποτυπώνονται στα έργα του, *Φιλοκτήτης*, *Οιδίπους Τύραννος*, αλλά και στην *Αντιγόνη* συμβάλλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση μιας συνείδησης που εμπεριέχει την αποδοχή, την ισότητα και την ειρηνική συνύπαρξη των διαφορών, με άξονα πάντα την αρχή της ελευθερίας του ανθρώπου να αναπτύσσει την προσωπικότητά του με βάση τις σωματικές και πνευματικές του ικανότητες.²⁵⁰

Το έργο *Αντιγόνη*, το οποίο στην ολότητά του αναφέρεται στον ανυποχώρητο και μεγάλο αγώνα του πνευματικού ανθρώπου προς την κατάκτηση του

²⁴⁹ Αρβανίτης (1973) 23.

²⁵⁰ Στεργιούλης (2016) 54.

θείου ιδανικού της ζωής, καλλιεργεί την άσκηση κρίσης και αμφισβήτησης του πολίτη ως προς την εξουσία. Δίνει απαντήσεις στο περί του ποιος πρέπει να αποφασίζει για μια κατάσταση και με ποια κριτήρια. Αποτελεί ένα πολύτιμο παιδαγωγικό εργαλείο, το οποίο μπορεί να εντρυφήσει τους μαθητές στο να μαθαίνουν από μικροί να διαμορφώνουν άποψη, να υπερασπίζονται το δίκαιο και να εναντιώνονται σε κάθε μορφή αδικίας ή καταχρηστικής εξουσίας, ιδιαίτερα όταν τα θέματα έχουν να κάνουν με διαχρονικές και καθολικές αξίες.²⁵¹

Η σχολική κοινότητα της συμπερίληψης χρειάζεται την εφαρμογή καλών εκπαιδευτικών πρακτικών, που μέσα από αυτές δύναται η καλλιέργεια της αυτογνωσίας, της ενσυναίσθησης και της ηθικής διάστασης των πράξεων. Η αυτογνωσία ως διαδικασία διαμόρφωσης του εαυτού και της γνώσης τού είναι, διδάσκεται σχεδόν μέσα από όλα τα έργα του Σοφοκλή. Αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την ψυχοσύνθεση του ατόμου και για τις επιλογές που ακολουθεί στη ζωή του. Στο σύγχρονο σχολείο, η αυτογνωσία διδασκόμενη και βιωματικά μέσα από την *Αντιγόνη*, το *Φιλοκτήτη*, τον *Αίαντα*, τον *Οιδίποδα* ή και τις *Τραχίνιαι*, αποτελεί σημαντική παιδευτική αξία στη διαμόρφωση του ήθους των μαθητών.

Η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης μπορεί να επιτευχθεί με εργαλείο διδασκαλίας το *Φιλοκτήτη* δια μέσου της ορθής αγωγής του έφηβου Νεοπτόλεμου. Η αναφορά στις έμφυτες ιδιότητες σε συνδυασμό με τη σωστή αγωγή αποδεικνύει τη σπουδαιότητα του ρόλου τους στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των νέων. Ο παιδαγωγός της συμπερίληψης μέσα από τη διάχυτη ηθική διάσταση των πράξεων των ηρώων του Σοφοκλή, όπως αποτυπώνονται στο *Φιλοκτήτη*, στην *Αντιγόνη*, στον *Αία*, αλλά και στην *Ηλέκτρα* καθώς και στις *Τραχίνιαι*, μπορεί να καλλιεργήσει στη συνείδηση των μαθητών την αξία της φρόνησης ως στοιχείου ευδαιμονίας και ηθικής ολοκλήρωσης και δικαίωσης. Είναι η ίδια η οδός που ακολουθεί ο Σοφοκλής, κατά τη διδασκαλία του για την κατάκτηση της ελευθερίας, την ολοκλήρωση δηλαδή του προσώπου και στη συμφιλίωσή του με τον κόσμο.²⁵²

²⁵¹ Αρβανίτης (1973) 248.

²⁵² ό.π. 150.

Η κατανόηση της αναγκαιότητας που διέπει την πραγματικότητα έτσι όπως την παρουσιάζει ο δημιουργός είναι αυτή που οδηγεί τον άνθρωπο στην κατάκτηση της ελευθερίας του, της ολοκλήρωσής του, δηλαδή της συμφιλίωσης του με τον κόσμο, η οποία έχει ζωτική σημασία στο σχολείο του μέλλοντος. Ο παιδαγωγός μέσα από τον κόσμο του Σοφοκλή, τον οποίο διακατέχει ο νόμος του *ratio* και το μοτίβο της ύβρης και της άτης, κάθε φορά που το μέτρο ξεπερνιέται "διασαλεύεται" η ηθική τάξη και ισορροπία, μπορεί να διδάξει τους μαθητές πως η χωρίς όρια και περιορισμούς εφαρμογή της ελευθερίας εγκυμονεί κινδύνους και δημιουργεί ένα ηθικό χάσμα ανάμεσα στο *είναι* και στη γνώση του *είναι*.²⁵³

Ο Σοφοκλής μέσω του έργου του διδάσκει πως πρέπει κάθε άνθρωπος πριν από κάθε πράξη του να έχει κατά νου την υπέρβαση ορίων, διότι η κάθε υπέρβαση οδηγεί σε ολέθριες συνέπειες. Έτσι ο παιδαγωγός της συμπερίληψης οφείλει να εκπαιδεύει τους μαθητές και να τους γνωρίζει τα όρια που οφείλουν να κινούνται ως πολίτες σεβόμενοι τη δημοκρατία ως πολιτικά όντα, που αποδέχονται τη διαφορετικότητα, αλλά και ως πολίτες που υποστηρίζουν και αναγνωρίζουν τις ευθύνες των πράξεών τους. Είναι η άσκηση του εγώ στο εμείς, όπως διδάσκεται στο *Φιλοκτήτη*, όπου το εγώ καλλιεργείται στο να υπηρετεί το εμείς γιατί ο άνθρωπος πρέπει να αγωνίζεται για τα δίκαια που αφορούν το "εμείς" κι όχι το "εγώ." Έτσι ακριβώς διακρίνεται μέσα από τη διδακτική του ποιητή και καθίσταται ολοφάνερη η πρόθεση της υποχρέωσης του ατόμου στην αναδημιουργία του κόσμου.²⁵⁴

Η κοινωνία και το μέλλον μας, χρειάζεται ευτυχισμένους ανθρώπους και το σχολείο μπορεί να τους δημιουργήσει. Το έργο του Σοφοκλή καλλιεργεί τις αρχές μάθησης και εκπαίδευσης που προασπίζουν την ελευθερία και το σεβασμό στην ετερότητα. Ο Σοφοκλής θεωρεί ευτυχισμένο τον άνθρωπο που μπορεί να αναπτύσσει το συναισθηματικό του κόσμο και μακαρίζει τον άνθρωπο που δεν αποθεώνει την ύλη και τον υλικό πλούτο ως μέσο ευτυχίας: «ΑΓΓ. *τάς γὰρ ἡδονὰς ὅταν προδῶσιν ἄνδρες, οὐ τίθημ' ἐγὼ ζῆν τοῦτον, ἀλλ' ἔμψυχον ἠγοῦμαι νεκρόν. Πλούτει τε γὰρ κατ' οἶκον, εἰ βούλει, μέγα, καὶ ζῆ τύραννον σχῆμ' ἔχων. Ἐὰν δ' ἀπῆ τούτων τὸ χαίρειν, τᾶλλ' ἐγὼ*

²⁵³ Αρβανίτης (1973) 190-191.

²⁵⁴ ό.π. 154-155.

καπνοῦ σκιᾶς οὐκ ἂν πριαίμην ἀνδρὶ πρὸς τὴν ἡδονὴν»,²⁵⁵ [... γιατί όταν κάθε χαρά τον άνθρωπο προδώσει, δε θα πω εγώ πως αυτός ζη, τον παίρνω για ζωντανό νεκρό· σώριαζε να 'χης στα σπίτια σου, αν σ' αρέσει, άμετρα πλούτη, πήγαινε να 'σαι βασιλιάς με τα όλα, αν απ' αυτά λείπει η χαρά, εγώ τ' άλλα δε θα 'θελα να του τ' αγοράζα ούτε με σκιά καπνού, μπρος στις χαράς τη γλύκα. Μτφ Ι. Ν. Γρυπάρης]. Έτσι και το όραμα του σύγχρονου εκπαιδευτικού οφείλει να είναι φωτεινό, λαμπερό, κι αληθινό. Να αγκαλιάζει όλα τα παιδιά ισότιμα με σεβασμό στη διαφορετικότητα και την ετερότητα, όπως ο ίδιος ο τραγωδός διακηρύσσει στην ύψιστη παιδαγωγική του αρχή περί του σεβασμού της ιδιαίτερης ανθρώπινης φύσης κάθε ανθρώπου και της ανάδειξης των έμφυτων αρετών του.²⁵⁶

²⁵⁵ Σοφοκλής, *Αντιγόνη* στ. 1165-1171.

²⁵⁶ Αρβανίτης (1973) 29.

Επιλεγόμενα

Το βασικό και πρωταρχικό χρέος της παιδείας από την αρχαιότητα ως και σήμερα είναι η καλλιέργεια της κοινωνικής συνείδησης, η οποία πραγματοποιείται με την: α) ένταξη στις οικονομικές διαδικασίες, β) στις πολιτικές διαδικασίες και γ) στις πολιτιστικές διαδικασίες. Ο Σοφοκλής μέσα από το έργο του και υπηρετώντας τις αρχές αυτές, παιδαγωγούσε και εκπαίδευε τους νέους της εποχής του, ώστε σκεπτόμενοι ηθικά και πολιτικά, να αποφασίζουν με ωριμότητα και με ευθύνη, να αναπτύσσουν κρίση και λόγο, να θέτουν επιχειρήματα ως προς την άποψη που εκφράζουν. Στόχος του ήταν να τους οδηγεί στην ανακάλυψη της αλήθειας και στην αποκάλυψη της γνώσης. Στην Αθήνα της αρχαιότητας, όπου η δημοκρατία άκμαζε και μαζί της καλλιεργούνταν οι τέχνες και το πνεύμα, ο Σοφοκλής δε δίστασε και ως όφειλε σαν παιδαγωγός, μέσα από τα έργα του να εναντιωθεί στην ανθρώπινη εγωιστική αυταρέσκεια της εξουσίας,²⁵⁷ δηλώνοντας τη σημαντικότητα της ηθικής, γνωστικής, πολιτικής και αισθητικής ακεραιότητας του πολίτη. Το έργο του Σοφοκλή έχει παιδαγωγικά διαχρονική αξία στην ηθικοπολιτική αγωγή των νέων, το οποίο διακηρύσσει και προασπίζει τις αρχές της ανθρωπιστικής παιδείας.

Σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη εποχή, χρειαζόμαστε παιδεία όχι υπό την έννοια της συσσώρευσης γνώσεων και της εξειδίκευσης αυτών, αλλά ως καλλιέργεια ήθους και στάσεων. Η εποχή μας μαστίζεται από πλήθος προβλημάτων όπως βία, απανθρωποίηση, αποπροσωποποίηση, μαζοποίηση, φανατισμό, τα οποία αποτελούν νοσηρά φαινόμενα του καιρού μας. Η εκπαιδευτική κοινότητα οφείλει να ενθαρρύνει τους νέους να ανακαλύπτουν και να καλλιεργούν τις έμφυτες ικανότητές τους²⁵⁸ και μέσω της παιδείσεως να φτάνουν στην ολοκλήρωση, στην ανάληψη ενεργού και υπεύθυνου ρόλου δικαιώνοντας την πολιτική τους φύση.

Οι παιδαγωγικές αρχές που απορρέουν από το έργο του Σοφοκλή είναι διαχρονικές, Οι τραγωδίες του αποτελούν πηγή έμπνευσης, για τους δημιουργούς της λατινικής γραμματείας, αλλά και τη βυζαντινή γραμματολογία ως και την νεότερη ευρωπαϊκή

²⁵⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* III, IV (2007) 7.

²⁵⁸ Λέλλου (2016) 29.

λογοτεχνία. Η διδασκαλία των έργων του στην ελληνική σχολική κοινότητα, λαμβάνει ξεχωριστή θέση ιδιαίτερα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ στο χώρο της θεατρικής αγωγής, οι τραγωδίες του εμπνέουν συνεχώς Έλληνες και ξένους δημιουργούς. Στο σχολείο του μέλλοντος, που η ετερότητα και η διαφορετικότητα είναι πηγή ζωής, ανακάλυψης, έκφρασης και δημιουργίας το σοφόκλειο έργο μπορεί να έχει περίοπτη θέση. Στην δε προμετωπίδα του σχολείου αυτού μπορεί κάλλιστα να κοσμίη η ακόλουθος σοφόκλειος ρήση: *«βούλομαι καλῶς δρῶν ἔξαμαρτεῖν μᾶλλον ἢ νικᾶν κακῶς»*²⁵⁹ [προτιμῶ, τον ἴσιο δρόμο κι ας ἔπεφτα ἔξω, παρά να κερδίσω μα ὄχι με τρόπο τίμιο τη νίκη], ὡς φάρος που θα φωτίζει το δρόμο προς ἕναν κόσμο ἀνθρωπινότερο, δικαιότερο και δημοκρατικότερο.

²⁵⁹ Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης* στ. 94-95.

Βιβλιογραφία

Αρχαία κείμενα – Πηγές

- Αριστοτέλους, *Πολιτικά Ι–ΙΙ* (1989) Νομική Βιβλιοθήκη Αθήνα.
- Αθανασόπουλος, Γ. (επιμ.) (2013-2014) Πλάτωνος *Πρωταγόρας*, Υπουργείο Παιδείας.
- *Γένεσις* 1,26.
- Δημόκριτος, *57-Απόσπασμα Περί εύθυμίας* 191, Diels-Kranz.
- Δρακόπουλος, Δ., Ναστούλης, Κ. & Ρώμας, Χ. (2014) *Σοφοκλέους Τραγωδία– Αντιγόνη, Φιλοκτήτης*, Αθήνα.
- Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, μτφ.: Μπαζάκου-Μαραγκουδάκη, Στ. (1983) πηγή: Αττικοί Ρήτορες, Β΄ Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
- ΚΕΓ (2012) Ευριπίδης, *Άλκηστις*, μτφ.: Θρασύβουλος Σταύρου, Θεσσαλονίκη.
- ΚΕΓ (2015) Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, μτφ.: Ιωάννης Ν. Γρυπάρης, Θεσσαλονίκη.
- ΚΕΓ (2015) Σοφοκλής, *Ήλέκτρα*, μτφ. Ιωάννης Ν. Γρυπάρης, Θεσσαλονίκη.
- ΚΕΓ (2015) Σοφοκλής, *Τραχίνιαι*, μτφ.: Ιωάννης Ν. Γρυπάρης. Θεσσαλονίκη.
- ΚΕΓ (2015) Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης*, μτφ.: Ιωάννης Ν. Γρυπάρης, Θεσσαλονίκη.
- Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (2012) Σοφοκλής, *Αΐας*, μτφ.: Δ. Ν. Μαρωνίτης, Αθήνα.
- Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης (2004) Σοφοκλής-*Οιδίπους επί Κολωνῶ*, μτφ. Δ.Ν. Μαρωνίτης. Αθήνα.
- Μπεζαντάκος, Ν.- Αστουρακάκη, Ε. -Γαλάνη-Δράκου, Μ. - Χαραλαμπίκης, Β.,(2016) *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα*, Γ΄ Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα.
- Ομήρου *Ιλιάδα* Β' Γυμνασίου, μτφ.: Ιάκωβος Πολυλάς, ΟΕΔΒ, ΥΠ.Ε.Π.Θ., Π.Ι., Αθήνα.
- Πλάτων, *Θεαίτητος* μτφ. Θεοδωρακόπουλος, Ι. (1980) Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας Αθήνα.
- Πλάτων, *Κρίτων*, εισαγωγή -μετάφραση - ερμηνευτικά σχόλια Σαμαράς, Α. (2003) Ζήτρος, Αθήνα.

- Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, μτφ. Νιρβάνας, Π. (1923) Ελευθερουδάκης Αθήνα.
- Πλάτων, *Νόμοι*, βιβλίο Β΄ κείμενο-μετάφραση-σχόλια Η.Π. Νικολούδης (2009) Δαίδαλος- Ζαχαρόπουλος, Ι. Αθήνα.
- Πλάτων, *Νόμοι* (Θ 880e-881a) Δαίδαλος- Ζαχαρόπουλος, Ι. μτφ.: Η. Π. Νικολούδης.
[Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.plato-academy.gr/atlantidaancientindex> Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].
- Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφ.: Σκουτερόπουλος, Ν. (2002) Πόλις, Αθήνα.
- Πλάτων, *Φαίδρος*, μελέτη-μετάφραση-σχόλια: Δόικος, Π. (2001) Ζήτρος, Αθήνα.
- Σοφοκλέους *Οιδίππος Τύραννος*, μτφ.: Κ. Χ. Μύρης, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, (2000): ΟΕΔΒ, Αθήνα.
- Σοφοκλέους *Φιλοκτήτης*, Β΄ Γενικού Λυκείου, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».
- Συκουτρής, Ι. (2008) Αριστοτέλους *Περὶ Ποιητικῆς*, μτφ.: Σίμου Μενάνδρου, Εστία, Αθήνα.
- Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2007) Αριστοτέλης, Πολιτικά III, IV (Τόμος 2), Πρόλογος: Σωκράτης Δεληβογιατζής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.

Βιβλία-Άρθρα

- Αγγελίδης, Π. (2011), *Παιδαγωγικές της συμπερίληψης*, Διάδραση Αθήνα.
- Αγγελίδης, Π. & Χατζησωτηρίου, Χ. (2013), *Διαπολιτισμικός διάλογος στην εκπαίδευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις, πολιτικές πεποιθήσεις και παιδαγωγικές πρακτικές*, Διάδραση, Αθήνα.
- Αρβανίτης, Ι. (1973), *Ο Σοφοκλής ως παιδαγωγός*, Αθήνα.
- Βουρβέρης, Κ. (1949), Το πρόβλημα της παιδείας εις τον *Φιλοκτήτην* του Σοφοκλέους, στο *Πλάτων*, (Δελτίον της εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων), τ. Α΄ (βιβλιοπωλείο Ι. Σιδέρη), Αθήνα.
- Γραφείο Προγραμματισμού (2007) 2, "*Εθνική στρατηγική διά βίου μάθηση στην Κυπριακή Δημοκρατία*" 2007-2013.
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2004), *Σύγχρονες ενταξιακές προσεγγίσεις*, τ. Α΄ Αθήνα.

- Κασσιανός, Π. (2015), Σχολείο για όλους; Αν το πιστεύουμε ας το τολμήσουμε, στο: Εκπαιδευτική Αρθρογραφία, Εκπαιδευτική Λέσχη. [Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://des-ssn.blogspot.com/> Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].
- Καστοριάδης, Κ. (2013), *Το πολιτικό βάθος της Αντιγόνης*. [Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: hegel-platon.blogspot.com/2013/01/blog-post_30.html Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].
- Κεσίδου, Α. (2008), Διαπολιτισμική εκπαίδευση: μια εισαγωγή, στο: Ζ. Παπαναούμ (επιστ.εποπτ.), *Οδηγός Επιμόρφωσης: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*, ΥΠΕΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Κογκούλης, Ι. (2003), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, έκδοση Ε΄, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Κωτσούλα, Φ. (2009), *Ο πλαστός λόγος του Αίαντα στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή*. [Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://ikee.lib.auth.gr/record/112689>. Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].
- Lesky, Α.(1981), *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Λιαντίνης, Δ. (2006). *Γκέμμα*, εκδ. Λιαντίνη, Αθήνα.
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (1978), *Σοφοκλέους-Οιδίπους Τύραννος*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μαρκαντωνάτος, Α. (2004) *Σοφοκλής*, στο *Ελευθεροτυπία, Περιοδικό: Ιστορικά*, τχ.: 255, σελ: 6-13.
- Μαρκαντωνάτος, Α. (2008) *Τραγωδία, θεωρία και πράξη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μαρκαντωνάτος, Α. & Πλατυπόδης, Λ. (επιμ) (2012), *Θέατρο και Πόλη: Αττικό Δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (2004), *Σοφοκλέους Αντιγόνη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μαστραπάς, Α. & Στεργιούλης, Ε. (επιμ) (2016), *Σοφοκλής ο μεγάλος κλασικός της Τραγωδίας*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Κοράλλι, Αθήνα.
- Meier, C. (1997), *Η πολιτική τέχνη της αρχαίας τραγωδίας*, μτφ.: Φλώρα Μανακίδου, επιμ. Μαρία Ιατρού, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

- Μούρτου-Παραδεισοπούλου, Μ. (2016) Διαβάζοντας τον Οιδίποδα Τύρανο του Σοφοκλή μέσα από την Ανθρώπινη Κατάσταση της Hannah Arendt, στο: *Επετηρίδα 2015-2016*, 165-177, Πάντειο, Αθήνα.
- Μπερερής, Π. (2001), *Για μια διαπολιτισμική Εκπαίδευση σε μια Πολυπολιτισμική Κοινωνία*, arigoshora, Αθήνα.
- Νηματούδης, Γ.(2006), Η αυτοκτονία του Αίαντα στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, στο: *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 98. σελ.: 38-48.
- Νικολαΐδης-Ασιλάνης, Π. (1986), *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή*, Αθήνα.
- Ξωχέλλης, Π. Δ. (1989), *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Σταμέλος, Γ., Βασιλόπουλος, Α. & Καβασακάλης, Α. (2015), *Εισαγωγή στις Εκπαιδευτικές Πολιτικές*, Copyright © ΣΕΑΒ.
- *Σύνταγμα της Ελλάδας*. Όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων. ▪ *Σύνταγμα της Ελλάδας*, (2001) [Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.e-nomothesia.gr/syntagma/suntagma-ellados-2001.html>. Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. & Π.Ι., (2003), 3733-3744.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. (2003) *Φ.Ε.Κ* τεύχος Β' αρ. φύλλου 303 & 304/13-03-2003), σελ.3737.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. (2003) *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για την Υποχρεωτική Εκπαίδευση*, τομ. Α' & Β', (*Φ.Ε.Κ.* τεύχος Β' αρ. φύλλου 303 & 304/13-03-2003), σελ. 3737.
- Χαρούπιας, Α. (2003) "*Η ισότιμη συνεκπαίδευση (inclusion)*", Υπουργείο Παιδείας και συγγραφείς. Για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο. Αθήνα. [Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://imm.demokritos.gr/epeaek/library_attach/20041261621220.CharoupiasPart_2-1.pdf Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].

Ξένη Βιβλιογραφία- Αρθρογραφία

- Bowra, C.M. (1990), *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή : Αντιγόνη και Οιδίπους Τύραννος*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη.

- Ainscow, M. (2007), *Taking an inclusive turn*, *Journal of Research in Special Educational Needs*, 7 (1).
- Ainscow, M., Booth, T., & Dyson, A. (2006), *Improving schools, developing inclusion*, London: Routledge.
- Connell, R. W. (2002), *Making the difference, then and now*, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, τ.23, τχ.3, 319-327.
- Sebba, J., & Ainscow, M. (1996), International developments in inclusive schooling: Mapping the issues, *Cambridge Journal of Education*.
- UNESCO, (1994), *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*.
[Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:
http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF.
Τελευταία ανάκτηση στις, 3/8/2018].
- Winnington-Ingram, R.P. (1980), *Sophocles: An Interpretation*", University of Cambridge.

Διαδικτυογραφία

- http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF
- <http://Hegel-Platon.blogspot.com>: Καστοριάδης: το πολιτικό βάθος της ..
- <http://www.greek-language.gr/digitalResources/index.html>
- <http://www.perseus.tufts.edu/> (The Perseus Digital Library)
- <http://www.epeaek.ncsr.gr/>
- <https://www.e-nomothesia.gr/syntagma/suntagma-ellados-2001.html>
- <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/?fuseaction=list&coteId=1&year=2001&number=678&version=ALL&language=en>
- <http://des-ssn.blogspot.com/>
- <http://ikee.lib.auth.gr/record/112689>